

काशिकावृत्ति with
पदमञ्जरी & न्यास

Varanasi, 1967.

Vol. IV

Bill No. 4/07-08

20

2008 0403 (vol-4)

४

काशिकावृत्तिः (न्यास-पदमञ्जरीसहिता)

तारा पब्लिकेशन्स

१९६७

न्यास-पदमञ्जरीसहिता

काशिकावृत्तिः

चतुर्थ भागः

सम्पादकौ

स्वामी द्वारिकादासः शास्त्री

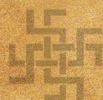
पं० कालिकाप्रसाद शुक्लः

15.4.67

1967

स. मुखोपाध्याय.
काशी

Prachya Bharati Series—5

NYĀSA OR PAÑCIKĀ COMMENTARY
OF ĀCĀRYA JINENDRABUDDHIPĀDA

AND

PADMAÑJĀRI
OF HARADATTA MIŚRA

ON

THE KĀŚIKĀVṚTTI
[Commentary on The Aṣṭādhyāyī of Pāṇini]
OF VĀMANA-JAYĀDITYA

PART IV

(V Chapter & Ist Section of VI Chapter)

CRITICALLY EDITED BY
SWAMI DWARIKADAS SHASTRI
Acāryā (Vyākaraṇa, Pāli & Bauddha Darshana)

AND

Pt. KALIKAPRASAD SHUKLA
M.A., Vyākaraṇācārya

TARA PUBLICATIONS
VARANASI
1967

Published by

© TARA PUBLICATIONS
KAMACHHA,
VARANASI.

First Edition, 1967

Student Edition [redacted]

प्राच्यभारतीग्रन्थमालाया। पञ्चमं पुष्पम्

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितया

न्यासापरपर्यायकाशिकाविवरणपञ्जिकया

विद्वद्वरहरदत्तमिश्रविरचितया

पदमञ्जरीव्याख्यया च सहिता

श्रीमद्वामन-जयादित्यविरचिता

काशिकावृत्तिः

[पाणिनीयाष्टाध्यायीव्याख्या]

चतुर्थो भागः

(पञ्चमाध्यायः, प्रथमपादात्मकश्च षष्ठाध्यायः)

सम्पादकौ

स्वामी द्वारिकादासः शास्त्री
व्याकरणपालि-साहित्यबौद्धदर्शनाचार्यः

पं० श्रीकालिकाप्रसादशुक्लः
एम० ए०, व्याकरणाचार्यः

तारा पब्लिकेशन्स,

वाराणसी

१९६७

प्रकाशक :
© तारा पब्लिकेशन्स
कमच्छा, वाराणसी

प्रथम संस्करण : १९६७
साधारण संस्करण [redacted]

मुद्रक

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वेदान्तविभागाध्यक्षचराणां
सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्रीमतां रघुनाथशर्ममहाभागानां

शुभाशंसनम्

इदं खलु विलोकयतो विमृशतश्च मम मानसमवारितप्रसरमुद्वेलमुल्लोलकल्लोलजालमुल्लासमासादयति यत् *काशिकावृत्ति-न्यास-पदमञ्जरी*ग्रन्थैर्ग्रथितस्य ग्रन्थस्यास्य पञ्चमोऽध्यायः, प्रथमपादात्मकश्च षष्ठोऽध्यायः प्राङ्मनोरथपथातीतोऽपि साम्प्रतं दृग्गोचरतामायाति ।

एतस्य शुक्लस्य सुकृतस्य कर्मणः कर्त्तारौ वैयाकरणमूर्धन्यौ—पण्डित-*श्रीकालिकाप्रसादशुक्ल*महोदयः, लब्धव्याकरणाचार्यपदवीकः *स्वामी श्रीद्वारिका-दास*महानुभावश्च । ग्रन्थस्यास्य सम्पादकाविमौ साम्प्रतमनवरतं सुश्लोक्यावग्रे च भविष्यति भविष्यतः, शताब्द्याः परतः सुश्लोक्यौ चैनेनैव सुकृतेन ।

आशासे—अस्मिन् प्रवर्त्तमाने प्रवर्धमाने च भाषापरिष्कारविरोधिनि विषयमात्रपरिष्कारप्रवणे कराले काले समावर्त्तनाय त्वरयति च च्छात्रवर्गे नूनमयं ग्रन्थोऽनूनमनवमं च पदमवाप्स्यत्यरमलञ्च ।

इदञ्चापरमप्याशासे—

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥

इति प्राक् परोक्षं कविभिः स्तूयमानोऽयं ग्रन्थ इतः परं प्रत्यक्षामपि स्तुतिं लप्स्यत इति ।

अध्येषये च कुतुकाक्रान्तस्वान्तो गीर्वाणवागनुरक्तान् विपश्चितो यत्तेऽस्य ग्रन्थस्य श्रुत्यङ्गस्य श्रवणमननाभ्यां श्रोत्रमनसी संस्कुर्वन्त्विति ।

महाशिवरात्रिः, २०२३ वै० }
वाराणसी }

रघुनाथशर्मा

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः ॥

—श्रीभर्तृहरिपादाः

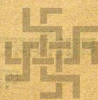
❀ ❀ ❀

उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।
प्रदीपभूतं सर्वासां विद्यानां यदवस्थितम् ॥

❀ ❀ ❀

रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले ।
ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥

—श्रीहरदत्तमिश्राः
(पदमञ्जरीकाराः)

प्रकाशकीयम्

देवैरपि स्पृहणीयस्यास्य महनीयस्यार्यावर्तस्य प्राचीनेतिवृत्तसङ्कलनेन गौरवमावहन्ती सुरभारतीयं विश्वस्याखिलासु भाषास्वतिप्राचीनतमा। प्रातःस्मरणीयैर्विगतविविधकल्मषैर्मुनिभिः, आचार्यैः, पण्डितपुङ्गवैश्चास्यामेव देववाण्यां तानि तानि सन्दर्भरत्नानि ग्रथितानि, यैर्देशस्यास्य माहात्म्यं परां काष्ठां नीतम्।

परमिदानीं महदिदमसन्तोषकरमेव यदीदृश्या भाषाया भूयांसो ग्रन्थमणयः कालवशादेवं पारोक्ष्यमुपागताः, मन्ये ते विरचिता एव नासन्! तेषु केचित् लब्धात्मलाभा अपि कतिपयैः प्रकाशकैर्विकृतिं नीताः। केषाञ्चित्पत्त्राणि भ्रष्टानि, केषाञ्चिदङ्कनं न मनोहारि, केषाञ्चिच्च तत्रस्थः सन्दर्भ एव व्यत्यस्तः।

अतः, बहोः कालादस्माकं मनस्ययं विचारः पदमादधदासीद्यत् कश्चिन् मनस्वी दोषानिमान्निरस्यादर्शभूतान् दुर्लभान् संस्कृतसन्दर्भान् प्रकाशयेत्, येन संस्कृतसमाजस्य चिरायोपकृतिर्भवेत्। एतद्धियैवास्माभिरियं *प्राच्यभारती-ग्रन्थमाला* समारब्धा। अत्र वयं यथासमयं सुदुर्लभान् संस्कृतभाषानिबद्धान् महत्त्वशालिनो ग्रन्थान् मुद्रापयित्वा प्रकाशयिष्यामः।

अत्र प्रथमं प्रकाशनम्—*माधवीया धातुवृत्तिः*, यत्र हि पाणिनीयधातुपाठमाश्रित्य *श्रीमत्सायणाचार्येण* धातूनामतिविस्तृतं साङ्गोपाङ्गं व्याख्यानं कृतम्। ग्रन्थेनानेन वैयाकरणानां कियानुपकारो जात इति मात्सर्यरागविधुरा भाषातत्त्वविदो विद्वांसो विदन्त्येव।

ततश्चेदानीमयमनेकेभ्यो वर्षेभ्यो लुप्तप्रायोऽपरो ग्रन्थः पाणिनीयशब्दानुशासनसम्बद्धः *काशिकावृत्ति*नामा विद्वद्वर*वामन-जयादित्य*विरचितः, *आचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादकृतन्यासेन श्रीहरदत्तमिश्रकृतपदमञ्जरी*व्याख्यया च सह षट्सु भागेषु विभज्य प्राकाश्यं नीयते, यस्य प्रथमो भागः प्रथमाध्यायमितो २०२२ वैक्रमाब्दे प्रकाशितः। तथाऽस्य द्वितीयो भागोऽपि, यत्र द्वितीयाध्यायो द्वितीयपादान्तश्च तृतीयाध्यायोऽस्ति परुदेव प्रकाशितः।

एवमेव तृतीयभागोऽपि, यत्र तृतीयचतुर्थपादात्मकस्तृतीयोऽध्यायः, चतुर्थोऽध्यायश्चास्ति, एष प्रकाशित एव।

अयमिदानीमस्य चतुर्थो भागः, यत्र पञ्चमोऽध्यायः प्रथमपादात्मकश्च षष्ठोऽध्यायोऽस्ति, सर्वावयवानवद्यः प्राकाश्यं भजते।

अनुपदमेव चास्य पञ्चमभागोऽपि न्यासपदमञ्जर्योरवशिष्टांशं प्रेक्षितुकामानां सचेतसां पुरस्सरमुपस्थापयिष्यते यत्र, अवशिष्टः षष्ठोऽध्यायः, सप्तमाध्यायस्य च कियानंशो भविष्यति ।

एतद्ग्रन्थरत्नस्य साधु सम्पादनार्थमस्माभिर्भृशं प्रार्थिताविमौ विद्वद्धौरेयौ—प्रथमः विद्वत्पुङ्गवः स्वामि*श्रीद्वारिकादास*महाभागः, व्याकरणपालिसाहित्यबौद्धदर्शनाचार्यः, वाराणसेयविद्वत्समाजे प्राप्तप्रतिष्ठः; अपरश्च पण्डितप्रकाण्डः शास्त्रार्थमहारथी *श्रीकालिकाप्रसाद*शुक्लमहोदयः, एम. ए., व्याकरणाचार्यः, यो हि वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेऽनुसन्धानसहायकपदमलङ्करोति । आभ्यां पण्डितप्रकाण्डाभ्यामपरेऽप्यनेके ग्रन्थाष्टीकिताः, सम्पादिताश्च ।

तदेवमनयोः शास्त्रविचारदक्षयोः साहाय्येनैतद्ग्रन्थरत्नस्यावशिष्टभागयोरपि प्रकाशनमनुपदमेव भविष्यतीत्याशासाना वयं ग्रन्थरत्नमिदं विदुषां समक्षं समुपस्थापयामः ।

प्रकाशकः

सम्पादकीयम्

इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

भाषामधिकृत्य वैज्ञानिकसरण्या यावत्सुव्यवस्थितं सुदृढञ्च भारतीयैर्मनीषिमूर्धन्यैर्विचारितम्, न तावदन्यत्र दृग्गोचरीभवति। भाषाया वर्गीकारः, प्रकृतिप्रत्ययविश्लेषणम्, पादानां मूलभूतशब्दान्वेषणम्, धातुप्रत्ययवाच्यनिश्चयनम्, पदार्थानां परस्परं सम्बन्धनिरूपणम्, प्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गस्थापनञ्च भारतीयसंस्कृतशाब्दिकानां बुद्धिवैभवस्य परां काष्ठां बोधयति। देशेऽस्मिन् शताब्दीर्यावत् मेधाविनो वैयाकरणमूर्धन्याश्शब्दविद्यावगमाय माहात्म्यसम्पन्नानि तानि तानि निबन्धरत्नानि निरमासिषुरिति न परोक्षं प्रेक्षावताम्। अमीषां निबन्धानां सामर्थ्येनैव संस्कृतभाषा पराममरतां भजति। किमधिकम्, वैदेशिकैरपि विद्वन्मूर्धन्यैरेषां निबन्धानां स्वकीयेषु भाषाशास्त्रेषु बहुतमामुपयोगः कृत इति केषां सुमनसां नाविदितचरम्। अथ च आ सृष्टेरद्य यावत् व्यवस्थितभाषाशास्त्रराहित्येनाप्यनेका भाषा नातिचरमेव विलयं गताः, दुरवबोधा जाताः; परन्तु संस्कृतभाषाशाब्दिकानां विपुलयाऽनुकम्पया संस्कृतवाङ्मयं परःसहस्रं परप्रहारान् सोढ्वाऽपि जीवत् सत् सुतरां सुगमतां गच्छति।

भाषां स्थिरयितुं व्यवस्थापयितुं वा प्रातिशाख्यादिषु प्राचीनतमग्रन्थेषु निर्दिष्टेषु सङ्केतितेषु, सम्प्रति स्वसत्तामासादयत्सु चानेकेषु शब्दानुशासनेषु पाणिनीयशब्दानुशासनमेव सर्वातिशायीति केन तिरोधातुं साहसमाद्रियेत! संस्कृतवाङ्मयमधिगन्तुमपेक्ष्यमाणसकलसामग्रीसम्भृतमिदं *पाणिनीयाष्टकमस्ति*। यस्य रचनापाटवपरिपाटी न केनाप्यद्यावधि मनागप्यतिशयितेत्यतोऽधिकं सम्प्रति अप्रस्तुतप्रशंसाप्रसङ्गकलङ्को मा भूदिति विरम्यते। एतावदपि, विद्वत्समाजस्य सेवायां सादरमुपायनीक्रियमाणोऽयं व्याख्याद्वयोपेतो ग्रन्थोऽपि तदेव पाणिनीयाष्टकमुपजीव्य विरचित इति कृत्वा निवेदितम्।

काशिकावृत्तिः

गच्छति काले *पाणिनीयाष्टक*सूत्राणि सारवन्त्यपि अल्पाक्षरत्वात्, असन्दिग्धान्यपि विश्वतोमुखत्वात् मध्यमधियां मन्दधियाञ्च कृते दुरवगाहाणि जातानि। तेषामिदं मान्द्यमवलोक्य अनुग्रहैकहृदयो भगवान् *पतञ्जलि*स्तेषु सूत्रेषु *महाभाष्यं* प्रणिनाय। यत्र सर्वाण्येव दुरूहाणि पाणिनीयसूत्राणि सरलया प्राञ्जलया च भाषया तथा व्याख्यातानि, यथा वराका अपि क्रियतैवायासेन दुरधिगममेतच्छास्त्रं पारं गच्छेयुः। ततोऽप्यवरस्मिन् काले *महाभाष्य*स्यास्य गूढाशयतया तत्रत्यानामभ्युपगमवादानां सिद्धान्तानाञ्च दुरधिगमतया मन्दमतीनां ततोऽभीष्टसिद्धावन्तरायमालोच्य *कुणि-श्वोभूति-देवनन्दि-दुर्विनीत-चूर्णि-निल्लूरादि*विद्वद्भिस्तानि सूत्राणि ताभिस्ताभिर्वृत्तिभिरुपबृंहितानि; परन्तु करालेन कलिकालेन ताः सर्वा एवाकरुणं कवलिताः। इदानीं संस्कृतसमाजस्तासामुद्धरणमात्रैकशरणः संवृत्तः। अथापि भगवतो भूतभावनस्यासीमयाऽनुकम्पया साम्प्रतमियं *काशिकावृत्ति*रेव पाणिनीयाष्टकसमुपासकान् सूपकरोति। सा चेदानीमियं पाणिनीयसूत्राष्टकस्योपलब्धवृत्तिषु सर्वतः प्राचीनतमा वृत्तिः। अस्यां प्रतिसूत्रमनुवृत्ति-वृत्त्युदाहरण-प्रत्युदाहरणानि शङ्का-समाधानपुरःसराणि समुपलभ्यन्ते। वृत्तेरस्याः प्रौढा प्रतिपादनशैली प्रौढानामपि चेतांसि चमत्करोति।

सा चेयं वृत्तिरापञ्चमाध्यायं विद्वद्वर*जयादित्येन* (६५०-७०० वै० श०) विरचिता, शेषाश्चास्यास्त्रयोऽध्यायाः कोविदकुलकुमुदकलाधरेण *वामनेन* विवृताः—इति सम्प्रदायः।

वृत्तेरस्या *न्यास*व्याख्यापर्यालोचनेदमनुमीयते यदाभ्यां विद्वद्भ्यां पृथक् पृथगपि द्वे वृत्ती विरचिते; परं कालक्रमेण ते कथं विलुप्ते जाते, अथ वा तयोरेव सारमादायैषा नवीना वृत्तिस्ताभ्यामेव विद्वद्भ्यां परिष्कृता, अन्यैर्वा विद्वद्भिरर्वाचीने काले इत्थं प्रतिसंस्कृता—इत्येतत्सर्वं ग्रन्थस्यास्य भूमिकायां यथावसरं विस्तरतो विचारयिष्यते।

अथ च—यद्यपि विदुषोरनयोः क्वचित्तत्र तत्र *महाभाष्यतो* वैमत्यं दरीदृश्यते; परं नैतेनैवास्या माहात्म्यं क्षीयेत! अपि त्वस्यां बहुत्र भाष्यानुक्तानामपि विषयाणां मनोहारि प्रतिपादनं विपश्चिदपश्चिमानामपि मनांसि बलादावर्जयति—इति सर्वथैवाभ्यसनीयेयं वृत्तिः।

व्याख्याद्वयी—न्यासः, पदमञ्जरी च

अस्याः काशिकावृत्तेरक्षुण्णं माहात्म्यमुररीकृत्यानेकैर्विबुधवरैरत्र पूर्णपाण्डित्याष्टीकाः कृताः। परं हन्त! तामिमां व्याख्याद्वयीमतिरिच्य ताः सर्वा एव नामतोऽपि विलयमिताः। तत्रैका—बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्री*जिनेन्द्रबुद्धि*पादविरचिता *न्यासा*परनामधेया *काशिकाविवरणपञ्चिका*, अपरा च विद्वद्वरहरदत्तमिश्रविहिता *पदमञ्जरी* च भगवत्या भारत्या भाण्डागारं बिभृतः। यद्यपि तत्र तत्र शास्त्रार्थविषयो महताऽऽडम्बरेण *पदमञ्जर्या*मेव विस्तरतः स्फोटितः; तथापि श्री*जिनेन्द्रबुद्धि*पादानां व्याख्याशैली प्रौढा, पाण्डित्यपूर्णा, अधिगमितयाथातथ्या च, अतस्तस्या एव महत्त्वमधिकतरां वर्त्ततेऽधिगन्तॄणामधिजिगमिषूणाञ्च कृते—इति द्वे अपीमे व्याख्ये अस्मिन् संस्करणे *काशिकया* सहैव समायोजिते। एतत्समायोजनमेवास्य संस्करणस्यापूर्वं महत्त्वं ख्यापयिष्यति।

अथ चान्ते—यद्यपि कालक्रमसमीक्षणे, *न्यासस्य* प्राचीनत्वं स्फुटतरमिति *काशिका*तोऽनन्तरमत्र तस्यैव स्थानं निधित्सितमासीद्, तथाप्यस्माभिः पदमञ्जर्या वर्त्तमानविद्वत्समाजे शास्त्रार्थसरणावभ्यर्हितत्वात्तस्या एव पूर्वनिपातः कृत इति क्षन्तव्या वयमैतिह्यैकचक्षुष्कैर्विद्वद्भिः।

सम्पादनशैली

गूढाशयायाः *काशिकावृत्तेः*, प्रतिपदं शास्त्रार्थमुद्रां बिभ्राणायाः *पदमञ्जर्याः*, स्पष्टपदाया अपि गभीरार्थायाः *काशिकाविवरणपञ्चिकाया* यथायथं सम्पादनं बालक्रीडैव नानुमेया! आभिः पदे पदे यथा वयं व्यामोहे निपातितास्तदस्माकमेवानुभवैकगम्यम्। अथापि *'तारा पब्लिकेशन्स'*—*प्रतिष्ठानाध्यक्षाणां* प्राच्यसंस्कृतग्रन्थानां प्रकाशने कल्पनातीतमुत्साहं पर्यालोचं पर्यालोचम्, अविगणय्यापि महान्तमायासं सम्पादनेऽस्मिन् कर्मणि वयं व्यापृता अभूम। वृत्तेः, व्याख्याद्वयस्य च गाम्भीर्यमालोच्य, परिश्रमं चास्माकमनुमाय, साधुत्वासाधुत्वे विद्वांस एव प्रमाणम्।

अस्माभिरनुसृता सम्पादनशैली तु पूर्ववदेव। तथा च—

(क) काशिकापाठः प्रायः सर्वत्र न्यासानुसार्येव स्वीकृतः।

(ख) प्रायः प्रतिपृष्ठम् अनुकाशिकावृत्ति व्याख्ये स्थापिते।

(ग) व्याख्याद्वयेऽपि प्रतीकरूपाणि पदानि विभिन्नाक्षरैर्मुद्रापितानि, येन द्रष्टॄणां चक्षूंषि सद्य एव तत्राभिनिपतेयुः

(घ) वृत्तौ व्याख्याद्वये वा समागतान्यन्यग्रन्थकर्तॄणां ग्रन्थानां वा नामानि तथैव विभिन्नाक्षरैर्मुद्रापितानि; उद्धरणानि च एककद्विकचिह्नादिभिः (' ' " ") संयोजितानि बोद्धॄणां सौकर्याय।

(ङ) यत्र तत्र सत्यावश्यकत्वे टिप्पण्यादयोऽपि संयोजिताः।

(च) वृत्तेः, व्याख्याद्वयस्य च भाषाजाटिल्यनिरासार्थं तत्र तत्र दुरवगमः सन्धिजालोऽप्यस्माभिर्निरस्तः, येनायासमन्तरैवान्तेवासिनामप्यत्र सुखावगतिर्भवेत्, ग्रन्थस्यास्य च सौन्दर्यमक्षुण्णं स्यात्।

(छ) अत एव चास्माभिरधुनोपयुज्यमानानि विरामादिचिह्नान्यप्यत्र सर्वथोपयोजितानि, येन ग्रन्थकर्तुर्हृदयं वाचकैः सपदि समासादितं भवेत्।

(ज) अनुसन्धित्सूनां विषयान्वेषणे समयव्ययो मा भूदिति प्रतिपदं कोणप्रदेशे व्याख्यायमानं सूत्रम्, अध्यायः, पादश्च स्थापितम्।

(झ) व्याख्यायमानानि सूत्राणि सर्वत्र (वृत्तौ, व्याख्याद्वये च) विभिन्नाक्षरैरेव मुद्रापितानि। वृत्तौ च सूत्राणामष्टाध्यायीगतसङ्ख्यापि निर्दिष्टा।

(ञ) ग्रन्थस्य प्रारम्भ एवाक्षरक्रमेण एतद्भागान्तःपातिसूत्रसूची सङ्कलिता।

एवं प्रकाशकानां त्वरया विवशैस्त्वरमाणैरप्यस्माभिर्ग्रन्थस्य महत्त्वमवधारयद्भिरत्र हृदयेनैवैतत्कार्यं सम्पादितम्, यच्च प्रकृतग्रन्थावलोकनेन लोचनपथमारोक्ष्यति। अथापि याः काश्चन त्रुटयः प्रमादात्सम्भूतास्ता विद्वद्भिः कालेकाले उद्बोधनीयाः, येनागामिनामध्यायानां सम्पादनावसरे कृतज्ञैरस्माभिस्तथाविधास्त्रुटयो निवारिताः स्युरिति। तथा हि—

मर्त्यैरसर्वविदुरैर्विहिते क्व नाम ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः सुचिरन्तनेऽपि।

अन्ते च—वृत्तिम्, वृत्तिकारम्, वृत्तिस्थविषयञ्चाधिकृत्य; पदमञ्जरीम्, पदमञ्जरीकारम्, पदमञ्जरीस्थविषयञ्च; एवमेव न्यासम्, न्यासकारम्, न्यासस्थविषयञ्चाधिकृत्य यद् बहु वक्तव्यं समालोच्यं वाऽस्ति, तत्सर्वं ग्रन्थस्यास्यास्यान्तिमे भागे ग्रन्थभूमिकायां वक्ष्याम इति तावन्तं कालं प्रतीक्षमाणैः क्षन्तव्या वयं विद्वद्भिरिति।

महाशिवरात्रिः, २०२३ वै०
वाराणसी

सम्पादकौ

सूत्रसूची

भागान्तःपातिसूत्राणामेतद्वृत्त्यनुसारिणाम् ।
सूची प्रदर्श्यते तावदक्षरक्रमपूर्विका ॥

पदमञ्जरी-काशिकाविवरणपञ्जिकासहिता

काशिकावृत्तिः

(पञ्चमोऽध्यायः)

* तस्मै श्रीगुरवे नमः *

काशिकावृत्तिः

अथ पञ्चमाध्याये प्रथमः पादः

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

न्यासः

प्राक् क्रीताच्छः ॥ विधिः, अधिकारः, परिभाषा वेति त्रयमत्र सम्भाव्यते । यथा चैतत् त्रितयमपि निर्दोषम्, तथा 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यत्र दर्शितम् । यद्येवम्, **काशिकाकारेण कस्मान्न** सूचितम् ? एकदेशानुस्मरणेन सर्वस्य सूचितत्वादित्यभिप्रायः । अथ प्रागिति कोऽयं निर्देशः, यावता प्रपूर्वस्याञ्चतेः क्विनि नलोपादिके विहिते 'उगिदचाम्' इति नुमि, संयोगान्तलोपे च, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति नकारस्य ङकारे प्राङिति भवितव्यम् ? अथेदृशी व्युत्पत्तिराश्रीयेत, यावता 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति कृते ङीपि प्राच्यां दिशि वसतीति 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमी' इत्यादिना अस्तातिः, तस्य 'अञ्चेर्लुक्' इति लुक्, 'लुक्तद्धितलुकि' इति ङीपोऽपि 'तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्तः' इत्यव्ययत्वे 'अव्ययम्' इति सोर्लुकि 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् सर्वनामस्थानाभावे नुमोऽप्यभावः, ततः कुत्वे सति प्रागिति सम्पद्यते ? यस्तु मन्यते—"आद्येऽपि पक्षे क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसत्वम्, क्रियाविशेषणानां यथा नपुंसकत्वम्, कर्मभावश्च; तथा 'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्र' इत्यत्र प्रतिपादितम्, तत्र कर्मणि द्वितीयायाः 'स्वमोर्नपुसकात्' इति लुकि कृते पूववन्नुमभावः" इति, तन्मते द्वितीयैकवचनान्तं पदं सञ्जायते । तदेवमितरस्मिन् पक्षे 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इति षष्ठ्या भवितव्यम्, तत् कथं 'क्रीतात्' इति पञ्चमीनिर्देशः ? नैतदस्ति; यावता 'अन्यारादित्तेर्दिक्शब्द' इत्यत्रेदमुक्तम्—दिक्शब्दत्वादेव सिद्धेऽञ्चूत्तरपदग्रहणं 'षष्ठ्यतसर्थ' इत्यनेन प्राप्तां षष्ठीमपि बाधित्वा पञ्चम्येव यथा स्यादिति कुतः षष्ठीप्रसङ्गः ! अतो व्यवस्थितमिदम्—प्राक् क्रीतादिति ।

अथ प्राग्वचनं किम्, न 'क्रीताच्छः' इत्येवोच्येत ? नैतदस्ति; एवं ह्युच्यमाने क्रीतशब्द एव प्रकृतित्वेन ज्ञायेत, ततश्च क्रीतशब्दादेव प्रत्ययः स्यात् । तस्मात् क्रीतादित्यवधिद्योतनार्थं प्रागिति वक्तव्यम् । तर्ह्ययमर्थः 'प्राग्घितात्' इत्यतः प्रकृतेन प्राग्ग्रहणेन हि सम्बध्यते । एवं तत्रैतत् स्यात्—तद्धि 'भवे च्छन्दसि' इति, तेन च्छन्दोऽधिकारेण प्रकृतं प्राग्ग्रहणं सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ सत्यां तस्याप्यनुवृत्तिरिति ? वार्त्तमेतत्; अस्वरितत्वादेव च्छन्दोऽधिकारस्य निवृत्तेः । तर्हि हि 'प्राग्दीव्यतः' इत्यतः प्रकृतत्वात् तेनापि च वहतेरित्येवमादिकं सम्बध्येत, यथा—'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ

'तेन क्रीतम्' इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्क्रीतसंशब्दनाद्यानिति ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामश्छप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः। वक्ष्यति–"'तस्मै हितम्' इति। वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक्। करभीय उष्ट्रः। अकरभीयः। अवत्सीयः"।

पदमञ्जरी

प्राक् क्रीताच्छः ॥ अवत्सीय इति। अतिदोहनाद्वत्सान्प्रति हितो न भवति गोधुगित्येवं प्रकृत्या नञा च युगपत्प्रत्ययार्थस्य सम्बन्धः, प्रधानभूतश्च प्रत्ययार्थः। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः, प्रधानत्वादेवानेकोपकार्यत्वस्याविरोधात्, 'सामान्याप्रयोगः' इति लिङ्गाच्च। किञ्च--विशेषतोऽत्र ज्ञापकमस्ति यदयं नञो गुणप्रतिषेधे 'सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः' इत्याह, तज्ज्ञापयति–'भवत्येवञ्जातीयकेऽपि विषये तद्धितः' इति, अन्यथा सम्पाद्यर्हहितालमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिषेधे वर्त्तमानात्पराणि न सम्भवेयुः। तत्र पूर्वं प्रत्ययः, पश्चान्नञ्समासः। अत एव यत्नसाध्यत्वादवत्सीय इत्यादेरुपन्यासः। यस्तु वत्सादन्यस्मै हितः, यो वा वत्सीयादन्यः, न तत्र किञ्चिदयत्नसाध्यम्।

अथ किमर्थमियानवधिरुपादीयते, यावता न ह्यस्य 'प्राग्वतेष्ठञ्' इत्यारभ्य ये योगाः 'तेन क्रीतम्' इत्येतस्मात्प्राक् पठिताः, तेषु व्यापारोऽस्ति, न हि तत्र

न्यासः

भवनात्' इति ? नैतदस्ति; एवं हि 'सोमाट् टयण्' इत्यादौ यत्र पञ्चमी श्रूयते तत्र सर्वत्र प्राग्वचनेन सम्बन्धे न ज्ञायते–को विधिः, का च प्रकृतिरिति स्यात्। येषामवधित्वमिष्यते, तेषामेव प्राक्शब्दमधीतवानिति। इह तु प्रकृतेन प्राग्वचनेन सम्बध्यते। ननु च विपर्ययः कस्मान्न भवति–भवनादिति प्रकृतिः स्त्रीपुंसाभ्यामित्यवधिनिर्देश इति ? नैतदस्ति; अवधेरेकत्वादेकवचनेन निर्देशो न्याय्यः। प्रकृतिनिर्देशे तु द्वे एव प्रकृती परस्परापेक्षे इति द्विवचनमुपपद्यते। ननु च विशदमिदमुदितमप्यर्थज्ञानम् स्वरितलिङ्गादधिकाराणामासङ्ग इत्येतद् भवता विस्मृतम्, तदेवम् 'सोमाट् ट्यण्' इत्यादौ कः प्राग्वचनसम्बन्धप्रसङ्ग इति नार्थः प्राग्ग्रहणेन ? सत्यमेतत्; किन्तु स्वरितत्वास्वरितत्वख्यापनपरम्परया मन्दधियो मोहमासादयन्तीति तत्प्रतिपत्त्यर्थं प्राग्ग्रहणं कर्त्तव्यम्।

अवत्सीय इति। विकल्पनात् त्रयमत्र सम्भवति–अनुत्पन्ने प्रत्यये नञोऽस्य सम्बन्ध इति, उत्पन्ने वा संसर्गः, उत्पत्तिकाल एवेति। तत्राद्ये पक्षे वत्सादन्यस्मै हितमितीष्टाभिधानं न प्राप्नोति। द्वितीये तु गोधुगनभिधानप्रसङ्गः। तृतीये तु 'सापेक्षमसमर्थं भवति' इति प्रत्ययो न प्राप्नोति। न चापि चतुर्थी; हितार्थस्य प्रतिषिध्यमानत्वात्।

अर्थोऽवधित्वेन गृहीतः, न प्रत्ययः। तेन 'प्राक् ठञश्छः' इति नोक्तम् ॥

पदमञ्जरी

कश्चिदर्थो निर्दिश्यते, ततश्च 'प्राक्ठञः' इति वक्तव्यम्, 'प्राग्वतेष्ठञ्' इत्ययमेव च प्रत्यासन्नष्ठञ्ग्रहीष्यते, न विप्रकृष्टः 'लोकसर्वलोकाट्ठञ्' इत्यादिः ? इत्यत आह–*अर्थोऽवधित्वेन गृहीत इति*। गृहीतो ग्रहीतुमिष्टः। अयमभिप्रायः–अवश्यमत्रार्थोऽवधित्वेन ग्राह्यः, अन्यथा 'प्राक् ठञः' इत्युच्यमानेऽवधिना सजातीयस्यावधिमतोऽभावादर्थाः, प्रकृतयो वाऽवधिमत्त्वेन गृह्येरन्–प्राक् ठञो येऽर्थाः, या वा प्रकृतय इति। तत्र प्रकृतिपक्षेऽधिकारस्य नदीस्रोतोरूपेण प्रतिप्रकृत्युपस्थानाद् 'उगवादिभ्यो यच्छश्च' इति यच्छयोः सन्निधानादविशेषादुत्सर्गापवादभावो न स्यात्, तव्यत्तव्यानीयरामिव विकल्प एव स्यात्। अर्थे त्ववधित्वेन गृहीते प्राक् क्रीताद्येऽर्थास्तेष्वस्योपस्थानं भवति। अवधिसजातीयो ह्यवधिमान् भवति, यथा—'मासात्परः' इति कालः प्रतीयते, 'ग्रामात्पूर्वः' इति देशः, 'अलोऽन्त्यात्पूर्वः' इत्यलेव, ततोऽतिप्रसङ्गो न भवति। कथम्? समानार्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं बाधते, यथा–तक्रंकौण्डिन्ये दधि, अतोऽर्थोऽवधित्वेन गृहीत इति। ननु च 'प्राक् ठञः' इत्युच्यमाने भवतु नामैवं

न्यासः

तृतीये तु पक्षे यथा दोषो न भवति तथा प्रतिविधीयते। तत्र वत्सहितशब्दयोः पदान्तरनिरपेक्षयोः क्रियापदेन भवतिनानुगम्यमानत्वात्, न च बाह्यसम्बन्धोऽन्तरङ्गसम्बन्धं निवर्त्तयितुं शक्नोति। अत एव न देवदत्ताय गां ददातीति सम्प्रदाने चतुर्थी भवति; कर्मणाभिप्राप्तेरन्तरङ्गत्वादिति। तथानेन च क्रमेण यत्रापि प्राप्तिर्न विद्यते, केवलं त्विच्छामात्रमेव, अत्रापि कर्मसंज्ञा प्रवर्तते, तद्यथा–ग्रामं गन्तुमिच्छामि न कश्चित् सहायोऽस्तीति।

यदप्युच्यते–असामर्थ्यात्तद्धितेन न भवितव्यमिति, तदेतदप्यसारम्; यदयम् 'नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः' इति तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानानि पराण्यन्तोदात्तानि भवन्तीति तद्धितग्रहणमनर्थकं स्यात्।

अथ किमर्थमियानवधिरुपादीयते, न हि तत्र तावदस्य व्यापारोऽस्ति; प्रत्यान्तरैर्बाधितत्वात्। लघुत्वात् 'प्राक्ठञश्छः' इति वक्तव्यम्? इत्यत आह -अर्थोऽवधित्वेनेत्यादि। कः पुनरर्थमवधित्वेनाङ्गीकुर्वतो गुण इति चेद्? अयमभिप्रायः–'प्राक्ठञश्छः' इत्युच्यमाने प्राक् ठञो याः प्रकृतयस्ताभ्यश्छो भवतीत्यर्थः स्यात्। ततश्चाधिकारस्य प्रतियोगोपस्थानादपवादविषये छप्रत्ययः प्रसज्येत। अर्थे त्ववधित्वेनोपादीयमाने प्राक् क्रीताद् येऽर्थास्तेषु च्छो भवतीत्ययमर्थः सम्पद्यते, ततोऽतिप्रसङ्गो न भवति। तेन समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानोऽपवादश्छं बाधते। ननु च 'प्राक् ठञः' इत्युच्यमानेऽपवाद-

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

पदमञ्जरी

प्राक्ठञो याः प्रकृतय इति, तथापि यदादिविषये छो न भविष्यति, ज्ञापकात्, यदयम् 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति विभाषां शास्ति, तज्ज्ञापयति–नान्यविषये छो भवतीति, एवं च कृत्वा छ इत्येवाधिकारोऽस्तु, नार्थोऽवधिनिर्देशेन, ज्ञापकाच्च प्रतिसूत्रमुपस्थानेऽप्यन्यविषये न भविष्यति, प्राग्वतेष्ठञित्यादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारः; अधिकारान्तरेणावष्टब्धत्वात् ? सत्यम्; प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थस्त्ववधिनिर्देशः, स चावधिरर्थ एव निर्देश्यः, न प्रत्ययः, अन्यथा 'लशुनं च भक्षितं व्याधिश्च न निवृत्तः' इत्येतदापद्येत ॥

न्यासः

विषयेऽपि च्छो न भविष्यत्येव; ज्ञापकात्, यदयम् 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति विभाषाग्रहणं शास्ति; इतरथा ह्यधिकाराच्छोऽपि लब्ध एवेति विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात् ? सत्यमेतत्; किन्तु ज्ञापकद्वारेणार्थप्रतिपत्तौ सत्यां प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। तस्मात् सुखप्रतिपत्त्यर्थमर्थोऽवधित्वेनोक्तः। अन्ये पुनराहुः–गृहीत इति 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यनेन भविष्यति निष्ठाप्रत्यय इति। तेनायमर्थः सम्पद्यते–वत्सीयादिरूपसिद्ध्यर्थमर्थमवधिं ग्रहीष्यामीति। अतः शालातुरीयेण[1] 'प्राक् ठञश्छः' इति नोक्तम्; अन्यथा हि प्रत्ययावधित्वे प्रतिपदोक्ता अन्तरङ्गा इत्युपात्ताभ्यः प्रकृतिभ्य एव प्रत्ययः स्यादित्याशंक्येत।

अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति—'परिखाया ढञ्' इत्यत्र 'छयतोः पूर्णोऽवधिः' इत्यभिधास्यति, ततश्च तेन क्रीतमिति वक्ष्यतीत्युच्यते, ततश्चेदं विरुद्धमित्याह–अर्थोऽवधित्वेनेत्यादि। गतार्थम्। नैयायिक इत्याह–"क्वचिदर्थोऽवधित्वेन गृह्यते, यथा–'आर्हाद् भवनात्' इति, क्वचित् प्रत्ययः प्राग्वहतेः—'आ च त्वात्' इति, क्वचित् प्रकृतिः–'आ कडारात्', 'प्राक्कडारात्' इति, क्वचिदेकदेशः –'प्राग्दीव्यतोऽण्' इति, क्वचिन्निरवधिः प्रत्ययः–'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति; तेनायमात्मनो वैचित्र्यमाचार्यो दर्शयतीत्यवसीयते" इति। अथ क्रीतशब्दादेव पूर्वेणच्छप्रत्ययो भवतीत्येवं कस्मान्न विज्ञायते, यथा–'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति ? अनभिधानात्। न हि क्रीतशब्दात् पुरस्तादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेन कस्यचिदर्थस्याभिधानमस्ति। न चापि 'तेन क्रीतम्' इति निर्देश उपपद्यते। तत्रैवमपि प्राक् क्रीतशब्दादेव प्रत्ययो भवतीत्येव कस्मान्न विकल्प्यते ? अनभिधानादेव। न हि तत उत्पन्नेन प्रत्ययेन विवक्षितोऽर्थोऽवगम्यते। अर्थान्तरं भवादिकम्, तत्र च वृद्धलक्षणश्छ एव सिद्ध इत्यनर्थकमिदं स्यात्। तस्मात् प्रागुदितमेव प्रयोजनं न्याय्यम् ॥

---

१. पाणिनिना–इत्यर्थः।

'प्राक् क्रीतात्' इत्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद् गवादिभ्यश्च यत्प्रत्ययो भवति, प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । छस्यापवादः । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका[1] । गवादिभ्यः खल्वपि– गव्यम् । हविष्यम् । सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः, ततः परत्वात् 'चर्मणोऽञ्' इत्येष विधिः प्राप्नोति; तथा चरुर्नाम हविः; सक्तुः=अन्नविकारः, अपूपादिषु 'अन्नविकारेभ्यश्च' इति पठ्यते, ततः 'विभाषा

पदमञ्जरी

उगवादिभ्यो यत् ॥ उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद् गवादिभ्यश्चेति । उवर्णादेर्गशब्दादेर्वशब्दादेश्च यद्भवतीत्यर्थो न भवति, गवादिगणपाठतः । *सनंगुरित्यादि* । चर्मविकारलक्षणस्याञोऽवकाशः–वार्ध्रं चर्म, वारत्रं चर्मेति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतोऽवकाशः–शङ्कव्यम्, पिचव्यमिति; सनङ्गोरुभयप्रसङ्गे परत्वादञ्प्राप्नोति । *चरुर्नाम हविरिति* । स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तदधिकरणे हविष्युपचाराद्वृत्तिः । 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इत्यत्र हविर्विशेषवाचिनां ग्रहणम्, न स्वरूपस्य; तस्य गवादिषु पाठात् । विपर्ययस्तु न भवति–इह विशेषग्रहणं तत्र स्वरूपग्रहणमिति; गवादिष्वसञ्जातविरोधित्वेन स्वरूपग्रहणे बाधकाभावात् । अतः 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इत्यत्रैव विशेषग्रहणमिति स्थिते तस्यावकाशः–आमिक्ष्यम्, आमिक्षीयम्; पुरोडाश्याः, पुरोडाशीया इति ।

अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यत इति । तस्यावकाशः—सुराः, सुर्याः, सुरीयाः, ओदन्याः, ओदनीया इति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतः स एव; चरुसक्तुभ्यामुभय-

न्यासः

उगवादिभ्यो यत् ॥ उगिति प्रत्याहारग्रहणं वा स्यात् ? उवर्णग्रहणं वा ? तत्राद्ये पक्षेऽयं वाक्यार्थो जायते–उगन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽवादिभ्योऽवकारादिभ्योऽवसुप्रभृतिभ्य इति । वकारादीन् वर्जयित्वेत्यर्थः । ननु चैवं सति पञ्चम्या निर्देशः स्यात् ? नैष दोषः; 'सुपां सुलुक्' इति लुका निर्दिष्टत्वात् । एवं तर्हि प्रातिपदिकेषु गवादिपाठसामर्थ्यात् प्रत्याहारग्रहणं न भवति; अन्यथा हि गवादीनां पाठोऽनर्थकः स्यात् । एतत् सर्वं मनसि कृत्वाऽऽह—**उवर्णान्तादिति** । सर्वत्रग्रहणे तदन्तविधेरभ्युपगमादित्यभिप्रायः । **शङ्कव्यमिति** । 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः । **सनङ्गुरित्यादि** । चर्मविकारलक्षणस्याञोऽवकाशः–वार्ध्रम्, वारत्रम्, उवर्णान्तलक्षणस्य यतोऽवकाशः—शङ्कव्यम्, पिचव्यमिति; सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः, तत्रोभयप्राप्तौ परत्वात् 'चर्मणोऽञ्' इत्यञ् प्राप्नोति । **तथेत्यादि** ।

अन्नविकारेभ्यश्चेति । अपूपादिलक्षणस्य पाक्षिकस्य यतोऽवकाशः—अपूप्यास्त-

१. 'कमण्डलव्या मृत्तिका' इति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

हविरपूपादिभ्यश्च' इत्येष विधिः प्राप्नोति; तत्र सर्वत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवेष्यते—सनङ्गव्यं चर्म, चरव्यास्तण्डुलाः, सक्तव्या धाना इति ।

गवादिषु 'नाभि नभं च' इति पठ्यते, तस्यायमर्थः—'नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभं चादेशमापद्यते' इति । नाभये हितो नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । यस्तु शरीरावयवो नाभिशब्दः, ततः 'शरीरावयवाद्यत्' इति यति कृते नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवि-

पदमञ्जरी

प्रसङ्गे परत्वाद्विभाषा प्राप्नोति, *तत्र सर्वत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवेष्यत इति* । अयमेव नित्यो यत्प्रत्यय इत्यर्थः ।

नभं चादेशमापद्यत इति । भसंज्ञकं च न भवतीत्ययं त्वर्थो न भवति, व्याख्यानात् । तदर्थमेव हि गणसूत्रं व्याख्यातम्, प्रायेण हि *वृत्तिकारो* गणसूत्राणि न व्याचष्टे । *नभ्योऽक्ष इति* । छिद्रवद्रथाङ्गविशेषः–नाभिः, तच्छिद्रानुप्रविष्टकाष्ठविशेषः–अक्षः, स तदनुगुणत्वात्तस्मै हित इत्युच्यते । अञ्जनं तैलकृताभ्यङ्गः, तदपि स्नेहनत्वान्नाभये हितम् । यत्तु *भाष्य* उक्तम्–'नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात्' इति, तन्नभ्यं चक्रमिति प्रयोगाभिप्रायम् । न हि चक्रस्य नाभिविकृतिः, अपि त्ववयवः । नापि तादर्थ्यमस्ति; अवयविनोऽवयवार्थत्वाभावात् । तेन 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इत्यत्रार्थे नभ्यं चक्रमिति नैव सिद्ध्यति । हितार्थस्त्वाशङ्क्य एवेति न सर्वथा प्रत्ययानुपपत्तिस्तत्र विवक्षितेति भावः । *शरीरावयवाद्यदिति*

न्यासः

ण्डुलाः, अपूपीया इति, उवर्णान्तलक्षणस्य स एव; चरुर्नाम हविर्विशेषः, सक्तुश्चान्नविकारः, तत उभयप्रसङ्गे परत्वात् 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' इति हविर्लक्षणोऽन्नविकारलक्षणश्च विधिः प्राप्नोति । तदेवं सनङ्गुशब्दादञ् प्राप्तः, चरुसक्तुशब्दाभ्यां विकल्पेन यत्, नित्यश्चेष्यते, तदर्थं पूर्वविप्रतिषेधो भाषितव्य इति । 'ओर्गुणः', 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेशः । **सनङ्गव्यमित्यादि** । एतच्चेष्टवाचित्वात् परशब्दस्य लभ्यत इत्यवगन्तव्यम् ।

गवादिषु नाभि नभञ्चेति पठ्यत इति । अत्र कस्यचिदियमाशङ्का स्याद्–भसंज्ञाप्रतिषेधो विधीयत इति, ततश्च यस्येति लोपेन भवितव्यमित्यत आह–**नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमिति** । शरीरावयवो यो नाभिशब्दस्तत्र कथं भवितव्यमित्याह–**यस्त्वित्यादि** । **ततः शरीरावयवाद् यति कृते परत्वाद् नाभ्यं तैलमिति** । ननु च शरीरावयवलक्षणे यति सति

तव्यम् । गवादिषु यता सन्नियुक्तो नभभावोऽत्र न भवति ।

गो । हविस् । बर्हिष् । खट । अष्टका । युग । मेधा । स्रक् । ❋ नाभि नभं च ❋ । ❋ शुनः सम्प्रसारणं वा दीर्घत्वं च तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम् ❋ । शुन्यम्, शून्यम् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'नस्तद्धिते' इति लोपो न स्यात् । ❋ ऊधसोऽनङ् च ❋ । ऊधन्यः कूपः । उदर । खर । स्खद । अक्षर । विष । गवादिः[1] ॥

पदमञ्जरी

यति कृते इति । परत्वादिति भावः । *नाभ्यं तैलमिति भवितव्यमिति* । अथात्रापि नभभावः कस्मान्न भवति ? इत्याह—*गवादियतेति* । *शुन इत्यादि* । श्वनित्यस्य सम्प्रसारणं यत्प्रत्ययश्च भवति, पक्षे दीर्घश्च तत्सन्नियोगेनेति । यदा दीर्घत्वं तदा शुने हितं शुन्यं शून्यमिति वा, 'नस्तद्धिते' इति टिलापो न भवति; 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावात् । ननु 'अनः' इति तत्र वर्त्तते, सम्प्रसारणे च कृते नेदमन्नन्तम्, कामं दीर्घपक्षे तद्विधानसामर्थ्याट्टिलोपो न स्यात्, पक्षान्तरे तु प्राप्नोति, सम्प्रसारणं बाधकबाधनार्थम्, अन्यथा प्रकृतिभावप्रसङ्गात् ? एवं तर्हि चकारद्वयमत्र पठ्यते, तत्रैकः सम्प्रसारणसमुच्चये द्रष्टव्यः, तत्रान्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात्सम्प्रसारणमेव पुनर्विधीयते । तत्र पुनर्विधानं तु तद्रूपस्यैवावस्थानार्थं भविष्यति । *ऊधसोऽनङ् चेति* । 'नश्च' इति नोक्तम्; लाघवे विशेषाभावात् । ऊधःशब्दस्यानङादेशो भवति यत्सन्नियोगेन—ऊधन्यः, 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः ॥

न्यासः

नभभावः कस्मान्न भवतीत्याह-**गवादिषु यतेत्यादि** । स हि गवादियता सह विहितः । तेन 'सन्नियोगशिष्टानामन्यतराभाव उभयोरप्यभावः' इति नभभावो न भवति ।

शुन इत्यादि । श्वन्नित्येतस्य सम्प्रसारणे कृतेऽन्नन्ततास्तीति 'नस्तद्धिते' इति टिलोपेन भाव्यमेवेति । एवं तर्हि सम्प्रसारणसामर्थ्यान्न भवति ? नैतदस्ति; 'यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते' इति तदवस्थो दोषः । दीर्घविधानसामर्थ्यादिति चेत् ? एवमपि पक्षे स्याद् ।

एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते । इह चकारद्वयं पठ्यते—सम्प्रसारणञ्च, वा दीर्घत्वञ्चेति । द्वितीयश्चकारो भिन्नक्रमः सम्प्रसारणसमीपे द्रष्टव्यः । स च समुच्चयार्थोऽन्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात् तदेव समुच्चिनोति । तत्र सम्प्रसारणमेकेन क्रियते, द्वितीयेन तद्रूपस्यैवावस्थितिरिति । **तत्सन्नियोगनेत्यादि** । तदित्यनेन दीर्घत्वं प्रत्यवमृश्यते । तेन दीर्घत्वेन यत एवान्तोदात्तत्वं भवति, अन्यथा 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं

1. स्कन्द, अध्वा—एतौ शब्दौ पुस्तकान्तरेऽधिकौ ।

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये। छस्यापवादः। कम्बल्यमूर्णापलशतम्।

पदमञ्जरी

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथं कम्बल्य इति? निपातनादेवैतत्सिद्धम् 'अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि' इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्—संज्ञायामिति वक्ष्यामीति? एतदपि नास्ति प्रयोजनम्; परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते तत्र कम्बल्यग्रहणम्—परिमाणस्य च संज्ञा कम्बल्यशब्दः। एवं तर्हि स्वरार्थं वचनम्, निपातनेन हि परिमाणे कम्बल्य-शब्दः साधुरित्येतावदवगम्यते, न तु यदन्तोऽयमिति, ततश्चान्तस्वरितत्वं न स्यात्। अथ निपातन एवान्तस्वरितत्वं पठ्येत? तत्र व्याख्यानं शरणम्, व्याख्यानाच्च लघु सूत्रम् ॥

न्यासः

स्यात्। **ऊधसोऽनङ् चेति**। ऊधःशब्दस्यानङादेशो भवति, चकाराद् यच्च। **ऊधन्यः**। पूर्ववत् प्रकृतिभावः ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ननु 'अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यः' इति निपातनादेव कम्बल्य इति सिध्यति, कम्बल्यं हि परिमाणविशेषः, इतरथा हि कम्बल्य-शब्दस्य तत्र ग्रहणमनर्थकं स्यात्, परिमाणविशेषस्य कम्बल्यशब्दो नामधेयम्; अयमपि प्रत्ययः संज्ञायां विधीयमानस्तत्रैव भवति, नान्यत्र; न ह्यत्र कम्बल्यशब्दः संज्ञा, तस्मान्नार्थोऽनेन? नैतदस्ति; निपातनेन हि कम्बल्यशब्दः परिमाणे साधुरित्येतावत् प्रतीयते, न तु यदन्तोऽयमिति। ततश्चान्तस्वरितत्वं न स्यात्। तस्मात् स्वरितत्व-परिज्ञानार्थमिदं कर्त्तव्यम्। अनन्तरश्रुतस्य यतोऽनुकर्षणार्थश्चकारः। ननु स्वरितत्वादेव यद् भविष्यति? छोऽपि तर्हि स्यात्। ननु च च्छस्य सन्निधाने प्रकृतिमात्राच्छ उक्त इति नियमार्थमिदं स्यात्, तच्चानिष्टम्, यत् पुनर्नियतविषय इति तत्सम्बन्धे विध्यर्थता, विधिनियमयोश्च विधिरेव ज्यायान्? नैतदस्ति; छस्यापि सम्बन्धे विध्यर्थता सम्भवति। कथं संज्ञायामित्युच्यते, संज्ञा चानुपात्तावयवार्थापि भवति, तत्रानवयवार्थानामप्राक्-क्रीतीयत्वाद्धिताद्यर्थाभावे छप्रत्ययार्थमेतत् स्यात्, तस्माच्चकारो यत्प्रत्ययानुकर्षणार्थः कर्त्तव्यः? न कर्त्तव्यः; इष्टतोऽप्यधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इति यत एवानुवृत्ति-र्भविष्यति, न तु च्छस्य। एवं तर्हि चकार उगवादिभ्य इत्यनुकर्षणार्थः। किमर्थ-मिदम्? सनङ्ग्वादिभ्यः परत्वादञादयः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थमिति। अथ गवादि-ष्वेव 'कम्बलाच्च संज्ञायाम्' इति कस्मान्न पठति? तत्र पाठे न कश्चिद् गुरुलाघव-कृतो विशेष इति यत्किञ्चिदेतदिति ॥

संज्ञायामिति किम् ? कम्बलीया ऊर्णाः ।

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति । आमिक्ष्यं दधि, आमिक्षीयं दधि । पुरोडाश्यास्तण्डुला, पुरोडाशीयाः । हविश्शब्दात्तु गवादिपाठान्नित्यमेव भवति । अपूपादिभ्यः—अपूप्यम्, अपूपीयम् । तण्डुल्यम्, तण्डुलीयम् ।

पदमञ्जरी

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ *हविर्विशेषवाचिभ्य इति* । स्वरूपस्य ग्रहणं न भवति; तस्य गवादिषु पाठात् । विपर्ययस्तु न भवति–तत्र विशेषाणां ग्रहणमिह स्वरूपस्येति; असञ्जातविरोधित्वेन तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । *अन्नविकारेभ्यश्चेति* । अन्नविकाराः = अन्नप्रकाराः, अदनीयविशेषा इत्यर्थः, तेभ्यश्च विभाषा यद् भवति–ओदन्याः, ओदनीयाः । यद्येवम्, अपूपादीनां किण्वपर्यन्तानां पाठोऽनर्थकः, अन्नविकारत्वादेव सिद्धेः; सुराप्रकृतिद्रव्यं किण्वम् ? नानर्थकः, प्रपञ्चार्थत्वात् ।

अपर आह–यदा सादृश्यादिनापूपादिभ्योऽर्थान्तरे उपचर्यन्ते, तदर्थ एषां पाठ इति ॥

न्यासः

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ हविःशब्दो गवादिषु पठ्यते, तेन तस्मान्नित्यं यता भवितव्यम् । अत्र हविर्विशेषाणां ग्रहणम्, न स्वरूपस्येति; उगवादिसूत्रे स्वरूपपरिभाषाया उपस्थानात् । न हि तत्र सोपतिष्ठमाना केनचिन्निवार्यते, तेन स्वरूपस्यैव ग्रहणम् । तत्र स्वरूपग्रहणे सतीह स्वरूपपरिभाषा नोपतिष्ठते; अन्यथा हि यद्यत्रापि स्वरूपग्रहणं स्यात्, ततः स्वतन्त्र एकस्मात् शब्दात् नित्यश्च यतो विधिः स्यादनित्यश्चेत्युभयमेकत्र नोपपद्यत इति न भवति विपर्ययः । अथ वा–हविःशब्दस्येह पृथगुपादानादर्थप्रधानत्वमवसीयते, अन्यथा ह्यपूपादिष्वेव पठेदिति । **अन्नविकारेभ्यश्चेति** । अन्नविकाराः = अन्नप्रकाराः, ते च प्रत्ययमुत्पादयन्ति विभाषा—उदन्याः, उदनीया इति । यद्येवम्, अपूपादीनां किण्वपर्यन्तानाममत्रविकारत्वादेव सिद्धत्वात् पाठोऽनर्थको जायते ? यदा तर्हि केनचिदाकारसादृश्येनापूपादयोऽर्थान्तरे उपचर्यन्ते, तदर्थमेषां पाठः । किञ्चान्नविकारग्रहणेनापूपादिषु प्रत्ययमिच्छत इहापि स्यात्–यवापूपाः, व्रीहितण्डुला इति । प्रतिपदपाठे तु ग्रहणवत्त्वात् तदन्तविधिः पर्युदस्तो भवति । ननु च 'असमासे निष्कादिभ्यः' इत्यसमासग्रहणाद् भवितव्यमेवात्र तदन्तविधिना, एते-

अपूप । तण्डुल । अभ्यूष । अभ्योष । पृथुक । अभ्येष । अर्गल । मुसल । सूप । कटक । कर्णवेष्टक । किण्व । ❋ अन्नविकारेभ्यश्च ❋ । पूप । स्थूणा । पीप । अश्व । पत्त्र[1] । अपूपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

'तस्मै' इति चतुर्थीसमर्थाद् 'हितम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो हितो गोधुक् वत्सीयः । अवत्सीयः । पटव्यम् । गव्यम् । हविष्यम् । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीरम्=प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति 'तस्मै हितम्' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । नाभ्यम् । नस्यम् ।

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥

पदमञ्जरी

तस्मै हितम् ॥ तस्मै इति । 'हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । अपर आह–अयमेव निर्देशो ज्ञापको हितयोगे चतुर्थी भवतीत्यस्येति, तच्चिन्त्यम्; 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः' इति आशिषि विषयविशेषे हितयोगे चतुर्थ्याः सम्भवात् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ शरीरं प्राणिकाय इति । एतेनैतद्दर्शयति–शीर्यत इति शरीरमिति शृणातेरीरन्प्रत्ययमुत्पाद्य यद्यपि शरीरशब्दो व्युत्पाद्यते, तथापि योगरूढत्वात्प्राणिकाय एव वर्त्तते, न घटादाविति ॥

न्यासः

नासमासग्रहणेन पूर्वत्र तदन्तविधिरस्तीत्येषोऽर्थः प्रतिपाद्यते ? सत्यमेतत्; अपूपादिषु प्रतिपदपाठसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

तस्मै हितम् ॥ एतदेव ज्ञापकम्—हितयोगे चतुर्थ्यस्तीति ; तेन यदुक्तम्—'हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या' इत्येतदुपपन्नं भवति ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ शीर्यत इति शरीरम्, तेन घटादेरपि ग्रहणं भविष्यतीत्यत आह–**शरीरं प्राणिकाय इति** । एतेन रूढिरियमिति दर्शयति । गवादावेते शरीरावयववाचिनः । तत्र तु या प्रकृतयस्ताभ्योऽनेनापि पूर्वेणापि वा यति विशेषे नास्त्येव । यत्र विशेषः—'नाभि नभञ्च' इति, स विशेषस्तत्रैव वेदितव्य एव ।

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ खलादीनां वृषपर्यन्तानाम् 'यस्येति' लोपः ।

१. कट, अयःस्थूल, ओदन, अवोष, प्रदीप—एते शब्दाः पुस्तकान्तरेऽधिकाः ।

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति 'तस्मै हितम्' इत्येतस्मिन्विषये। छस्यापवादः। खलाय हितं खल्यम्। यव्यम्। माष्यम्। तिल्यम्। वृष्यम्। ब्रह्मण्यम्।

वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति। छप्रत्ययोऽपि न भवति, अनभिधानात्।

पदमञ्जरी

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ *ब्रह्मण्यमिति* । पूर्ववट्टिलोपाभावः। वृषशब्दोऽयमकारान्तो गृह्यते, न तु नकारान्तः; अन्यथाऽसन्देहार्थं नकारलोपमकृत्वैव निर्दिशेत्, यथा—आत्मन्विश्वजनेति। अस्ति च नकारान्तस्तत्र वक्तव्यम्, ततोऽपि यद्भवतीति, अन्यथा तत्र छे टिलोपे च वृषीयमिति प्राप्नोति, तस्य च वृषशब्दे आदेशो वक्तव्यः, अन्यथा वृषण्य इति स्यात्; ब्रह्मशब्दो नकारान्तो गृहीतः, ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोऽस्ति, तत्र वक्तव्यम्—ब्राह्मणशब्दादपि यद्भवतीति, अन्यथा ततश्छः स्यात्, तस्य च ब्रह्मन्-शब्द आदेशो वक्तव्यः; अन्यथा ब्राह्मण्यमिति प्राप्नोति ? इत्यस्मिन्पूर्वपक्षे इदमाह—*वृष्णे हितमित्यादि* ।

छप्रत्ययोऽपि न भवतीति । यत्प्रत्ययस्तु तावत्सूत्रेऽनुपादानादेव न भवति, न केवलं स एव, अपि तु छप्रत्ययोऽपीत्यपिशब्दस्यार्थः। कुत इत्याह—*अनभिधानादिति* । तदनेनाप्यव्यविकन्यायो दर्शितः। त्रैशब्द्यं हि नः साध्यम्—वृषाय

न्यासः

ब्रह्मण्यमिति । 'न संयोगाद् वमन्तात्' इति प्रतिषेधाद् 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपो न भवति। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपोऽपि न भवति; 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावात्। वृषशब्दोऽयमत्राकारान्तो गृह्यते, न तु ब्राह्मणशब्दोऽकारान्त इति। ननु चाशङ्का वृषशब्दे युक्ता—नलोपे सति किमयमकारान्तः ? आहोस्विद् नकारान्तः ? इति, ब्रह्मन्शब्दस्तु नकारान्त एवेति तद्विषये भ्रान्तिरेव नोपपद्यते, तत् कथं ब्रह्मन्-शब्दो विकल्प्यते ? सत्यम्; किन्तु वृषञ्शब्दाच्च यतो निवृत्तिप्रसङ्गाद् ब्रह्मञ्शब्दादपि यच्च प्रत्ययो निवर्त्तत इति भावः। अत एवाह—**छप्रत्ययोऽपीत्यादि** । यत्प्रत्ययापेक्षयापिरयम्—न केवलं यत्प्रत्ययो न भवति, अपि तु च्छप्रत्ययोऽपीति। ब्राह्मणशब्दाच्छप्रत्ययाभावो योज्यः। ननु चाभ्यामिहानुपादानाद् यत्प्रत्ययो न भवति, 'तस्मै हितम्' इति च्छप्रत्ययस्तु कस्मान्न भवति ? इत्याह—**अनभिधानादिति** । न हीह वृषीयम्, ब्राह्मणीयमित्युक्ते विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते; यतोऽर्थप्रतिपादनं प्रति नियता एव शब्दशक्तयो भवन्तीति क्वचित् प्रत्ययान्तेनार्थस्याभिधानम्, क्वचिद्वाक्येनेति। अतो वाक्यमेवावतिष्ठते—**वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति** । वाक्यसमधिगम्यस्यार्थस्य तद्धितेनानभिधानादिति यावत् ॥

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—रथाय हिता रथ्या ॥

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥

अज, अवि—इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति 'तस्मै हितम्' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन्, विश्वजन—इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः

पदमञ्जरी

हितम्, वृष्यम्, वृष्णे हितम्; तथा ब्रह्मणे हितम्, ब्रह्मण्यम्, ब्राह्मणाय हितमिति; तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकत्र विग्रह एव, अपरत्र विग्रहश्च वृत्तिश्च भविष्यति, तद्यथा—अविकस्य मांसम्, आविकम्, अवेर्मांसमिति । *रथाय हिता रथ्येति ।* हितार्थ एव यथा स्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थं गवादिषु पाठो नाङ्गीकृतः ।

केचित्तदन्तविधिमिच्छन्ति—रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति । अपरे तु—हलसीताभ्यां साहचर्याच्चातुरर्थिक एव तदन्तविधिर्भवति, न त्वस्मिन्निति ॥

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ अजशब्दोऽयमिह पुंल्लिङ्ग उपात्तः, अत एव 'द्वन्द्वे घि' इत्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वा 'अजाद्यदन्तम्' इत्यजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः, 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति स्त्रीलिङ्गादपि थ्यन्भवत्येव—अजायै हितमजथ्यम्, 'तसिलादिषु थ्यन्थालौ' इति परिगणनात्पुंवद्भावः ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ॥ इहोत्तरपदग्रहणं व्याप्तिन्यायेन सर्वैर्वा सम्बध्येत, प्रत्यासत्तिन्यायेन भोगशब्देनैव वा ? तत्राद्यं पक्षं निराकरोति—

न्यासः

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ अजशब्दोऽयमिह पुंल्लिङ्ग उपात्तः; अविशब्दस्य घ्यन्तशब्दस्यापूर्वनिपातात् । आबन्तस्य ग्रहणे ह्यविशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । अदन्तस्य ग्रहणे 'द्वन्द्वे घि' इत्येतस्य बाधितत्वाद् 'अजाद्यदन्तम्' इत्यजशब्दस्य पूर्वनिपातो युज्यते । तस्मात् पुंल्लिङ्गस्य ग्रहणम् । तथा च 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति' इति स्त्रीलिङ्गादपि प्रत्ययो भवत्येव—अजाभ्यो हितमजथ्यम् । 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इति पुंवद्भावः । परिसंख्यायन्ते हि तत्र तसिलादयः, तेषाञ्च मध्ये परिसंख्यातौ थ्यंस्थालावपि । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ग्रहणे शब्दान्तरत्वादकारात् पुंल्लिङ्गान्न स्यात् ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ अथात्मन्नित्यत्र नलोपः कस्मान्न कृतः, यावता द्वन्द्वेनायं निर्देशः क्रियते, तत्र 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः

प्रत्ययो भवति 'तस्मै हितम्' इत्येतस्मिन्विषये। छस्यापवादः। आत्मन्-इति नलोपो न कृतः प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम्। तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्देनैव सम्बध्यते, न तु प्रत्येकम्। आत्मने हितम् आत्मनीनम्। 'आत्माध्वानौ खे' इति प्रकृतिभावः। विश्वजनेभ्यो हितं विश्वजनीनम्। कर्मधारयादेवेष्यते। षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव भवति। विश्वजनाय हितं विश्वजनीयम्।

❀ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ❀। पञ्चजनाच्च खः। अत्रापि कर्मधारयादिष्यते। पञ्चजनीनम्। अन्यत्र—पञ्चजनीयम्।

पदमञ्जरी

आत्मन्निति नलोपो न कृत इति। विवक्षितां प्रकृतिं कार्त्स्न्येन निर्दिशेयमिति नलोपो न कृतः, प्रत्येकं सम्बन्धे चोत्तरपदग्रहणस्य नैतावती प्रकृतिः स्याद्, अतो नलोपाकरणेन प्रत्येकं सम्बन्धे निवारिते भोगशब्देनैव सम्बध्यते इत्यर्थः। *कर्मधारयादिष्यत इति*। व्याख्यानमत्र शरणम्। *षष्ठीसमासादिति*। विश्वस्य जनो विश्वजनः=सर्वसाधारणो वेश्यादिः। *बहुव्रीहेश्चेति*। विश्वो जनोऽस्येति, स एव वेश्यादिरन्यपदार्थः।

पञ्चजनादिति। रथकारपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः=पञ्चजनाः। 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः। *पञ्चजनीयमन्यदिति*। षष्ठीसमासाद् बहुव्रीहेश्च छ एव भवतीत्यर्थः। यदा च प्रकरणादिवशाद्विशिष्टसंख्येयवृत्तित्वावसायः संख्या-

न्यासः

प्राप्नोति ? इत्यत आह—**आत्मन्नित्यादि**। आत्मन्नित्येव भवत्येषा प्रकृतिरिति ज्ञापनार्थं नलोपो न कृतः। कः पुनरेवं सति विशेषः ? इत्याह—**तेनेत्यादि**। गतार्थम्। यद्येवम्, विश्वजनशब्देन ह्युत्तरपदस्य सम्बन्धः प्राप्नोति ? एवं मन्यते—आत्मन्निति नलोपाभावेन प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेर्व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् ततः प्रत्यासत्तेर्भोगशब्देनैव सम्बध्यते, न तु विश्वजनशब्देनेति नास्ति दोषः। **कर्मधारयादेवेष्यत इति**। आचार्यपारम्पर्योपदेशात्। विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद् वेदं वेदितव्यम्। विश्वस्य जनो विश्वजनः, विश्वो जनोऽस्येति विश्वजन इति समासेन भवितव्यम्। यथा खो न भवति तथाच्छोऽपि न भवतीत्याशङ्कयाह—**बहुव्रीस्त्वित्यादि**।

उपसंख्यानमिति प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—इह हि भोगसमासादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणमधिकविधानार्थम्। न चैवं सति बहुपूर्वादीषदसमाप्तौ भोगो बहुभोग इत्यस्मात् खः स्यादित्याङ्कनीयम्; बहुच्प्रत्ययस्य समासाभावात्। ततोऽत्र छेनैव भवितव्यम्—बहुभोगीय इति। तेन पञ्चजनादपि भविष्यति। संज्ञाशब्द-

❀ सर्वजनाट्ठञ् खश्च[1] ❀। सार्वजनिकम्, सर्वजनीनम्। अत्रापि कर्मधारयादेव। सर्वजनीयम्—अन्यत्।

❀ महाजनान्नित्यं ठञ्वक्तव्यः ❀। महाजनाय हितं महाजनिकम्। तत्पुरुषादेव। बहुव्रीहेस्तु छ एव भवति—महाजनीयम्।

पदमञ्जरी

शब्दानां तदा सापेक्षत्वाभावादविरुद्धः समासः, जनादिनैव साक्षात्सम्बन्धाद्; अन्यथा तु संख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यतिरेकः, तद्द्वारेण तु संख्यागुणस्येति साक्षात्सम्बन्धाभावाद् दुर्लभः षष्ठीसमासः।

सर्वजनादिति। 'पूर्वकालैकसर्व' इति कर्मधारयः।

महाजनान्नित्यमिति। नित्यग्रहणं सर्वजनादुक्तो खो मा भूदिति।

तत्पुरुषादेवेति। अत्र 'कर्मधारयादेव' इति नोक्तम्, आत्वनिर्देशेनैव षष्ठीसमासव्यावृत्तिसिद्धेः।

इह पितृभोगीणादिशब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्याभिधानमिष्यते, पित्रादिभोगहितस्य तु प्राप्नोति। भोगशब्दश्चायमस्त्येव द्रव्यपदार्थकः, तद्यथा—भोगवानयं देश उच्यते, यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्द्धन्ते, भुज्यत इति भोगः; अस्ति च क्रियापदार्थः, तद्यथा—भोगवानयं ब्राह्मण उच्यते यः सम्यक् स्नानादिकाः क्रिया अनुभवति; अस्ति च शरीरवाची, अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुमिति दर्शनात्, अत्र समुदाये प्रवृत्तस्य भोगशब्दस्यैकदेशेषु फणेषु प्रयोगः, न चाहेरेव शरीरं भोगः, अपि तु सर्वं शरीरम्; अनन्तत्वात्प्रयोगविषयस्यावधारणस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्। *निघण्टुषु* तु प्रयोगबाहुल्यादहिशरीरे प्रयोगः। सर्वेष्वपि चार्थेषु विवक्षिताभिधानं न प्राप्नोति। तस्मान्नायं भोगोत्तरपदात्खो विधेयः, पित्रादिभ्य एव तु भोगीनञ्प्रत्ययो विधेयः—पित्रे हितः पितृभोगीण इति। यद्येवम्, वावचनं कर्त्तव्यम्, मात्रीयं पित्रीयमिति यथा स्याद्; अन्यथा भोगीनञा बाधित-

न्यासः

श्चायम्, 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः। तथा सर्वजनादपि वेदितव्यः। तत्पुरुषादेवेति। विशेषानभिधानेऽपि महाजनादिति निर्देशादेव समानाधिकरणादेव विज्ञायते। 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इति समानाधिकरणोत्तरपदे महत आद्विधानात्। भोगशब्दोऽयं भावसाधनः—भुक्तिर्भोग इति, कर्मसाधनो वा—भुज्यत इति भोग इति। अयमव्युत्पन्नः शरीरवाची, तस्येह ग्रहणमित्याह—भोगशब्द इत्यादि। भोगशब्दः शरीरमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः। यत्र वर्त्तमानोऽयं साक्षात् सम्बन्धमाह, तत्रैव

१. 'सर्वजनाच्छञ्च, चकारात्खश्च'—इति पाठा०।

भोगोत्तरपदात्खल्वपि—मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोगशब्दः शरीरवाची केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्छ एव भवति । मात्रीयम् । पित्रीयम् ।

❀ राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् ❀ । भोगोत्तरपदाभ्यामेव प्रत्यय इष्यते, न केवलाभ्याम् । राजभोगीनः ।

❀ आचार्यादणत्वं च ❀ । आचार्यभोगीनः । केवलाभ्यां वाक्यमेव भवति—राज्ञे हितम्, आचार्याय हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णढञौ प्रत्ययौ भवतः, 'तस्मै हितम्'

पदमञ्जरी

त्वाच्छो न स्यात् । इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इति 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इत्युत्तरपदनिबन्धनं ह्रस्वत्वं न स्यात्, इह चाब्भोगीन इति 'अपो भि' इति भकारादौ प्रत्यये विधीयमानं तत्वं प्राप्नोति, भोगोत्तरपदात्तु खविधाने नैते दोषाः । अर्थविरोधस्तु भवति, तं परिहरति—*भोगशब्दः शरीरवाचीति* । तत्र शरीरशरीरिणोरभेदाद्य एवार्थो मात्रे हित इति, स एव मातृभोगाय हित इत्यपि विग्रहे भवतीति भावः । एवं भोगोत्तरपदात्खविधानेऽप्यर्थविरोधं परिहृत्य तत्रैव गुणमाह—*केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्छ एव भवतीति* । एवकारो भवतीत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । भोगीनच्प्रत्ययविधाने तु छो न स्यादेव—इत्येवशब्दस्यार्थः ।

राजाचार्याभ्यामिति । राजाचार्याभ्यां हितार्थे यदि प्रत्ययो भवति नित्यम्, भोगोत्तरपदाभ्यामेव, स च ख एवेत्यर्थः । *न केवलाभ्यामिति* । अत्र 'प्रत्यय इष्यते' इत्येतावदपेक्ष्यते, न तु 'खप्रत्यय इष्यते' इति; प्राप्त्यभावात् । अत एव केचित् 'खः प्रत्यय इष्यते' इति व्यस्तं पठन्ति ।

आचार्यादणत्वं चेति । भोगोत्तरपदादिति गम्यते, इदानीमेव ह्युक्तम्—राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ *सर्वादिति* । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः, सर्व-

न्यासः

खप्रत्ययमासादयति । वर्त्तते च क्रियायां द्रव्ये च । तथा हि—यद्यपि भुजिक्रियया द्रव्येण च सम्बन्धोऽस्ति, तथापि शरीरेण मुख्यः सम्बन्ध इति ततो भवति प्रत्ययः । यथा राजाचार्याभ्यां वाक्यमेव भवति, तथेहापि भवितव्यमिति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—**केवलेभ्य इति** । **मात्रीयम्, पित्रीयमिति** । दिङ्मात्रमेतत् । अन्येषामपि दुहित्रीयमित्यादीनां दर्शनात् । **आचार्यादणत्वमिति** । क्षुभ्नादिपाठात् । **केवलाभ्यां वाक्यमेव भवतीति** । छप्रत्ययो न भवति, अनभिधानादेव ॥

इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । सर्वस्मै हितं सार्वम् । पौरुषेयम् ।

❀ सर्वाण्णस्य वा वचनम् ❀ । सर्वीयम् ।

❀ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ❀ । पौरुषेयो वधः, विकारः, समूहो वा, तेनकृतः पौरुषेयो ग्रन्थः ।।

माणवचरकाभ्यां खञ् ।। ११ ।।

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति, 'तस्मै हितम्' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ।।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।। १२ ।।

पदमञ्जरी

नामानि' इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यपि सर्वनामत्वं न भवति; अनाश्रितार्थस्य शब्दरूपस्यानुकरणात् ।

पुरुषाद्वधेति । प्रत्ययार्थसामर्थ्येन षष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते, कृते तु तेनेत्युपात्तैव तृतीया । *भाष्यकार*प्रयोगाच्च द्वन्द्वमध्येऽपि तेनेत्यस्य निवेशः, तत्र वधे- 'तस्येदम्' इत्यणोऽपवादः, विकारे—'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञः, समूहेऽपि 'तस्य समूहः' इत्यण एव, तेन कृतेऽपि ग्रन्थात्मके-'कृते ग्रन्थे' इत्यण एव । पौरुषेयः प्रासाद इत्यत्र न कस्यचिदपवादः ।।

माणवचरकाभ्यां खञ् ।। मनोरपत्यं कुत्सितं माणवः, 'अपत्ये कुत्सिते मूढः' इति णत्वम्, चरतीति चरः, 'पचाद्यच्' 'चरिचलिपतिवदीनाम्' इति द्विर्वचनं विकल्पितत्वादिह न भवति, ततः संज्ञायां कन्-चरकः । खञो ञित्करणं वृद्ध्यर्थं स्वरार्थं च । चरके वृद्ध्यर्थम्, माणवे 'वृद्धिनिमित्तस्य च' इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्-माणवीभार्यः ।।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।। प्रकृतिरुपादानकारणमिति । उपादीयतेऽस्मात्कार्य-

न्यासः

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ।। सर्वाण्णस्य वावचनमिति । अभिधानेऽभिधेयोपचाराद् वेति विकल्पमाह । इहापि विभाषाग्रहणानुवृत्तेरेव वेदितव्यम् । न च सर्वपुरुषाभ्यां विकल्प आशङ्का ; व्यवस्थितविभाषात्वात् ।

पुरुषाद्वधेति । तत्र वधे-'तस्येदम्' इत्यणोऽपवादः, विकारे-'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञः, समूहेऽपि-'तस्य समूहः' इत्यणः । 'तेन कृते ग्रन्थे' इत्यण एव ।।

माणवचरकाभ्यां खञ् ।। उभयस्मिन् ञित्करणं स्वरार्थम् । चरके वृद्ध्यर्थञ्च । माणवे तु 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् । माणवीना भार्या यस्य स माणवीनाभार्य इति ।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।। तस्मै इदं तदर्थम्, 'चतुर्थी तदर्थ' इत्यादिना समासः ।

प्रकृतिः=उपादानकारणम्, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरम्=विकृतिः। विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति। 'तदर्थम्' इति प्रत्ययार्थविशेषणम्। तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते, विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः। तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरनन्या-

पदमञ्जरी

मित्युपादानम्, उपादानं च तत्कारणं च उपादानकारणम्। कार्यस्य हि त्रीणि कारणानि–उपादानकारणम्, असमवायिकारणम्, निमित्तकारणमिति, तत्र कार्येणापृथग्देशं यद्बुद्धिः कार्येष्वनुवर्त्तते, तद्यथा–मृदयं कुम्भः, तन्तवः पटः, हिरण्यं कुण्डलमिति तदुपादानकारणम्। उपादानकारणप्रत्यासन्नमसमवायिकारणम्, यथा–तन्तुसंयोगः पटस्य। तटस्थं तु कारणं निमित्तकारणम्–तन्तुवायादि, तदेतेषु त्रिषु यदुपादानं सा प्रकृतिः, तस्यैवोपादानकारणस्योत्तरमवस्थान्तरं विकृतिरिति। अनेन कार्योपादानयोरभेदमाह। यथा हि–शिक्यं रज्जुरिति न तत्त्वान्तरम्, अथ च न रज्जुमात्रे शिक्यप्रतीतिः, एवमत्रापि मृदेव घटः, तन्तव एव पटः, सुवर्णमेव कुण्डलम्, अथ च न मृदादिमात्रे घटादिप्रतीतिः। यद्यपि वृक्षादिषु न बीजादिप्रतीतिर्भवति, या तु बीजस्यानन्तरावस्था तत्र तत्प्रतीतिर्भवत्येव। एवं तदनन्तरादिष्वप्यवस्थासु पूर्वपूर्वा प्रतीतिर्द्रष्टव्या। वृक्षस्य तु बीजं परम्परयोपादानकारणमिति सर्वमवदातम्। *विकृतिवाचिन इति।* ननु 'समर्थानां प्रथमात्' इति वचनात्तदर्थस्य चेह प्रथमनिर्देशात्प्रकृतेश्च तदर्थत्वात्तद्वाचिन एव प्रत्ययःप्राप्नोतीत्यत आह–*तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः प्रत्यवमृश्यत इति।* तेन विकृतिरेव सर्वतः प्रथमनिर्दिष्टेति भावः। *विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्यय इति।*

न्यासः

एतदेव वचनं ज्ञापकम्–अर्थोत्तरपदे समासे समुदायार्थस्य लिङ्गं भवति, न च परवल्लिङ्गतेति। एतेन यदुक्तम्–'अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या' इति सा सिद्धा भवति। **प्रकृतिरुपादानकारणमिति।** समानजातीयमभिन्नसन्तानवृत्ति कारणमुपादानकारणमित्युच्यते। उपादीयत इत्युपादानम्, बहुलवचनात् कर्मणि ल्युट्, तस्य कारणमिति षष्ठीसमासः। **तस्यैवेत्यादि।** तस्यैवोपादानकारणस्योत्तरभाव्यवस्थाविशेषो विकृतिः। **विकृतिवाचिन इत्यादि।** ननु च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वचनात्तदर्थमिति प्रथमं निर्दिष्टत्वात् प्रकृतेश्च तदर्थत्वात् तद्वाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति ? नैष दोषः; प्रथमस्य चाप्रथमस्य च कार्यप्राप्तौ प्रथमादेव यथा स्यादित्येवमर्थम् प्रथमग्रहणं नियमार्थं कृतम्। इह तु प्रथमात् प्राप्तिरेव नास्ति। **प्रकृताविति।** सप्तम्या प्रकृतेः प्रत्ययार्थत्वेन सम्पादितत्वात्। **विकृतेरिति।** पञ्चम्या विकृतेः प्रकृतित्वेन। तस्मान्नायमस्य विषय इति विकृतिवाचिन एव प्रत्ययो भवति। **विकृत्यर्थायामिति।** अनेन तदर्थमित्यत्र सुब्व्यत्ययेन सप्तम्याः स्थाने प्रथमा,

र्थताऽऽख्यायते, न प्रकृतिविकारसंभवमात्रे प्रत्ययः, किं तर्हि ? प्रकृतेरनन्यार्थत्वे विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । केचित्तु 'तस्मै हितम्' इत्यनुवर्त्तयन्ति । अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । पङ्क्व्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः ।

तदर्थमिति किम् ? यवानां धानाः । धानानां सक्तवः । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता, न तादर्थ्यम् । धानानां सक्तवो न लाजानामिति ।

पदमञ्जरी

एतेन तदर्थमिति सप्तम्याः स्थाने प्रथमा, स्त्रीलिङ्गस्य च स्थाने नपुंसकलिङ्गमिति दर्शयति । *तदर्थग्रहणेनेत्यादि* । इह प्रकृतिविकारवाक्ये क्वचिद्योग्यतामात्रं विवक्ष्यते—मूत्राय कल्पते यवागूरिति; क्वचित्प्रकृत्यन्तरव्यावृत्तिः, यथा—यवानां धानाः, धानानां सक्तव इति; क्वचित्प्रकृतेरनन्यार्थता, यथा—अङ्गारेभ्य एतानि काष्ठानीति, तत्रेह चरमोऽर्थो विवक्षित इति प्रतिपादनाय तदर्थग्रहणं कृतमित्यर्थः । किं सिद्धं भवति ? तदाह—*न प्रकृतिविकारेति* । *प्रत्ययार्थस्य चेत्यादि* । विकृत्यर्थायां हि प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते, तच्च तस्यास्तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव शक्यते बोधयितुमित्येतत्सामर्थ्यम् । *केचित्त्विति* । तेषां वचनादेव लभ्या चतुर्थी ।

न्यासः

लिङ्गव्यत्ययेन च स्त्रीलिङ्गस्य स्थाने नपुंसकलिङ्गं कृतमिति दर्शयति । ननु च छन्दसि व्यत्यय उक्तः, नेदं छन्दः, तत् कुतो व्यत्ययः ? 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' इत्यदोषः । **तदर्थग्रहणेनेत्यादि** । इह प्रकृतिविकारवाक्ये क्वचिद् योग्यतामात्रं विवक्ष्यते—मूत्राय कल्पते यवागूः, पादशोफाय नड्वलोदकमिति । क्वचित् प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिः—यवानां धानाः, धानानां सक्तव इति । क्वचिद् विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धः—धानानां यवाः, सक्तूनां धाना इति । क्वचित् प्रकृतेरनन्यार्थता, यथा—काष्ठानामङ्गाराः । प्रकृतेरनन्यार्थताख्यानार्थेन यदिष्टं सम्पद्यते, तद्दर्शयति—**प्रत्ययार्थस्य चेत्यादि** । इह विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते । तस्य तस्मात् तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव शक्यते प्रतिबोधयितुम् । अतः प्रत्ययार्थस्य तदर्थत्वेन सामर्थ्याच्चतुर्थी समर्थविभक्तिर्लभ्यते । **केचित्त्वित्यादि** । तेषां वचनलभ्यैव चतुर्थी समर्थविभक्तिः ।

तदर्थमिति । किमिति षष्ठी प्रत्युदाह्रियते ? षष्ठ्यपि तादर्थ्यं ब्रूते, यथा—गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । तथा सति षष्ठ्यपि समर्थविभक्तिर्भवति । अङ्गाराणां काष्ठानीति प्रत्युदाहरणं तु प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्या, तया यवादेः समर्थ्यते । अङ्गारेभ्यः काष्ठानि, प्राकारेभ्य इष्टका इति । इदमसति तदर्थग्रहणे न ज्ञायते किमर्थं विवक्षित-

विकृतेरिति किम् ? उदकार्थः कूपः । विकृतिग्रहणेऽक्रियमाणे या काचित्प्रकृतिर्गृह्यते, नोपादानकारणमेव । भवति च कूप उदकस्य प्रकृतिः ; तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं तस्य विकृतिः ; अत्यन्तभेदात् ।

पदमञ्जरी

यवानां धाना इति । येषां सामर्थ्यलभ्या चतुर्थी तेषामिदं प्रत्युदाहरणम् । ये तु 'तस्मै' इत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां मूत्राय कल्पते यवागूरिति द्रष्टव्यम् ।

या काचिदिति । अनुपादानकारणभूतापीत्यर्थः । तत्रैतत्स्याद्—न कूप उदकस्य काचिदपि प्रकृतिस्तत्राह-*भवति चेति* । कुत इत्याह-*तत्रेति* । यथैव हि प्रयाजादीनां धर्माणामुत्पत्त्याधारत्वाद्दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिः सौर्यादीनाम्, एवमुदकधर्माणां क्षारत्वादीनामुत्पत्त्याधारत्वात्कूप उदकस्य प्रकृतिरित्यर्थः । यद्येवम्, उदकमपि तस्य विकृतिरेव सौर्यादिवत् ? इत्यत आह-*न त्विति* । कुत इत्यत आह-*अत्यन्तभेदादिति* । तस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकृतिरित्यत्र कार्योपादानयोरभेदो दर्शितः । उदकं तु कूपादत्यन्तभिन्नमत्यन्तग्रहणेनैतद्दर्शयति—कार्यकारणयोर्नात्यन्तभेदः, मृदयं कुम्भ इति प्रतीतेः । नाप्येकान्ततस्तत्त्वम्: मृन्मात्रे कुम्भप्रतीतेरभावात् । तस्मात्कथञ्चिद् भेदः, कथञ्चिच्चाभेदः । एतेन जातितद्वतोर्गुणगुणिनोश्च भेदाभेदौ व्याख्यातौ ।

न्यासः

मिति । तस्मादनन्यार्थता प्रकृतेर्विवक्षितेति । एतत् प्रयोजनं प्रतिपादयितुं तदर्थग्रहणं कृतमिति भावः । तथाच प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्या प्रकृतिरेव सम्बध्यमाना व्यतिरिच्यत इति यवादेरेव व्यतिरेकविभक्तिर्भवति । ये तु चतुर्थीमनुवर्तयन्ति, तेषां तदर्थग्रहणं चतुर्थीविशेषणं विज्ञायते—तादर्थ्ये चतुर्थीति । तत्र मूत्राय कल्पते यवागूरिति प्रत्युदाहरणम् । तेषां चतुर्थ्यनुवृत्तिरपार्थिका; तदर्थग्रहणेनैव गतार्थत्वात् । तथा च या तादर्थ्यसमानार्था षष्ठी सा चासत्यां विशेष्यते । **या काचदिति** । न तूपादानकारणभूतापीत्यर्थः । स्यादेतत्—कूपः प्रकृतिरुदकस्य न भवत्येव, ततस्तन्निवृत्त्यर्थं विकृतिग्रहणं न कर्त्तव्यमित्यत आह—**भवति चेत्यादि** । चशब्दोऽवधारणे । ननु चान्येभ्य एव स्वकारणेभ्य उदकमुत्पाद्यते, तत्कथं कूपस्तस्य प्रकृतिः ? इत्याह—**तत्रोत्पादनादिति** । यथैव हि प्रयाजादीनां धर्माणामुत्पत्त्याधारभूतौ दर्शपौर्णमासौ प्रकृती भवतः, एवमुदकस्योत्पत्त्याधारभूतत्वात् कूपः प्रकृतिर्भवति । यद्येवम्, उदकमपि तस्य विकृतिः ? इत्याह—**नन्वित्यादि** । अत्रैवोपपत्तिमाह—**अत्यन्तभेदादिति** । विकारो हि प्रकृतेरुत्तरमवस्थान्तरमिति ततो नात्यन्तभिन्नो भवति, यथा—काष्ठानामङ्गाराः । ते हि पार्थिवेनाभिन्नसन्तानवर्त्तित्वेन काष्ठेभ्यो नात्यन्तं भिद्यन्ते । उदकं तु भिन्नस्वभावत्वाद् भिन्नसन्तानवर्त्तित्वाच्च कूपादत्यन्तं भिन्नम् । अतो न तस्योत्तरमवस्थान्तरमिति न भवति विकृतिः ।

प्रकृताविति किम् ? अस्यर्था कोशी । असिरयसो विकृतिर्भवति, न तु कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्ग्रहणे विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यते ॥

पदमञ्जरी

न तु कोशी तस्य प्रकृतिरिति । अतत्कारणत्वादनुत्पत्त्याधारत्वाच्च, चर्मपिनद्धं दार्वादिनिर्मितमस्यादीनां प्रक्षेपस्थानं कोशी । ननु च प्रकृतिर्विकृतिरिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ, सम्बन्धिशब्दाश्च नियतमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयन्ति, तद्यथा—मातरि वर्त्तितव्यमित्युक्ते न चोच्यते स्वस्यामिति, अथ च या यस्य माता तस्यामिति गम्यते, एवं चात्रान्यतरोपादानेऽप्यन्यतरस्य प्रतीतिः सिद्ध्यति ? अत आह—*द्वयोरपीति* । एवं मन्यते—विपूर्वोऽयं करोतिरस्त्येवापकारे–दैवं मे दौस्थ्ये विकरोतीति, अस्ति चेष्टानानात्वे–विकुर्वते छात्रा इति, अस्त्यनौचित्ये–विकृतिरेषा स्त्रीणां यत्स्वातन्त्र्यं नामेति, अस्ति कार्ये–तन्तूनां विकारः पट इति; तथा प्रपूर्वोऽपि करोतिरनेकार्थः, अस्ति कारणे–तन्तवः प्रकृतिः पटस्येति, सांख्यास्तु सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्थां प्रकृतिमाहुः, अस्ति दोषापगमे–प्रकृतिस्थं मन इति, अस्ति स्वभावे–प्रकृत्याभिरूप इति, अस्ति धर्माणामुत्पत्त्याधारे—यथोक्तं पुरस्तात्, तदेवमनेकार्थत्वान्नानयोरैकान्तिकं सम्बन्धिशब्दत्वमित्यन्यतरोपादानेन विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यत इति । 'तस्य विकारः' इत्यत्र तु अभिधानस्वभावादेव कार्यस्य ग्रहणम्, नापकारादेः ॥

न्यासः

न तु कोशी तस्य प्रकृतिरिति । अतत्कारणत्वात्, अनुत्पत्त्याधारभूतत्वाच्च । ननु च प्रकृतिर्विकृतिरिति सम्बन्धिशब्दावेतौ । सम्बन्धिशब्दश्च नियत एव प्रतियोगिनि प्रतीतिमुपजनयति, यथा 'हि मातरि वर्त्तितव्यम्' इत्युक्ते न चोच्यते स्वस्यां मातरीति, या यस्य माता तस्यामिति प्रतीयते । एवं सति कूपलक्षणायां प्रकृतौ विकृत्यर्थायां प्रत्ययार्थत्वेन विवक्षितायामसत्यपि विकृतिग्रहणे तस्यैव कूपस्य या या विकृतिस्तत एव प्रत्ययो विज्ञायते । तथा च विकारवाचिनोऽसिशब्दात् प्रत्यये विधित्सिते यस्यासौ प्रकृतिस्तस्यामेव तदर्थायां प्रकृतावसत्यपि प्रकृतिग्रहणे प्रत्ययो विज्ञायते । तस्मादन्यतरोपादानेऽपि सर्वमिष्टं सम्पद्यते । न किञ्चिदनिष्टमापद्यत इत्याह—**तदर्थं द्वयोरपीत्यादि** । अनेनैवं मन्यते—स्यादेतदेव यदासौ प्रकृतिविकृतिशब्दौ नियोगतः सम्बन्धिशब्दौ, नचेमौ नियोगतः सम्बन्धिशब्दौ । तथा हि, विपूर्वस्तावदयं करोतिरस्त्येवापकारे—देवदत्तोऽस्थित्यै विकरोतीति; अस्ति चेष्टानानात्वे–विकुर्वते च्छात्रा इति; अस्त्यनौचित्ये—विकृतिरेषा स्त्रीणां यत् स्वातन्त्र्यमिति । अस्ति कार्ये-तन्तूनां पटो विकार इति । तथा प्रपूर्वोऽप्ययमस्ति कारणे—तन्तवः प्रकृतिः पटस्येति; अस्ति चौदासीन्ये–सत्त्वादीनां प्रकृतिरिति । तान्युच्यन्ते यान्यना-

छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥

छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । छादिषेयाणि तृणानि । औपधेयं दारु । बालेयास्तण्डुलाः ।

उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः । उपधीयत इत्युपधिः=रथाङ्गम् । औपधेयमपि तदेव दारु ॥

पदमञ्जरी

छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ छाद्यतेऽनेनेति छदिः, 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छदिभ्य इसिः' 'इस्मन्त्रन्क्विषु च' इति ह्रस्वत्वम् । *छादिषेयाणि तृणानीति* । यदा तु चर्मविकारश्छदिस्तदा परत्वात् 'चर्मणोऽञ्' इत्यञ्प्राप्नोति, तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन ढञेवेष्यते–छादिषेयं चर्मेति, आह च 'यञञ्यावञः पूर्वविप्रतिषेधेन ढञ्च' इति । *वृत्तिकारेण* तु प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वान्नैतदुपन्यस्तमित्याहुः । नेति वयम्; ढञोऽपि छादिषेयाणि तृणानीत्यत्र चरितार्थत्वात् । *बालेयास्तण्डुला इति* । कथं पुनरत्र प्रकृतिविकृतिभावः, यदा बल्यवस्थायामपि त एव तण्डुलाः ? नावश्यं यत्प्रकृत्युपमर्दनेनैव भवति स एव विकारः, तदेव गुणान्तरयुक्तमपि विकारः । अस्ति च बल्यवस्थायां हरिद्रायोगेन तण्डुलानां गुणान्तरयोगः, अन्ततः प्रक्षालनेन श्वैत्यमार्द्रता मार्दवं सन्निवेशविशेषो वा भवति । *उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्यय इति* । इष्टिरेषा । किं पुनः कारणमधिकारप्राप्तो नेष्यते ? इत्याह–*उपधीयत इत्युपधिरित्यादि* ।

न्यासः

रम्भकाणि; अस्ति दोषापगमे–प्रकृतिस्थोऽयमिति । अस्ति स्वभावे–प्रकृत्याभिरूप इति; अस्ति धर्माणामुत्पत्त्याधारे, यथा—दर्शपौर्णमासौ धर्माणां प्रकृतिरिति । तदेवमर्थबहुत्वादनयोः सम्बन्धित्वमनैकान्तिकमिति, अतोऽन्यतरग्रहणे न सिध्यति । न चान्यतरेण शक्यते वक्तुं विवक्षितः प्रकृतिविकारभावः । अयमुपादानकारणस्य तदुत्तरावस्थाभूतस्य च यो विकारः स इह वेदितव्यः । यदि तु विपूर्वः करोतिरनेकार्थः, 'तस्य विकारः' इत्यत्रापि सन्देहापगमाय तर्हि प्रयतितव्यम् ? सत्यमेतत्; शैलीयमाचार्यस्य यस्य क्वचिदभिधानमाश्रयति, क्वचिन्न्यायम्, क्वचिद्वचनमिति तत् सर्वमुच्यते । तेन सर्वं प्रत्याय्यते ॥

छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ यदा छदिश्चर्मविकारो विवक्ष्यते तदापि ढञेवेष्यते—छादिषेयञ्चर्मेति । ननु च परत्वात् 'चर्मणोऽञ्' इत्यञ् प्राप्नोति ? नैष दोषः, 'चर्मणोऽञ्' इत्यत्र छदिषो ढञनुवर्त्तिष्यते ।

यथा छदिःशब्दाद् बलिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात् प्रकृतिविकारभावे प्रत्यय उपजायते, तथोपधिशब्दादपि भवितव्यमित्याशङ्क्याह—उपधिशब्दादित्यादि । अत्र

ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥ १४ ॥

ऋषभ, उपानह्–इत्येताभ्यां ञ्यः प्रत्ययो भवति 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इत्येतस्मिन्विषये। छस्यापवादः। आर्षभ्यो वत्सः। औपानह्यो मुञ्जः।

पदमञ्जरी

यदेव हि तद्रथाङ्गमुपधीयमानत्वादुपधिशब्देन कर्मणि किप्रत्ययान्तेनोच्यते, यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति, तथापि तत्र न ढञन्तं वर्तते, किं तर्हि? तत्रैव हि रथाङ्गे। स्वभावश्चात्र हेतुः, न च तदेव तस्य प्रकृतिर्भवति, अतः स्वार्थे प्रत्यय एषितव्यः। अथायमुपधानमुपधिरिति? क्रियावचन उपधिशब्दस्तादर्थ्यमपि सम्भवति, उपधानक्रियार्थत्वाद् द्रव्यस्येत्युच्यते। एवमपि क्रियाविकारो न भवति, क्रियापि विकारो भवति; बहुविकारोऽयं मनुष्यो हसति नृत्यति गायतीति दर्शनात्? सत्यम्; 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इत्यत्र तु विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते–यत्र प्रकृतेरुच्छेदः, यत्र वा रूपान्तरापत्तिः। अत एव तत्र विवक्षितः प्रकृतिविकारभाव इत्युक्तम्॥

ऋषभोपानहोर्ञ्यः॥ *आर्षभ्यो वत्स इति*। महाप्राणः संहननवान् सुजातावयवो यो वत्स ऋषभावस्थाप्राप्तये पोष्यते। *चर्मण्यपीति*। ञ्यस्यावकाशः–औपानह्यो मुञ्जः,अञोऽवकाशः–वाह्यं चर्म,उपानच्छब्दाच्चर्मणि प्रकृतित्वेन विवक्षिते सति परत्वादञ्प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन ञ्य एव भवति। ये तु सावकाशत्वे सत्यपि प्रतिपदविधानं बलीयस्त्वे कारणमाहुः, तेषामयं पूर्वविप्रतिषेधोऽसङ्गतः स्यात्॥

न्यासः

युक्तिमाह—उपधीयत इत्यादि। तेन 'कर्मण्युपसर्गे घोः किः' इति दर्शयति। तेन च द्रव्यस्यानासादितोत्तरावस्थस्याभिधानम्। यद्युपधिशब्दाद् विकृतिवाचिनः स्यात्,एवमर्थान्तरे स्यात्। न चासौ प्रकृतिविशेषे भवति। न तूपधिशब्दाद् वाच्यस्य प्रत्ययान्तरस्य प्रकृतिविकारभावोऽस्ति, अभेदात्। तथा हि—यदेव रथाङ्गमुपधिशब्देनोच्यते तदेवानासादितोत्तरावस्थमौपधेयशब्देनापि। स्यादेतत्—यदा भावसाधन उपधिशब्द उपधानमुपधिरिति तदा नास्ति भेदः, क्रियाभिधानात्; यदाप्युपधिशब्देन क्रियाद्रवस्य विकार उच्यते तदौपधेयशब्देन च तत्प्रकृति द्रव्यम्, अतः प्रकृतिविशेषे परप्रत्ययो भविष्यतीति? एतच्चायुक्तम्; न हि क्रियाद्रव्यस्य विकारो युज्यते; अत्यन्तभेदात्। तस्मात् स्वार्थ एवोपधिशब्दात् प्रत्ययो विज्ञायते॥

ऋषभोपानहोर्ञ्यः॥ चर्मण्यपीत्यादि। ञ्यस्यावकाशः—औपानह्यो मुञ्जः, अञोऽवकाशः—वार्ध्रम्, वारत्रम्; चर्मणि प्रकृतित्वेन विवक्षिते सत्युभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेधेन ञ्य एव भवति—औपानह्यं चर्मेति॥

चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते पूर्वविप्रतिषेधादयमेवेष्यते—औपानह्यं चर्म ।

चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

'चर्मणः' इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । वार्ध्रं चर्म । वारत्रं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥

'तत्' इति प्रथमा समर्थविभक्तिः, 'अस्य' इति प्रत्ययार्थः, 'स्यात्' इति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेऽपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थात् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेत्तद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । सप्तम्यर्थे खल्वपि—प्राकारोऽस्मिन्देशे स्यात् प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः ।

स्यादिति संभावनायां लिङ् 'संभावनेऽलमिति चेत्' इत्यादिना,

पदमञ्जरी

चर्मणोऽञ् ॥ चर्मण इति षष्ठीति । पञ्चम्यां तु चर्मन्शब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात्—चर्मणे द्वीपीत्यादौ, न चैवमभिधानमस्ति ॥

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ सम्भावने लिङिति । 'सम्भावनेऽलमिति च' इत्यादिना । *इष्टकानां बहुत्वेनेत्यादिना* सूत्रार्थमुदाहरणेषु दर्शयति ।

न्यासः

चर्मणोऽञ् ॥ चर्मण इति परपञ्चमी वा स्यात् ? षष्ठी वा ? यदि पञ्चमी, चर्मण एव प्रत्ययो भवेत्, न चर्मविकारवाचिभ्यः । एतच्च कुतो लभ्यते ? अनभिधानात् । तथा हि प्रकृतिविशेष एव प्रत्यय इष्यते । न च चर्मशब्दादुत्पन्ने प्रत्यये विवक्षितार्थस्याभिधानमस्ति । तस्मान्नेयं पञ्चमी, अपि तु षष्ठी ।

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ द्वितीयाशङ्कामपनिनीषुराह—**तदित्यादि** । अस्तेरकर्मकत्वादित्यभिप्रायः । अवयवार्थपूर्वत्वादवयव्यर्थस्येत्याह—**अस्येत्यादि** । करोतीति करणः । कर्त्तरि बहुलवचनाल्ल्युट् । इतिश्चासौ करणश्चेति कर्मधारयः । 'सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे' इति ।

इष्टकानां बहुत्वेन तत्संभाव्यते । प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन संभाव्यते—प्रासादोऽस्मिन्देशे स्यादिति ।

प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितम्, किं तर्हि ? योग्यतामात्रम्; तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तद्ग्रहणं न्यायप्रदर्शनार्थम् । अनेकस्मिन्प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति ।

अथेह कस्मान्न भवति—प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ? गुणवानयं सम्भाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति । 'इतिकरणो विवक्षार्थः' इत्युक्तम् ॥

पदमञ्जरी

प्रकृतिविकारभाव इत्यादिना 'तदर्थं विकृतेः' इत्यादिना सिद्धिं दर्शयन्सूत्रारम्भं समर्थयते । *योग्यतामात्रमिति* । तथा चान्यार्थास्वपीष्टकासु वक्तारो भवन्ति—प्राकारीया इष्टका इति । *द्विस्तद्ग्रहणमित्यादि* । ननु विपरीतमिदम्, प्रत्येकं सम्बन्धे ह्यत्र द्विस्तद्ग्रहणमनर्थकम्, अतोऽत्र द्विस्तद्ग्रहणादन्यत्र समुदायेन सम्बन्धो युक्त इति ? सत्यम्; अयमपि तु प्रकारः सम्भवतीति न्यायप्राप्तं प्रत्येकं सम्बन्धमस्मिन्सूत्रे स्थित्वा उदाहरणरूपेण दर्शयतीति तदिदमुक्तम् । *न्यायप्रदर्शनार्थमिति* । प्रदर्शनं दिगुदाहरणमित्यर्थः । यदि पुनरयं न्यायोऽत्र न प्रदर्श्येत, तदा 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इत्यत्र समुदायेन समर्थविभक्तिसम्बन्धो विज्ञायेत, ततश्च शाखावान्वृक्ष इत्यादौ यत्र द्वाभ्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः सम्बन्धः सम्भवति, तत्रैव स्यात्; यत्र त्वन्यतरेण सम्बन्धः—गोमान्देवदत्तो वृक्षवान्पर्वत इति, तत्र न स्यात् ।

अथेहेति । यदा ब्राह्मणार्थं निर्मितं प्रासादं गुणवन्तं च देवदत्तं पश्यन्सम्भावयति तदा तस्य प्रसङ्गः ॥

न्यासः

ननु च प्राकारीया इष्टकाः, प्रासादीयं दार्विति च पूर्वेणैव सिद्धम्, तथा हि—यासामिष्टकानां यस्य च दारुणो बहुत्वेन प्राकारः प्रासादश्च सम्भाव्यते, तासामिष्टकानां तस्य च दारुणो यथासंख्येन प्राकारप्रसादौ विकारौ भवतः, तादर्थ्याच्चेष्टकानां दारुणाञ्चास्तीवेत्यत आह—प्रकृतिविकार इत्यादि । गतार्थम् ।

द्विस्तद्ग्रहणमित्यादि । इत्येष न्यायोऽनेन प्रदर्श्यते । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इत्यादौ नैकः प्रत्ययार्थः । तत्र तत्समुदायेन समर्थविभक्तेः सम्बन्धो विज्ञायते । ततश्च यत्र द्वाभ्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः सम्बन्धः सम्भवति--शाखावान् वृक्ष इत्यादौ, तत्रैव तत् स्यात् । यत्र त्वन्यतरेणैव सम्बन्धः--गोमान् देवदत्तः, वृक्षवान् पर्वत इत्यादौ, तत्र न स्यात् । अस्मिंस्तु न्याये प्रदर्शिते सर्वत्र भवति ।

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति 'तदस्य तदस्मिन्स्यादिति' एतस्मिन्नर्थे। छस्यापवादः। पारिखेयी भूमिः।

छयतोः पूर्णोऽवधिः। इतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १८ ॥

'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वक्ष्यति। प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः। वक्ष्यति—'पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति'। पारायणिकः। तौरायणिकः। चान्द्रायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ १९ ॥

'तदर्हति' इति वक्ष्यति। आ एतस्मादर्हसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्व-

पदमञ्जरी

प्राग्वतेष्ठञ् ॥ *वक्ष्यति पारायणतुरायणेति*। अत्र तु प्रदेशेऽस्य करणमुत्तरसूत्रे येषां पर्युदासस्तेभ्यष्ठञ्यथा स्यादिति—गौपुच्छिकः, साम्प्रतिकः। ठञित्येवाधिकारे सिद्धे 'प्राग्वतेः' इति वचनं मध्ये योऽधिकारवानपवादः 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ', 'शीर्षच्छेदाद्यच्च' इत्येवमादिस्तेन विच्छेदेऽपि 'पारायणतुरायण' इत्येवमादौ ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थम्। यद्यप्यत्र प्रत्ययोऽवधित्वेन गृहीतः, तथाप्यर्थेष्वेवोपतिष्ठते, न तु प्रकृतिषु; तेनापवादविषये न भवति। तथा च 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इत्यन्यतरस्यांग्रहणमर्थवद्भवति ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ *तदर्हतीति वक्ष्यतीति*। तदेकदेशोऽर्हशब्दो निर्दिश्यत इति भावः, तदाह—*आ एतस्मादर्हसंशब्दनादिति*। तदर्हमित्ययं

न्यासः

परिखाया ढञ् ॥ परिखाशब्देन चात्र खेयमुच्यते[1]।

प्राग्वतेष्ठञ् ॥ प्राग्वचनम् 'शीर्षच्छेदाद् यच्च', 'दण्डादिभ्यो यः' इत्येवमादिनाधिकारवता ठञि विच्छिन्ने 'पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति' इत्येत्रमादावर्थनिर्देशे ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ 'तदर्हति' इत्येको विधिः, 'तदर्हम्' इति द्वितीयः; तत् कस्येहावधित्वेनोपादानम्? इत्याह—तदर्हतीत्यादि। इतरस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति? एवं मन्यते—यदि तस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात् 'प्राग्वतः' इत्यनेनैव

---

१ 'कोकोच्यते' इति पाठः, परं केयं कोका? कोशेषु कोकशब्द एवोपलभ्यते, स च पुंल्लिङ्गः। यथा—'कोको वृके चक्रवाके खर्जूरीद्रुमभेकयोः' इति हैमः।

मनुक्रमिष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः, गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा। अभिविधौ वायमाकारः, तेनार्हत्यर्थोऽपि ठग्भवत्येव। ठञधिकारमध्ये तदपवादः ठग्विधीयते। वक्ष्यति–'तेन क्रीतम्। नैष्किकम्। पाणिकम्'।

अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति किम्? गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम्।

संख्या–षाष्टिकम्। परिमाण–प्रास्थिकम्। कौडविकम्। ठञ् प्रत्युदाह्रियते।

पदमञ्जरी

त्ववधिर्न भवति, यदि स्यादार्हादित्यनर्थकम्; प्राग्वतेरित्येव सिद्धत्वात्। ननु च वत्यर्थेऽपि ठको विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमार्हादिति वचनं स्याद्? एवमप्याङ एव निर्देशः कर्त्तव्यो वतेरित्येवाभिविधावाकारः। एवमपि 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इत्यत्रापि वत्यर्थे ठक्प्राप्नोति। तस्माद्व्याख्यानमेवात्र शरणम्। *गोपुच्छादीन्वर्जयित्वेति*। अगोपुच्छशब्दात्सङ्ख्यावाचिनः परिमाणशब्दाच्चेत्ययं त्वर्थो न भवति। यदि स्यान्निष्कादिषु द्रोणशब्दस्य परिमाणवाचिनः षष्टिशब्दस्य सङ्ख्यावाचिनः पाठोऽनर्थकः स्याद्? अनेनैव सिद्धत्वान्नानर्थकः। नियमार्थं पुनर्वचनं स्यात्–असमासएव यथा स्यादिति? नैतदस्ति; विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वात्। *अभिविधौ वायमाकार इति*। यदि तु मर्यादायां स्यात्तस्य ग्रहणमनर्थकं स्यात्, प्राग्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्, तेन किं सिद्धं भवति? तदाह–*अर्हत्यर्थेऽपि ठग्भवत्येवेति*।

न्यासः

सम्बन्धं कुर्यात्, न 'आर्हात्' इत्यनेन। ननु च वत्यर्थेऽपि ठग्विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमार्हादिति वचनं स्यात्, अस्ति तस्मिंश्चञ इव ठकः प्राग्वतेर्व्यापार इति विज्ञायते? नैतदस्ति; यद्यपि वत्यर्थेऽपि ठगधिक्रियते, तथापि तत्र तेन न भवितव्यम्; प्रतिपदविहितेन वतिना बाधितत्वात्, अनभिधानाद्वा। तस्मादर्हतिशब्दैकदेशस्यैवार्हशब्दस्यावधित्वं न्याय्यम्। **गोपुच्छादीन् वर्जयित्वेति**। कथं पुनरेतज्ज्ञायते–अगोपुच्छादिति प्रतिषेधोऽयमिति? अन्यस्यार्थस्येहासम्भवात्। ननु चायमर्थः स्याद्–अगोपुच्छशब्दात् संख्यायाः परिमाणाच्चेति? अशक्योऽयमर्थ इह सम्भावयितुम्। यदि ह्ययमर्थः स्यात्, निष्कादिभ्यः परिमाणादेव सिद्धत्वात् पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्। ननु च नियमार्थं पुनर्वचनं स्यात्—असमास एव यथा स्यादिति? नैतदस्ति; न हि विधौ सति नियमार्थता युक्ता। नियमे हि सत्यवक्तव्यस्य त्यागाच्छब्दबाधनम्। किञ्च, सिद्धञ्च पुनर्वचनमुपादीयत इति, उक्तानुवादे दोषश्च। विधौ तु न शब्दबाधनम्, नानुवाददोष

संख्यापरिमाणयोः को विशेषः ? भेदगणनम्=संख्या, एकत्वादिः। गुरुत्वमानम्=उन्मानं पलादिः। आयाममानम्=प्रमाणं वितस्त्यादिः। आरोहपरिणाहमानम्=परिमाणं प्रस्थादि ॥

पदमञ्जरी

सङ्ख्यापरिमाणयोः को विशेष इति। परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणम्, सङ्ख्यापि च परिच्छिद्यते इति प्रश्नः। *भेदगणनं सङ्ख्येति*। भिद्यत इति भेदः, मिथो भिन्नाः पदार्थाः ते गण्यन्ते येन तद् भेदगणनम्। एकत्वादिसङ्ख्यासामान्योपक्रमत्वाद् भेदगणनी संख्येति न भवति, भेदगणनमित्यनेन पृथक्त्वनिवेशितत्वमाह। यथोक्तं पृथक्त्वनिवेशितत्वात्सङ्ख्यया कर्मभेदः स्यादिति। एकत्वसङ्ख्यापि बहुषु बुद्ध्या सन्निवेशितेषु भेदमेकमसहायमाह। एतदुक्तं भवति—एको घट इत्यत्रापि द्व्यादिनिरासाद् भेदावगतिरस्त्येवेति। *गुरुत्वमानमुन्मानमिति*। तुलादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते, तदुन्मानमित्यर्थः। *आयाममानं प्रमाणमिति*। आयामः=दैर्घ्यम्, स येन मीयते तदायाममानम्। एतच्च क्वचित्तिर्यगभिमुखस्य वस्तुनो भवति, यथा—वस्त्रादेर्हस्तादि, क्वचिदूर्ध्वाधरदिगवस्थितस्य भवति—हास्तिनमुदकम्, ऊरुद्वयसमुदकमिति। *आरोहपरिणाहमानं परिमाणमिति*। आरोहः=उच्छ्रायः, परिणाहः=विस्तारः; ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्यादि परिमीयते तत्परिमाणम्। परिः सर्वतोभावे, संख्यापरिमाणयोर्विशेषे पृष्ठे उन्मानादविशेषप्रदर्शनं प्रसङ्गेन तद्विशेषस्याप्यज्ञानस्यापनयनार्थम्।

न्यासः

इति। विधिनियमसम्भवविचारे विधिनैव युक्तं भवितुम्। तस्मादन्यस्येहार्थस्यासम्भवात् 'अगोपुच्छात्' इति प्रतिषेधोऽयमिति विज्ञायते। ज्ञापकात्प्रकृतिरत्र न विवक्ष्यते, यदयम् 'लोकसर्वलोकाट्ठञ्' इति ठक्रो निवृत्त्यर्थं ठञं करोति। **अभिविधावयमाकार इति**। मर्यादायां हि वर्त्तमानस्याकारस्यात्र ग्रहणमनर्थकं स्यात्, प्राग्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्। अभिविधिवृत्तेराकारस्य ग्रहणे सति यदिष्टं सम्पद्यते, तद्दर्शयितुमाह—**अर्हत्यर्थेऽपि ठग् भवतीति**।

भेदगणनं संख्येति। भिद्यन्त इति भेदाः, भिन्नाः पदार्थाः, ते गण्यन्ते संख्यायन्ते परिच्छिद्यन्ते येन तद् भेदगणनम्, एकत्वादि। संख्याभेदे हि सति पदार्थानुसङ्कल्पनमेकत्वादिभिः क्रियते। एकत्वसंख्यापि बहुषु सन्निवेशितेषु भेदमेकमसहायमाह। **गुरुत्वमानमुन्मानमिति**। सुवर्णादेर्वस्तुनो गुरुत्वमुत्क्षिप्यते, येन तदुन्मानं तुलादि। **आयाममानं प्रमाणमिति**। तिर्यगभिमुखस्य वस्तुनो येनायामपरिच्छेदः क्रियते तत् प्रमाणम्, वितस्त्यादि। **आरोहपरिणाहमानं परिमाणमिति**। आरोहतः परिणाहतश्च मीयते व्रीह्याद्यर्थो येन तत्परिमाणम्। आरोहः=उच्छ्रायः, परिणाहः=विस्तारः।

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

'आर्हात्' इत्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्योऽसमासे ठक्प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् ।

असमास इति किम् ? परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठञेव भवति, 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः ।

अथ किमर्थमसमास इत्युच्यते, यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ? निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकम्—पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य । 'उगवादिभ्यो यत्'—गव्यम्, सुगव्यम्, अति-

पदमञ्जरी

ऊर्ध्वमानमिति । ऊर्ध्वारोपणाद् गुरुत्वमानमुन्मानमिति पूर्वोक्त एवार्थः । *किल*शब्दः प्रसिद्धौ । *परिमाणं तु सर्वत इति* । ऊर्ध्वमानमित्युपसमस्तमपि मानमित्येतदत्रापेक्ष्यते । एतदर्थमेव केचिद् *ऊर्ध्वं मानमिति* व्यस्तं पठन्ति । *आयामस्येति* । मानमित्यपेक्ष्यते, कर्मणि षष्ठी । प्रसिद्धस्तु पाठः *आयामस्त्विति* । तत्रायामपरिच्छेद्यार्थ उपचारादायामशब्देनोक्तः । *सङ्ख्या बाह्या तु सर्वत इति* । पूर्वोक्तादुन्मानादेः सर्वतो बाह्या, तत्रानन्तर्भावात् । तस्याश्च संख्यायतेऽनयेति निर्वचनं भेदगणनलक्षणत्वं व्याख्यातव्यमित्यनुसन्धातव्यम् ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ *ठञोऽपवाद इति* । येन नाप्राप्तिन्यायेन निष्कादिभ्यो हि द्रोणपर्यन्तेभ्यः परिमाणशब्दात्षष्टिशब्दाट्ठकः पर्युदासे ठञेव प्राप्नोति, अतस्तस्यैवायमपवादः ।

तदन्ताप्रतिषेधस्येति । तदन्तविधावप्रतिषेधस्येत्यर्थः । यदि तर्हि तदन्ता-

न्यासः

संख्यापरिमाणयोर्भेदे पृष्टे यदुन्मानादीनां विशेषप्रदर्शनं तत्प्रसंगेन तद्विषयस्याज्ञानस्यापनयनार्थम् । संग्रहेण किलशब्द एवमादिमतमाचार्याणामित्यर्थं सूचयति । **सर्वत इति** । आरोहतः परिणाहतश्चेत्यर्थः । **संख्या बाह्या तु सर्वत इति** । उन्मानात् परिमाणात् प्रमाणाच्च संख्या बाह्या; तत्रानन्तर्भावात् ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ ठञोऽपवाद इति । येन नाप्राप्तिन्यायेन । निष्कादिभ्यो द्रोणपर्यन्तेभ्यः परिमाणशब्दत्वात् षष्टिशब्दस्य संख्याशब्दत्वात् ठकि पर्युदस्ते ठञेव प्राप्नोति, अतस्तस्यैवायमपवादः । **तदन्ताप्रतिषेधस्येति** । तदन्तविधेरप्रतिषेधस्ये-

सुगव्यम् । 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः'—अपूप्यम्, अपूपीयम् । यवापूप्यम्, यवापूपीयम् । 'शरीरावयवाद्यत्'—दन्त्यम्, राजदन्त्यम् इत्येवमादि सिद्धं भवति ।

इत उत्तरं च संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते । 'पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति'—द्वैपारायणिकः, त्रैपारायणिकः । लुगान्तायास्तु प्रकृतेर्नेष्यते । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इत्यञ् न भवति, सामान्यविहितष्ठञेव भवति । द्विशौर्पिकम् ।

पदमञ्जरी

त्प्रत्ययो विज्ञायते, एवं तर्हि 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति केवलेभ्यो नोपपद्यते ? नैष दोषः; असमासग्रहणेन हि ग्रहणवत्परिभाषाया निवृत्तिराख्याता, तन्निवृत्तौ 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति तदन्तता, अत्र स्वस्य च रूपस्य प्रकृतत्वात्केवलादपि भवति । यस्तु मन्यते—पूर्वत्रोपादानसामर्थ्यात्केवलादपि स्यादिति, तस्य हि लाघवार्थं केवलानां पाठः स्यादिति यत् किञ्चिदेतत् ।

इत उत्तरं चेति । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते, यावता 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न भवति' इति प्रतिषिध्यते ? अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वं च तस्या गर्गादिषु 'वाजासे' इति समासप्रतिषेधाद् गम्यते । नित्यत्वे हि सति वाजशब्दादुत्पद्यमानस्य प्रत्ययस्य समासे प्राप्तिरेव नास्तीति समासे प्रतिषेधं न कुर्यात् । *द्विशूर्पमिति* । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्धितार्थे द्विगुं कृत्वा न तावदेषा लुगन्ता प्रकृतिरिति 'संख्यापूर्वपदा-

न्यासः

त्यर्थः । यदि तर्हि तदन्तात् प्रत्ययो विज्ञायते, एवं तर्हि 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति केवलेभ्यः प्रत्ययो नोपपद्यते ? नैष दोषः; असमासग्रहणेन हि ग्रहणवत्परिभाषाया निवृत्तिराख्याता, निवृत्तायाञ्च 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति तदन्ताद्भवति । तत्र च 'स्वस्य च रूपस्य' इति प्रकृतत्वात् केवलादपि भवति । यत्तु मन्यते—'अपूर्वोपादानसामर्थ्यात् केवलादिति लाघवार्थं केवलानां पाठः स्यात्' इति, यत्किञ्चिदेतत् ।

इत उत्तरञ्चेत्यादि । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते, यावता 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति प्रतिषिध्यते ? अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं तु तस्या गर्गादिषु 'वाजासे' इति समासे प्रत्ययप्रतिषेधाद् गम्यते । नित्यत्वे हि वाजशब्दादुत्पद्यमानस्य प्रत्ययस्य समासे प्राप्तिरेव नास्तीति प्रतिषेधं कुर्यात् । द्विशूर्पमिति । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्धितार्थे द्विगुं कृत्वा । न

ठञो द्विगुं प्रत्ययनिमित्तत्वाल्लुगभावः । तथा चोक्तम्—'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इति ।

निष्क । पण । पाद । माष । वाह । द्रोण । षष्टि । निष्कादिः ॥

शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

'आर्हाद्' इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशतेऽभिधेये, आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोऽपवादः । शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् ।

अशते इति किम् ? शतं परिमाणमस्य शतकं निदानम् । प्रत्ययार्थोऽत्र सङ्घः । शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते । इह तु न भवति—

पदमञ्जरी

दपि 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इत्यञेव क्रियते, तस्य 'अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति लुक् । *द्विशौर्पिकमिति* । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इत्युत्तरपदवृद्धिः । यदुक्तम्—'इत उत्तरं संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते' इति, यच्चोक्तम्—'लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नेष्यते' इति, तदुभयमाप्तागमेन स्थिरीकर्तुमाह—*तथा चोक्तमित्यादिना* ॥

शताच्च ठन्यतावशते ॥ *कनोऽपवाद इति* । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य ।

शतकमिति । 'तदस्य परिमाणम्' इति वर्तमाने 'संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु' इति संघे प्रत्ययार्थे विवक्षिते उत्तरसूत्रेण कनेव भवति । *प्रत्ययार्थोऽत्र सङ्घ इति* । शतमध्यायानां परिमाणं यस्य निदानाख्यस्य ग्रन्थस्य स इह प्रत्ययार्थः, स च शतसंख्यावच्छिन्नाध्यायसमुदायात्मक इति संघः प्रत्ययार्थो भवति । *शतमेव वस्तुत इति* । शतात्तस्यानन्यत्वात् ततश्च प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते, यदेवाध्यायानां शतं प्रकृत्याभिधीयते प्रत्ययान्तेनापि तदेवेति

न्यासः

तावदेषा लुगन्ता प्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदादपि 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इत्यञेव क्रियते, तस्य 'अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति लुक् । **द्विशौर्पिकमिति** । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इत्युत्तरपदवृद्धिः । यदुक्तम्—'संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरितीष्यते' इति, यच्चोक्तम्—'लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नेष्यते' इति, तदुभयमाप्तागमेन स्थिरीकर्तुमाह—**तथा चोक्तमित्यादि** ।

शताच्च ठन्यतावशते ॥ **कनोऽपवाद इति** । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य । **शतकमिति** । 'तदस्य परिमाणम्' इति वर्तमाने 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति सङ्घे प्रत्ययार्थे विवक्षित उत्तरसूत्रेण कन्नेव भवति ।

प्रत्ययार्थोऽत्र सङ्घ इति । शतमध्यायानां परिमाणं यस्य निदानाख्यग्रन्थस्य, स चेह प्रत्ययार्थः । स च शतसंख्याव्यवच्छिन्नाध्यायसमुदायात्मक इति सङ्घ एव

शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतम्, शतिकं शाटकशतमिति । वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते, न श्रुत्या । तथा चोक्तम्—'शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः' इति ।

पदमञ्जरी

नेह प्रकृत्यर्थात्प्रत्ययार्थस्य भेदः । एतेन यत्राव्यतिरिक्तः प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्तत्र प्रतिषेधो भवति, न व्यतिरिक्त इत्येतदाख्यातम् । ननु च 'संघे चानौत्तराधर्ये', 'सङ्ख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु' इत्यत्र च प्राणिसमूहे संघशब्दो गृह्यते, तत्कथमत्र ग्रन्थविषयो गृह्यते ? उपचारेणेत्यदोषः । यदि वा संज्ञासंघसूत्रे शब्दसाहचर्याद्विशिष्टः संघो गृह्यते, 'संघे चानौत्तराधर्ये' इत्यत्रापि 'छन्दोनाम्नि' इत्यतश्छन्दोग्रहणानुवृत्तेः प्राणी गृह्यते । इह तु यत्नान्तराभावाद्ग्रन्थस्यापि ग्रहणमित्यदोषः । ननु च शतेऽभिधेये न भवितव्यम्, इह च शत्यं शाटकशतम्, शतिकं शाटकशतमित्युक्ते शतं प्रतीयत एव तत्किमिति प्रतिषेधो न भवति ? इत्यत आह—*वाक्येनेत्यादि* । शत्यशतिकशब्दौ सामान्यशब्दौ, सामान्यशब्दाश्च प्रकरणादिकमन्तरेण न विशेषे वर्त्तन्ते । न यावच्छाटकशतमित्येतत्पदान्तरं प्रयुज्यते तावत्प्रत्ययार्थस्य शतत्वं नावसीयते । तस्मात्पदान्तरसन्निधौ गम्यमानत्वाद्वाक्यार्थोऽसौ भवति । *न श्रुत्येति* । गम्यते इति सम्बन्धः । यत्र प्रत्ययान्तेन पदान्तरनिरपेक्षेण प्रत्ययार्थस्य शतत्वमाख्यायते, तत्र श्रुत्या प्रत्यया-

न्यासः

प्रत्ययार्थो भवति । **शतमेव वस्तुत इति** । अध्यायशतस्यानन्यार्थत्वात् ततश्च प्रकृत्यर्थात् न भिद्यते । तदेव ह्यध्यायानां शतं प्रकृत्याभिधीयते, प्रत्ययान्तेनापि तदेवेति नेह प्रकृत्यर्थात् प्रत्ययार्थभेदः । तदेतेन यत्र चाव्यतिरिक्तः प्रकृत्यर्थात् प्रत्ययार्थस्तत्र प्रतिषेधो भविष्यति । न च व्यतिरिक्त इत्येतदाख्यातम् । ननु च 'सङ्घे चानौत्तराधर्ये', 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इत्यत्र च प्राणिसमूहे सङ्घशब्दो गृह्यते, तत्र कथं ग्रन्थविषयो गृह्यते ? उपचारेणेत्यदोषः । यदि वा संख्यासूत्रे संज्ञाशब्दसाहचर्याद् विशिष्टः सङ्घो गृह्यते । 'संघे चानौत्तराधर्ये' इत्यत्रापि 'छन्दोनाम्नि च' इत्यतो नामग्रहणानुवृत्तेः प्राणिसङ्घो गृह्यते । इह तु यत्नाभावाद् ग्रन्थस्यापि ग्रहणमित्यविशेषः । **इह त्वित्यादि** । ननु च शतेऽभिधेये प्रतिषेधेन भवितव्यम्, इह च शत्यं शाटकशतम्, शतिकं शाटकशतमित्युक्ते शतं प्रतीयत एव, तत् किमिति प्रतिषेधो न भवति ? इत्याह—**वाक्येनेत्यादि** । शत्यशतिकशब्दौ हि सामान्यशब्दौ, सामान्यशब्दाश्च न प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषे वर्त्तन्ते । तेन यावच्छाटकशतमित्येतत्पदान्तरं न प्रयुज्यते, तावत् प्रत्ययार्थस्य शतत्वं नावसीयते । तस्मात् पदान्तरसन्निधौ गम्यमानत्वात् पदान्तरार्थो भवति, न प्रत्ययार्थः । **न श्रुत्येति** ।

चकारोऽसमास इत्यनुकर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतम्, द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । त्रिशतकम् ।

'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इत्यनया इष्टया समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

'आर्हात्' इत्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन्प्रत्ययो

पदमञ्जरी

न्तश्रवणमात्रेणैव गम्यते, यथा प्रत्युदाहरणे शतं परिमाणमस्य शतकमित्युक्ते गम्यते—एतत्प्रत्ययार्थोऽपि शतमेवेति । इह तु वाक्याच्छतत्वं प्रतीयते । न च पदसंस्कारकाले वाक्यार्थस्याङ्गभावोऽस्ति, तदा तस्यानुपस्थानात् । प्रकृत्यर्थाद-व्यतिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रतिषेधो भवति, न ह्यतिरिक्ते वाक्यगम्य इत्येतदाप्त-वचनेन द्रढयितुमाह—*तथा चोक्तमित्यादि* । शतप्रतिषेधे कर्त्तव्ये प्रकृत्यर्था-दन्यस्य च प्रत्ययार्थस्य शतत्वे सत्यप्रतिषेधः । एतदुक्तं भवति—यत्रान्यत् प्रकृत्यर्थं शतम्, अन्यत्प्रत्ययार्थशतम्, तत्र विधिरेव भवति न प्रतिषेधः ।

केन पुनः समासे प्राप्नोति यतस्तत्प्रतिषेधार्थमसमासानुकर्षणार्थश्चकारः क्रियते ? इत्याह—*प्राग्वतेरित्यादि* ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ *पञ्चकः पट इति* । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् । *बहुक इति* । पारिभाषिक्याः । *चात्वारिंशत्क* इति । 'इसु-सुक्तान्तात्कः' ।

न्यासः

गम्यत इति सम्बन्धः । यत्र प्रत्ययान्तेन पदान्तरनिरपेक्षेण प्रत्ययार्थस्य शतताऽऽख्या-यते, तत्र श्रुत्या प्रत्ययान्तश्रवणमात्रेणैव गम्यते, यथा—प्रत्युदाहरणे शतं परिमाणमस्य शतकमित्युक्ते गम्यत एवैतत्—प्रत्ययार्थोऽपि शतमेवेति । इह तु वाक्याच्छतत्वं प्रतीयते । न च पदसंस्कारकाले वाक्यार्थस्याङ्गभावोऽस्ति । तदा तस्योपसर्जनत्वात् प्रकृत्यार्थादतिरिक्ते प्रत्ययार्थे प्रतिषेधो भवति, न तु व्यतिरिक्तवाक्यगम्य इति । तदाप्तवचनेन द्रढयितुमाह—**तथा चोक्तमित्यादि**। शतप्रतिषेधे कर्त्तव्ये प्रकृत्यर्था-दन्यस्य प्रत्ययार्थस्य शतत्वेऽप्रतिषेध इत्येतदुक्तं भवति । तत्रान्यत् प्रकृत्यर्थः शतम्, अन्यत् प्रत्ययार्थः शतम् । तत्र विधिरेव भवति, न प्रतिषेध इति ।

केन पुनः समासे प्राप्नोति, यतस्तत्प्रतिषेधार्थोऽसमासानुकर्षणार्थश्चकारः क्रियते ? इत्याह—**प्राग्वतेरित्यादि** ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ **पञ्चकः पट इति** । लौकिक्याः संख्याया उदा-हरणम् । **बहुक इत्यादि** । परिभाषितायाः । **चात्वारिंशत्क इति** । 'इसुसुक्तान्तात् कः' ।

भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः पटः । बहुकः । गणकः ।

अतिशदन्ताया इति किम् ? साप्ततिकः । चात्वारिंशत्कः ।

अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाड्डुतेः पर्युदासो न भवति—कतिकः ॥

पदमञ्जरी

अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणपरिभषया । *डतेरिति* । डत्यवयवस्य तिशब्दस्येत्यर्थः । *पर्युदासो न भवतीति* । न ह्यसावर्थवान् । *कतिक इति* । का संख्या परिमाणं येषामिति 'किमः संख्यापरिमाणे डति च' इति डतिः । सप्ततिशब्दे तु सप्तदशदर्थाभिधायिनः सप्तशब्दात्परिमाणोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे तिप्रत्ययो भवतीति तिशब्दोऽर्थवान् । एवं नवतिशब्दे । अशीतिशब्दे तु यद्यप्यशीशब्दस्याष्टस्वन्यत्र न दृष्टः प्रयोगः । शास्त्रे त्वेषा व्यवस्था—अष्टानामशीभावस्तिश्च प्रत्यय इति । विंशतिशब्दे तु द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्यय इति तिशब्दोऽनर्थक एव, ततश्च ततः कन् भवत्येव—विंशतिकः । एवं च कृत्वा 'विंशतिकात्खः शतमानविंशतिकः' इति निर्देश उपपद्यते; किन्तु 'विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम्' इत्यसंज्ञायां ड्वुन्विधानात्संज्ञायामेव कन् भवति । 'अतिशदन्तायाः' इत्यत्रान्तग्रहणमेकसप्तत्या क्रीतमित्यत्रापि पर्युदासार्थम्, अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न स्यात् ॥

न्यासः

अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया । **डतेः पर्युदासो न भवतीति** । शब्दापेक्षयावयवषष्ठीति । प्रत्ययस्य य एकदेशस्तिशब्दस्तस्य पर्युदासो न भवति, न ह्ययमर्थवान् । **कतिक इति** । किं परिमाणमेषामिति 'किमः संख्यापरिमाणे डति च' इति डतिः, 'टे' इति टिलोपः । कतिभिः क्रीतमिति विगृह्य कन् । यद्यर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणम्, नवतेर्यस्तिशब्दस्तस्यापि पर्युदासो न प्राप्नोति; नवतिशब्द एव हि समुदायः संख्याविशेषेणार्थवान्, न तदेकदेशस्तिशब्दः ? नैष दोषः; नवतिशब्दे यो नवशब्दः सोऽनेकार्थः । तथा च संख्याविशेषावगतिमतो नवशब्दात् परो यस्तिशब्दस्तत एव विज्ञायते; तद्भावे भावात् । अशीतिशब्दस्य तर्हि तिशब्दस्य पर्युदासो न प्राप्नोति, नासावर्थवान् ? नापि ततः पूर्वो योऽशीशब्दस्तस्य कश्चिदर्थोऽस्ति, समुदाय एव तु संख्याविशेषेणार्थवान् ? नैतदस्ति; यद्यप्यशी-इतिशब्दस्य न कश्चनार्थः प्रकाशते, तथापि प्रतिज्ञायते । अशीतिशब्दो ह्येवं व्युत्पाद्यते—अष्टानां दशानामशीभावः, तिशब्दश्च प्रत्ययः । य एवाष्टानां दशानामर्थः सोऽशीशब्दस्य, यस्तु संख्याविशेषः सोऽयं तिशब्दस्यैवेति, ततस्तस्य नानर्थक्यम् । एवमपि विंशतेः प्रतिषेधो न सिध्यति ? स ह्येवं व्युत्पाद्यते—द्वयोर्दशतोर्विन्भावः,

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

वत्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य त्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । तावतिकः, तावत्कः । यावतिकः, यावत्कः ॥

पदमञ्जरी

वतोरिड् वा ॥ *तस्य त्वनेनेति* । 'चरेष्टः' इत्यादिवत्प्रत्ययान्तरं त्विण्न भवति; टित्करणसामर्थ्यात् । अस्त्यन्यट्टित्करणस्य प्रयोजनं टित इति ङीब्यथा स्यात् ? अत इत्यधिकारे ङीप्, न चैषोऽकारान्तः, टित्करणसामर्थ्यादनदन्तादपि ङीप् स्यात्, यथा—डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् सरज इत्यत्र टिलोपः । एवं तर्हि स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन कनोऽनुकर्षणसामर्थ्यादागमो भविष्यति ? अस्त्यन्यदनुवृत्तेः प्रयोजनम्—इटा बाधो मा भूत् कनोऽपि विधिर्यथा स्यादिति ? वावचनादेव कन् भविष्यति ? इदं तर्हि प्रयोजनं स्यात्-इट्कनौ वा भवतः, पक्षे सामन्यविहितष्ठन्निति ? तस्माद्व्याख्यानमेव शरणम् । ननु नेह कन्ग्रहणमस्ति, यदपि प्रकृतम्, तदपि प्रथमानिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः, वतोरिति पञ्चमी कनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—'तस्मादित्युत्तरस्य' इति । *तावत्क इति* । तत्परिमाणमस्य 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्', 'आ सर्वनाम्नः' ॥

न्यासः

शतिश्च प्रत्ययः । तत्र शतिप्रत्ययात् पूर्वस्य भागस्य द्वयोर्दशतोर्योऽर्थः स एव प्रतिज्ञायते शतिप्रत्ययस्य, संख्याविशेषः, तिशब्दस्य न कश्चित् । इष्टमेव तत् । संग्राहितः कन् विंशतेः—'तद्विंशतिकम्' इति । अथ 'अतिशदन्तायाः' इत्यत्रान्तग्रहणं किमर्थम्, अतिशच्छब्दस्य न प्राग्वतीयत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदन्तविधिर्भविष्यति ? एतदेव तर्हि प्रयोजनम्—अनया परिभाषया तदन्तविधिर्मा भूदिति । किञ्च स्यात् ? इहैकसप्तत्या क्रीत इति प्रतिषेधो न स्यात्; एकसप्तदशतस्तिप्रत्ययस्याविधानात् । अन्तग्रहणे तु क्रियमाणे सति समुदायस्यान्ते तिशब्दः श्रूयत इत्यत्रापि प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥

वतोरिड् वा ॥ **वत्वन्तस्य संख्यात्वादिति** । बहुगणसूत्रेण संख्यासंज्ञाविधानात् । **तस्येत्यादि** । कथं पुनस्तस्यानेनागमः शक्यो विज्ञातुम्, यावता नेह कन्ग्रहणम् ? यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ? नैष दोषः; 'वतोः' इति पञ्चमी 'कन्' इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति । **तावत्क इति** । तत्परिमाणमस्येति 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्', 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति, असंज्ञायां विषये, आर्हीयेष्वर्थेषु । विंशकः । त्रिंशकः । 'ति विंशतेर्डिति' इति तिलोपः ।

असंज्ञायामिति किम् ? विंशतिकः । त्रिंशत्कः ।

कथं पुनरत्र कन्, यावता 'अतिशदन्तायाः' इति पर्युदासेन भवितव्यम् ? योगविभागः करिष्यते—'विंशतित्रिंशद्भ्याम् कन्' प्रत्ययो भवति, ततः 'ड्वुनसंज्ञायाम्' इति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

पदमञ्जरी

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ *विंशक इति* । 'ति विंशतेर्डिति' इति तिशब्दस्य लोपः, 'अतो गुणे' इति पररूपत्वम् । यस्येति लोपस्तु न भवति, 'असिद्धवदत्राभात्' इति तिलोपस्यासिद्धत्वात् । ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः, ततश्चान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा भवति, तत्कथं पररूपत्वम्; या तु ड्वुनमपेक्ष्य भसंज्ञा, सा येन नाप्राप्तिन्यायेन 'स्वादिषु' इति या पदसंज्ञा तामेव बाधते, न 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्येतामपि ? एतामपि बाधते । कथम् ? परत्वात् । अत एव 'सामन्यः' इत्यादौ नलोपाद्यभावः ।

कथं पुनरत्रेति । त्रिंशत्कमधिकृत्य प्रश्नप्रतिवचने । विंशतिशब्दात्तु कनः सिद्धिः प्रागेव प्रतिपादिता । यदा तु द्वयोर्दशतोर्विंशभावस्तिश्च प्रत्यय इति पक्षः, तदा विंशतिकमप्यधिकृत्य भवतः ॥

कंसाट्टिठन् ॥ कंसशब्दोऽयं कांस्यपात्रवाची परिमाणशब्दो गृह्यते, पूर्वोत्तरैः परिमाणशब्दैः साहचर्यात्, न लोहविशेषवचनः, नाप्युग्रसेनसुतवचन इति

न्यासः

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ **विंशक इति** । 'ति विंशतेर्डिति' इति तिशब्दस्य लोपः, अतो गुणे पररूपत्वम् । यस्येति लोपो न भवति; 'असिद्धवदत्राभात्' इति लोपस्यासिद्धत्वात् । नन्विहान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा, तत् कथं पररूपत्वम् ? एवं तर्ह्यसिद्धत्वस्यानित्यत्वाद् यस्येति लोपो भविष्यतीत्यदोषः ।

कथं पुनरत्र कन्निति । त्रिंशत्क इत्यधिकृत्य प्रश्नः । विंशतिक इत्यत्रार्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणात् पर्युदासो न प्रवर्त्तत इति तमधिकृत्यास्य प्रश्नस्योपन्यासो नोपपद्यते । **योगविभागः करिष्यत इति** । त्रिंशदर्थमित्यभिप्रायः ॥

कंसाट्टिठन् ॥ **ठञोऽपवाद इति** । न ठकः; कंसशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । टकारो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी ।

❀ अर्द्धाच्चेति वक्तव्यम् ❀ । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी ।

❀ कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः ❀ । कार्षापणिकः । कार्षापणिकी ॥

❀ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ❀ । प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं शौर्पम्, शौर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठक्ठञोरपवादः । शतमानेन क्रीतं शातमानं शतम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

पदमञ्जरी

दर्शयति । *ठञोऽपवाद इति । इकार उच्चारणार्थ इति ।* एवं च प्रक्रियालाघवाय टिकनेव वक्तव्यः ? तथा तु न कृतमित्येव ।

अर्धिक इति । अर्धशब्दः कार्षापणस्यार्धे निरूढ इति भागवदपेक्षयार्धेऽसामर्थ्यं नाशङ्कनीयम् ।

अपर आह—प्रकरणादिवशेन भागवद्विशेषे निश्चिते सति नासामर्थ्यमिति ॥

शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ ठञोऽपवाद इति । शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् । यद्यपि परिपवनविशेषः शूर्पम्, तथापि विशिष्टसंस्थानं धान्यादेः परिमाणमपि । शूर्पपरिमितो वा व्रीह्यादिः शूर्पशब्देनोच्यते ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ ठक्ठञोरपवाद इति । शतमानं परिमाणम्, सहस्रं संख्या; ताभ्यां ठञोऽपवादः । विंशत्या क्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्दोऽयम्, असंज्ञायाम् 'विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम्' इति ड्वुना भवितव्यम्, सा

न्यासः

शूर्पादञन्यतरस्याम् ।। ठञोऽपवाद इति । न ठकः; शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ ठञोऽपवाद इति । शतमानं परिमाणम्, सहस्रं संख्या, तेनैताभ्यां ठञ्न प्राप्नोतीति ठञोऽपवादः । विंशत्या क्रीतं विंशतिकमिति । तच्च परिमाणमपि सम्भवति । तत्र परिमाणाट्ठञोऽपवादः, अपरिमाणाट्ठकः, वसनशब्दाट्ठगपवादः ॥

अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

'आर्हात्' इत्येव । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्मिंस्तस्मादध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति, असंज्ञायां विषये । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अध्यर्धशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् ।

पदमञ्जरी

यदि परिमाणस्य संज्ञा ? तदा ततोऽपि ठञोऽपवादः । अथ त्वर्थान्तरस्य, ततष्ठकः । वसनशब्दात्तु ठक एव ॥

अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसञ्ज्ञायाम् ॥ अध्यारूढमर्द्धमस्मिन्नित्यध्यर्धम्, प्रादिभ्यो धातुजस्येति बहुव्रीहिः । अध्यर्धपूर्वद्विगोरिति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रः पुंल्लिङ्गनिर्देशः । *तस्मादध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च परस्येति* । तेन 'अध्यर्धपूर्वद्विगोः' इति पञ्चम्याश्रितेति लक्ष्यते । यद्येवम्, द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम्, द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग् भवतीति वक्तव्यम्, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्, द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमित्यत्र द्वितीयस्य मा भूत् । तथार्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपि यत्र तद्धितार्थद्विगुना सहार्थो न भिद्यते, तत्रातन्निमित्तादपि । स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम्—द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी, द्विशूर्प्या क्रीतमित्यपि विग्रहे द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात् । तस्माद् द्विगोरिति नैषा पञ्चमी, का तर्हि ? षष्ठी—द्विगोर्यस्तद्धितः । कश्च द्विगोस्तद्धितः ? यस्तस्य निमित्तं यस्मिन् द्विगुर्भवति । द्विशूर्प्या क्रीतमित्यत्र त्वनभिधानात्प्रत्ययो न भविष्यति । त्र्यैशब्द्यं हि नः साध्यम्—द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम्, द्विशूर्पम्, द्विशूर्प्या क्रीतमिति; तत्र द्वयोः शब्दयोः

न्यासः

अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ अध्यर्धकंसमिति । अध्यर्धेन कंसेन क्रीतमिति तद्धितार्थे समासः । 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरलुकि' इति 'कंसाट् टिठन्' इति टिठन्, तस्य लुक् । द्विकंसमिति । अध्यर्धशूर्पमिति । 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इत्यञ्, ठञन्यतरस्याम्, तस्य लुक् । यद्यत्र द्विगोः परस्यार्हीयस्य लुग् विधीयते, विशेषानुपादानात् तद्धितलुगन्तादपि द्विगोः परस्य प्राप्नोति—द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतः पटो द्विशूर्पः पटः, द्विशूर्पेण पटेन क्रीतमिति द्विशौर्पिकमिति ? नैष दोषः; वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणं पूर्वेणापि सम्बध्यते । व्यवस्थितविभाषा सा । तेन तद्धितलुगन्ताद् द्विगोः परस्य न भविष्यति—द्विशौर्पिकमिति । प्राग्वतीये ठञि कृते 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इत्युत्तरपदवृद्धिः ।

असंज्ञायामिति किम् ? पाञ्चलौहितिकम् । पाञ्चकलापिकम् । लोहिनीशब्दस्य 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावः ।

प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणम्—न चेत्प्रत्ययान्तं संज्ञेति ।

अद्धचर्द्धशब्दः संख्यैव, किमर्थं भेदेनोपादीयते ? ज्ञापकार्थम्—

पदमञ्जरी

समानार्थयोरेकेन विग्रह एव द्विशूर्प्या क्रीतमिति, न तु वृत्तिः, अनभिधानात् । अपरेण विग्रहश्च वृत्तिश्च—द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमिति, अव्यविकन्यायेन । व्याख्यातोऽव्यविकन्यायः । इदं तावदर्थतत्त्वम्, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यत्र च वृत्तिकारेणाप्येवमेव व्याख्यातम्, इह तु तदनुसारेण गम्यमानत्वान्नैवं विविच्य व्याख्यातम्, यस्य तद्धितस्य लुगिष्यते सोऽपि द्विगोः पर इत्येतावता द्विगोः परस्येत्युक्तम् । *पाञ्चलोहितिकम्, पाञ्चकलापिकमिति* । पञ्च लोहिन्यः परिमाणमस्य, पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विगृह्य तद्धितार्थे समासः, 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञ्, 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्येकारनकारयोर्निवृत्तिः, परिमाणविशेषस्य नामधेये एते ।

प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणमिति । न तु सन्निहितस्यापि द्विगोः; असंज्ञायामिति सप्तमीनिर्देशात् । *वार्त्तिककारस्तु* मन्यते—'द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं पञ्चलोहित-पञ्चकलापशब्दावपि द्विगू कृततद्धितलुकावेव संज्ञे, ततो नार्थोऽसंज्ञायामिति प्रतिषेधेन' इति, तदाह—'संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य' इति । तस्याः संज्ञायाः लोप एव निमित्तमित्यर्थः ।

अध्यर्द्धशब्दः संख्यैवेति । संख्यावाच्येवेत्यर्थः । अध्यर्द्धस्याप्येकादिवत् परिच्छेदहेतुत्वात् । अत एवाध्यर्द्धेन क्रीतमध्यर्द्धकमिति संख्यालक्षणः कन् भवति, अध्यर्द्धकंसमित्यादौ तद्धितार्थे द्विगुश्च । *क्वचिदिति* । कन्समासोत्तर-

न्यासः

पाञ्चलोहितिकम्, पाञ्चकलापिकमिति । कस्यचित् परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । पञ्चलोहिन्यः परिमाणमस्येति, पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विगृह्य तद्धितार्थे समासः, 'तदस्य परिमाणम्' इति ठञ्, 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्येकारनकारनिवृत्तिः ।

अध्यर्धशब्दः संख्यैवेति । अभिधानेऽभिधेयोपचारं कृत्वा, 'अध्यर्धशब्दः संख्यैव' इत्युक्तम् । यथैव ह्येकादिका लौकिकसंख्या, एवमध्यर्धशब्दोऽपि । **स किमर्थं भेदेनोपादीयत इति** । संख्याया इति शेषः । इह हि द्विगोरध्यर्धपूर्वस्य भेदेनोपादानादध्यर्धपूर्वस्य भेदेन संख्याया उपादानं भवतीति । अतस्तस्याध्यर्धशब्दस्य भेदेनोपादा-

क्वचिदस्य संख्याकार्यं न भवति, 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इति ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥

अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । पूर्वेण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अध्यर्धकार्षापणम्, अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम्, द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । अलुक्पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । त्रिप्रतिकम् । सहस्रात्—अध्यर्धसहस्रम्, अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम्, द्विसाहस्रम् । अलुक्पक्षे 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः ।

❋ सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् ❋ । अध्यर्धसुवर्णम्, अध्यर्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम्, द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्धशतमानम्, अध्यर्ध-

पदमञ्जरी

पदवृद्धिभ्योऽन्यत्र । *संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने इति* । यदा सकृत्फलां तां क्रियामभिनिर्वर्त्त्य तामेव कुर्वन्नर्धे निवर्त्तते, तदा कृत्वसुचोऽभावादध्यर्धं करोतीत्येव भवति ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ *अध्यर्धसहस्रमिति* । 'शतमानविंशतिक' इति विहितस्याणो लुक्, अलुक्पक्षे 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः, इदानीमेव ह्युक्तम्—'अध्यर्धशब्दः संख्यैव' इति ।

अध्यर्धसुवर्णमिति । ठञो लुग्, न तु ठकः, आर्हादित्यत्र क्रियानिमित्तकस्य परिमाणस्य ग्रहणाद् । येषां तु रूढिपरिमाणस्य तत्र ग्रहणम्, तन्मते

न्यासः

नस्य प्रयोजनं दर्शयितुं पृच्छति । ज्ञापकार्थमित्यादिना प्रयोजनमाचष्टे । किं पुनरस्य संख्याकार्यं न भवतीत्याह–संख्याया इत्यादि ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ **अध्यर्धसहस्रमिति** । 'शतमानविंशतिक' इत्यादिना विहितस्याणो लुक् । **अध्यर्धसाहस्रमिति** । 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः ।

सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानमिति । उपसंख्यानं प्रतिपादनमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'विस्ताच्च' इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन चकारोऽत्रोपतिष्ठते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन सुवर्णशतमानयोरपि भविष्यति । **अध्यर्धसुवर्णमिति** । ठञो लुक् । **अध्यर्धशतमानमिति** । 'शतमान' इत्यादिविहितस्याणः । **अध्यर्धशातमानमिति** । 'परि-

शातमानम् । द्विशतमानम्, द्विशातमानम् । 'परिमाणान्तरस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥

'द्विगोः' इत्येव । द्वित्रिपूर्वाद्द्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ।

❋ बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ❋ । बहुनिष्कम्, बहुनैष्किकम् । 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

पदमञ्जरी

ठको लुक् । *अध्यर्द्धसौवर्णिकमिति* । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः, तत्र ह्युन्मानस्यापि ग्रहणम्; शाणप्रतिषेधात् । अध्यर्द्धे कार्षापणस्य, द्विगौ सहस्रस्येत्येवमत्र यथासंख्यं नेष्यते ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ अध्यर्द्धपूर्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते, इह तु न सम्बध्यते । द्विगुग्रहणं तु सम्बध्यते, द्वयोर्निष्कं त्रयाणां निष्कमिति षष्ठीसमासे मा भूत् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्; अन्यथा 'अध्यर्धपूर्वाद् द्वित्रिपूर्वाच्च निष्कात्' इति समुच्चयो विज्ञायेत । *द्विनैष्किकमिति* । 'प्राग्वतेष्ठञ्', 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः । द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

न्यासः

माणान्तस्य' इत्यादिनोत्तरपदवृद्धिः । ननु च सुवर्णमुन्मानम्, न परिमाणम्, तत् कुतस्तस्य वृद्धिः ? नैष दोषः;उत्तरपदवृद्धौ ह्युन्मानमपि परिमाणमिति गृह्यते । कुतो ज्ञायते ? 'असंज्ञाशाणयोः' इति शाणशब्दस्य प्रतिषेधात् । यदि तर्हि तत्रोन्मानं न गृह्येत, तदा शाणस्योन्मानार्थस्य प्राप्तिरेव नास्तीति प्रतिषेधं न कुर्यात् । अध्यर्धपूर्वद्विगुभ्यां कार्षापणसहस्रयोर्यथासंख्यं कस्मान्न भवति ? लक्षणव्यभिचारेण तदभावस्य सूचितत्वात् ।

इह तावद् 'अध्यर्धपूर्वद्विगोः' इति निर्देशेऽल्पाच्तरत्वाद् घ्यन्तत्वाच्च द्विगुशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, 'कार्षापणसहस्राभ्याम्' इत्यत्राप्यल्पाच्तरत्वात् सहस्रशब्दस्य ? तावेतौ निर्देशौ लक्षणान्तरनिरपेक्षतां बोधयन्तौ यथासंख्यपरिभाषाया अप्यभावं बोधयत इति न भवति यथासंख्यपरिभाषा ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ अध्यपूर्वग्रहणमस्वरितत्वान्नोपतिष्ठते । **द्विनिष्कमिति** । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतमिति असमासे ठको विधानादत्र ठञ्, तस्य लुक् । **द्विनैष्किकमिति** । 'परिमाणान्तस्य' इत्यादिनोत्तरपदवृद्धिः । **बहुपूर्वाच्चेति** । बहुपूर्वाद् द्विगोर्निष्कशब्दान्तादार्हीयस्य प्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'द्वित्रिभ्यां निष्कात्' इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणमधिकं कुर्वतैतत् सूचितम्—'अन्यदप्यधिकं किञ्चिदस्ति' इति । तेन बहुपूर्वादपि भवति ॥

बिस्ताच्च ॥ ३१ ॥

'द्वित्रिपूर्वात्' इति चकारेणानुकृष्यते। द्वित्रिपूर्वाद्बिस्तान्ताद् द्विगोः परस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति। द्विबिस्तम्, द्विबैस्तिकम्। त्रिबिस्तम्, त्रिबैस्तिकम्। बहुबिस्तम्, बहुबैस्तिकम्[1] ॥

विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥

अध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति। अध्यर्धविंशतिकीनम्। द्विविंशतिकीनम्। त्रिविंशतिकीनम्। विधानसामर्थ्यादस्य लुग्न भवति ॥

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

'अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोः' इत्येव। अध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च खारीशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति। अध्यर्धखारीकम्। द्विखारीकम्।

पदमञ्जरी

बिस्ताच्च ॥ *चकारेणानुकृष्यत इति*। तेन चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्तते इत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभाव इति भावः। बिस्तशब्दः परिमाणवाची ॥

विंशतिकात्खः ॥ 'शतमानविंशतिक' इत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि खोऽत्र विधीयते।

खार्या ईकन् ॥ खारी परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि ईकन्विधीयते।

न्यासः

बिस्ताच्च ॥ द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुकृष्यत इति। ननु च स्वरितत्वादेव द्वित्रिग्रहणमनुवर्त्तिष्यते, स्वरितत्वे सत्यधिकारपरिमाणं न ज्ञायत इति चेद्? वार्त्तमेतत्। व्याख्यानतोऽधिकारपरिमाणं विज्ञास्यते? एवं तर्हि स्वरितत्वादेव द्वित्रिपूर्वग्रहणस्यानुवृत्तौ सिद्धायां यत् तदनुकर्षणार्थं चकारमधिकं करोति, तेनैतत् सूचयति—अन्यदप्यत्र किञ्चिदधिकं भवतीति। तेन बहुपूर्वादपि विभाषा लुक् सिद्धो भवति। **बहुबिस्तमिति**। **द्विबिस्तमिति**। द्वौ बिस्तौ परिमाणमस्येति ठञ्, तस्य लुक्। **द्विबैस्तिकमिति**। उत्तरपदवृद्धिः ॥

विंशतिकात् खः ॥ द्वित्रिपूर्वग्रहणं निवृत्तम्; पूर्वत्र चानुकृष्टत्वात्, अस्वरितत्वाद्वा। शतमानादिसूत्रेणाणि प्राप्ते तस्य लुकि खो विधीयते। **विधानसामर्थ्यादस्य लुग्न भवतीति**। यदि लुक् स्यात्, खविधानमनर्थकं स्यात्। न ह्यणः खस्य च लुकि सति कश्चिद्विशेषोऽस्ति ॥

खार्या ईकन् ॥ खारीशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् ठञि प्राप्ते तस्येकन् विधीयते।

---

१ अत्र—'योगविभाग उत्तरार्थः' इत्यधिकं क्वचित्।

❀ केवलायाश्चेति वक्तव्यम् ❀ । खारीकम् ।

❀ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ❀ । अध्यर्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणीकम् ॥

❀ केवलायाश्च ❀ । काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥

'अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोः' इत्येव । अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमाषशतशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अध्यर्धपण्यम्, द्विपण्यम्, त्रिपण्यम् । पाद–अध्यर्धपाद्यम्, द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम् । पद्भावो न भवति–'पद्यत्यतदर्थे' इति; प्राण्यङ्गस्य स इष्यते, इदं तु

पदमञ्जरी

केवलायाश्चेति । 'अध्यर्द्धपूर्वद्विगोः' इत्यधिकारात्केवलाया न प्राप्नोतीति वचनम् । अथाध्यर्धपूर्वेति न सम्बध्येत, ततः केवलाग्रामीकनश्चरितार्थत्वादध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुक् प्राप्नोति, दीर्घोच्चारणं किमर्थं नेकनेवोच्येत, सवर्णदीर्घत्वे सति सिद्धम् ? यस्येतिलोपः प्राप्नोति, इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति, अन्यथा कनमेव विदध्यात्, 'केऽणः' इति ह्रस्वत्वे कृते सति सिद्धम् । अवग्रहः प्राप्नोति ? न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्त्यम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ *पद्भावोऽत्र न भवतीति* । 'पद्यत्यतदर्थे' इत्यनेन । किं कारणमित्याह—*प्राण्यङ्गस्येति* । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इत्यत्र तावत्

न्यासः

केवलायाश्चेति वक्तव्यमिति । केवलो योऽसमस्तः खारीशब्दस्ततश्चेकन् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इकन्निति वक्तव्ये यदीकनो मात्राधिकस्य विधानं तदन्यदप्यत्र किञ्चिद् भवतीति सूचयति, तेन केवलादपि खारीशब्दादीकन् भवतीति । कथं पुनरिकनि रूपं सिध्यति ? सवर्णदीर्घत्वेन । ननु च यस्येति लोपः प्राप्नोति ? नैतदस्ति; यदि हि यस्येति लोपः स्यात्, ठनमेव ब्रूयात् ।

काकिण्याश्चोपसंख्यानमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनं तु तस्यैवाधिकसूचनार्थस्येकनो विधानमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

केवलायाश्चेत्युपसंख्यानमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । पूर्ववत् प्रकृतेन सम्बद्धः ॥

पणपादमाषशताद् यत् ॥ पणपदमाषेभ्यः 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति असमासे ठको विधानात् ठञि प्राप्ते तस्य लुकि शतशब्दादप्यसमासे 'शताच्च ठन्यतावशते' इति ठन्यतोर्विधानात् समासे संख्यालक्षणे कनि यद् विधीयते । **द्विपाद्यमित्यादि** । ननु पद्भावः कस्मान्न भवति 'पद्यत्यतदर्थे' इति ? सत्यम्; 'पादस्य पदाज्याति' इत्यत्र

परिमाणम् । माष–अध्यर्धमाष्यम्, द्विमाष्यम्, त्रिमाष्यम् । शत–अध्यर्धशत्यम्, द्विशत्यम्, त्रिशत्यम् ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

'अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोः' इत्येव । शाणशब्दादध्यर्धपूर्वाद् द्विगोरार्हीयेष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति, तस्य च लुक् । अध्यर्धशाण्यम् । अध्यर्धशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । त्रिशाण्यम् । त्रिशाणम् ।

❀ शताच्चेति वक्तव्यम् ❀ । अध्यर्धशत्यम्, अध्यर्धशतम् । द्विशत्यम्, द्विशतम् । त्रिशत्यम्, त्रिशतम् ॥

पदमञ्जरी

प्राण्यङ्गस्य पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैः सबन्धसद्भावात् पद्यतीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । इह तु *परिमाणमिति* । गृह्यते इति शेषः । पणमाषाभ्यां साहचर्यादिति भावः ॥

शाणाद्वा ॥ ठञोऽपवाद इति । यद्यप्युन्मानवचनः शाणशब्दः, तथाप्यार्हादित्यत्र क्रियापरिमाणस्य ग्रहणादस्यापि पर्युदासाट्ठञ् एव प्रसङ्ग इति भावः ।

शताच्चेति वक्तव्यमिति । पूर्वेण नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । यदभावपक्षे सङ्ख्यालक्षणस्य कनो लुक् ॥

न्यासः

प्राण्यङ्गस्यैव पद्भावविधानात् । कुत एतत् ? 'आज्याति' इत्यादिना गतिवचनेन सम्बन्धस्तस्यैवोपपद्यते, न परिमाणशब्दस्य । स एव प्राण्यङ्गवाच्युत्तरसूत्रेऽप्यनुवर्त्तिष्यत इति तस्यैव पद्भाव इष्यते । स्यादेतत्—अयमपीह पादशब्दः प्राण्यङ्गवाची, अतो भवितव्यमेवेह पद्भावेन ? इत्यत आह—**पद्भावो न भवतीति** । 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भावः प्राप्नोति, स न भवति । किं कारणमित्याह—**प्राण्यङ्गस्येत्यादि** । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इत्यत्र प्राण्यङ्गस्य पादस्य ग्रहणम् । **इदं तु परिमाणग्रहणमिति** । पणादिभिः परिमाणैः साहचर्यात् परिमाणं पादो गृह्यते, न प्राण्यङ्गमिति पद्भावस्याप्रसङ्गः ॥

शाणाद्वा ॥ ठञोऽपवाद इति । न ठकः; शाणस्य परिमाणत्वात् ।

शताच्चेति वक्तव्यमिति । शताच्चाध्यर्द्धपूर्वाद द्विगोश्च यत्प्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्रादिह शतशब्दोऽनुवर्त्तते, तेन तदन्तादपि यद्भवतीति । यद्येवम् , पूर्वसूत्रे तस्य पाठोऽनर्थक इति, इहैव शत-

द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ ३६ ॥

'शाणाद्वा' इत्येव । द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च वा । तेन त्रैरूप्यं सम्पद्यते—द्वैशाणम्, द्विशाणम्, द्विशाण्यम् । त्रैशाणम्, त्रिशाण्यम्, त्रिशाणम् । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः, तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । 'तेन' इति तृतीयासमर्थात् 'क्रीतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् । आशीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । शत्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् ।

पदमञ्जरी

द्वित्रिपूर्वादण् च ॥ वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रेष्वेतत्प्रक्षिप्तम् । *त्रैरूप्यं भवतीति* । अण्येकम्, यति द्वितीयम्, ठञो लुकि तृतीयम् ॥

तेन क्रीतम् ॥ *तेषामिति* । अस्य समर्थविभक्तय इत्यनेनैव सम्बन्धः, न प्रत्ययार्थ इत्यनेन । न हि तेषां प्रत्ययानां प्रत्ययार्था निर्दिश्यन्ते इत्यन्वयो घटते । ओदनपाकं पचतीतिवद्वा कथञ्चिदन्वयः ।

न्यासः

शाणाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् ? नैवं शक्यम्; एवं ह्युच्यमाने 'द्वित्रिपूर्वादण्च' इत्यनेनापि शतात् प्रसज्येत । पूर्वसूत्रे तु पाठसामर्थ्यादण्विधो नानुवर्त्तते । शतशब्दः स्वरितत्वाच्चेहानुवर्त्तमानो वा यतमुत्पादयति ॥

द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ **तेन त्रैरूप्यं सम्पद्यत इति** । एकं रूपं सूत्रनिर्दिष्टेऽणि, द्वितीयं चकारसमुच्चित्ते यति, तृतीयं वाशब्दप्रापितस्य ठञो लुकि । **द्विशाणमिति** । ठञो लुक् ॥

तेन क्रीतम् ॥ **साप्ततिकम्, आशीतिकमिति** । 'प्राग्वतेष्ठञ्' । **नैष्किकम्, पाणिकमिति** । 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति ठक् । **शत्यम्, शतिकमिति** । 'शताच्च ठन्यतावशते' इति । **द्विकम्, त्रिकमिति** । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ।

सामान्यार्थाभिधाने तेनेति तृतीयोपादानादिह कस्मान्न भवति—देवदत्तेन क्रीतम्, पाणिना क्रीतम् ? इत्यत आह—**तेनेत्यादि** । करणे तृतीया । परिमूल्यात् ततः प्रत्ययेन भवितव्यम् । **अन्यत्रेति** । अन्यत्र मूल्यात् करणे तृतीया भवति । **अनभिधानादिति** ।

'तेन' इति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः। अन्यत्रानभिधानान्न भवति—देवदत्तेन क्रीतम्, पाणिना क्रीतमिति।

द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति—प्रस्थाभ्यां क्रीतम्, प्रस्थैः क्रीतमिति; अनभिधानादेव।

पदमञ्जरी

तेनेति मूल्यादिति। मूल्यभूतार्थाभिधायिनः करणे या तृतीया सा चेह समर्थविभक्तिरित्यर्थः। मूलेनानाम्यं मूल्यम्=लाभ इत्युक्तम्। *अन्यत्रेति*। अमूल्यादकरणे वा या तृतीया तत्रेत्यर्थः। *अनभिधानादेवेति*। एवकारः पौनर्वचनिकः। किञ्च—प्रस्थादयः शब्दा नियतपरिमाणानामर्थानां वाचका न मात्रयापि न्यूनाधिकभावे प्रवर्त्तन्ते, न हि यथा जलमिति प्रस्थेऽपि भवति, कुडवेऽपि भवति, यथा वाग्निरिति भ्राष्ट्राग्नावपि भवति, दावाग्नावपि भवति; यथा वा एको व्रीहिः सम्पन्न इत्यादौ जात्यात्मना सर्वासां व्यक्तीनामैक्यं प्रतीयते, तथा प्रस्थादिषु भवति। तस्मात्तेषु विभक्त्यभावे यावतस्ते वाचकास्तावदेव गम्यते। वाक्ये तु प्रस्थाभ्याम्, प्रस्थैरिति द्विवचनबहुवचनबलात्तावतोऽनेकस्यावगतिर्भवति।

न्यासः

न हि या कर्त्तरि तृतीया याप्यमूल्यात् करणे तृतीयोत्पाद्यते, तदन्तादुत्पन्नः प्रत्ययो विवक्षितं वस्तु प्रतिपादयितुमलं सम्भवति। तथा हि—दैवदत्तिकं पाणिकमिति चोक्ते, देवदत्तेन कर्त्रा क्रीतम् पाणिना करणेन क्रीतमित्येषोऽर्थो नावसीयते। देवदत्तेनेति कर्त्तरि तृतीया, पाणिनेति करणे। तदेतदुक्तं भवति—प्रत्यासन्नविनिमयद्रव्यसम्बन्धानभिधानादिति।

अनभिधानादेवेति। न हि प्रास्थिकमित्युक्ते, प्रस्थाभ्यां क्रीतं प्रस्थैर्वा क्रीतमित्येषोऽर्थोऽवगम्यते। तत्र पुनरभिधाने को हेतुः? शब्दशक्तिरीदृशी, किमत्रान्येन हेतुना! अपि च प्रस्थादयः शब्दा अर्थतस्तु परिमाणानामर्थानां वाचका इति तेषामभिधेयस्य प्रचये प्रवृत्तिसम्भवे को हेतुः? नन्वेवं वाक्येऽपि प्रचयो नोपपद्येत? नैष दोषः; वाक्ये हि प्रचयस्य वाचिका विभक्तिरस्तीति प्रचयाभिधानं न विरुध्यते। वृत्तौ तु न कश्चित् प्रचयमाचष्ट इति नासौ वृत्तिविषये युज्यते।

यदि तर्हि द्विवचनबहुवचनान्तात् प्रत्ययेन न भवितव्यम्, एवं सति द्वाभ्यां क्रीतं द्विकम्, त्रिभिः क्रीतं त्रिकमित्येवमादि न सिध्यतीत्यत आह—यत्र त्वित्यादि। अनभिधानं द्विवचनान्तात् प्रत्ययानुत्पत्तेर्हेतुः। तच्चाभिधानं क्व न भवति? यत्र प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमो नास्तीति; प्रमाणाभावात्। इह तु प्रमाणमस्त्येव किञ्चित्। द्व्यादय एव शब्दाः प्रकृतित्वेनोपात्ताः। ते हि स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतयैव संख्ययावच्छिन्नं वस्तु प्रतिपादयन्ति। अतः स्वार्थस्य संख्याविशेषावगमे प्रमाणम्। तेनात्रान-

यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति, तत्र द्विवचन-बहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति—द्वाभ्यां क्रीतं द्विकम्, त्रिकम्, पञ्चकम्। तथा—मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम्, माषिकम्; न ह्येकेन मुद्गेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थात् 'निमित्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा। संयोग=सम्बन्धः प्राणिनां शुभाशुभसूचकः। महाभूतपरिणामः= उत्पातः। शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः शत्यः, शतिकः। साहस्रः। उत्पातः खल्वपि—शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षि-स्पन्दनम् शत्यम्, शतिकम्। साहस्रम्।

पदमञ्जरी

द्विकम्, त्रिकमिति। अत्र हि प्रकृतेरेव वाच्ये द्वित्वबहुत्वे विभक्तिस्तु करणत्वमात्रमाचष्टे, सा च प्रकृतिवृत्तावपि विद्यते। *न ह्येकेन मुद्गेनेति।* एकया मुद्गव्यक्त्येत्यर्थः। जात्याख्यायां त्वेकवचनान्तादपि भवत्येव। ननु यद् निष्केण क्रीतं तस्य निष्को वस्नो भवति, ततश्च 'सोऽस्यांशवस्नभृतयः' इत्येव सिद्धः प्रत्ययः, नार्थ एतेन? एवं तर्हि यस्य शतं मूल्यं न भवत्यथ च तेन क्रीतं कार्यवशात्तदर्थमिदम्॥

तस्य निमित्त संयोगोत्पातौ। शुभाशुभसूचक इति। तत्प्रयोजक इतिवत्षष्ठी-समासः। *महाभूतानामिति।* पृथिव्यादीनाम्। *दक्षिणाक्षिस्पन्दनमिति।* पाञ्च-भौतिकशरीरे द्रव्यमेव च क्रियारूपेण परिणमते इति दक्षिणाक्षिस्पन्दनं महा-भूतपरिणामः, तस्य च शुभस्य प्रति निमित्तत्वम्; ज्ञापकहेतुत्वाद्, न तु

न्यासः

भिधानादित्येष हेतुर्नास्तीति भवति प्रत्ययः। तथेत्यादि। यथा त्रिकमित्यादौ प्रकृत्यर्थ-संख्यानभावोपगमे प्रमाणसम्भवाद् बहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति, तथा मौद्गिक-मित्यादावपि मुद्गादिशब्दप्रकृतिरत्र स्वार्थस्य संख्यावगमे प्रमाणमित्येतद् दर्शयितु-माह—**न ह्येकेनेत्यादि।** मुद्गादिनैकया व्यक्त्या क्रयो न भवतीति विनापि विभक्त्या मुद्गादिशब्दानुवृत्तौ बहुत्वं गम्यते। तत्र प्रमाणं भवति। एकग्रहणञ्च त्रयानुपयोगि-नोर्द्वयोरप्युपलक्षणं वेदितव्यम्॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ॥ महाभूतानामिति। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानाम्। **साहस्रमिति।** सहस्रात् शतमानादिसूत्रेणाण।

❀ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ❀। वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम्। पैत्तिकम्। श्लैष्मिकम्।

❀ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ❀। सान्निपातिकम् ॥

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥

गोशब्दाद् द्व्यचश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्वादिविवर्जिताद्यत् प्रत्ययो भवति 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' इत्येतस्मिन्नर्थे। ठञादीनामपवादः। गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः। द्व्यचः खल्वपि—धन्यम्। स्वर्ग्यम्। यशस्यम्। आयुष्यम्।

असंख्यापरिमाणाश्वादेरिति किम्? पञ्चानां निमित्तं पञ्चकम्। सप्तकम्। अष्टकम्। परिमाण—प्रास्थिकम्। खारीकम्। अश्वादि—आश्विकः।

❀ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ❀। ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः ब्रह्मवर्चस्यम्।

अश्व। अश्मन्। गण। ऊर्णा। उमा। वसु। वर्ष। भङ्ग। अश्वादिः॥

पदमञ्जरी

कारकहेतुत्वात्। *वातिकमिति*। शमनकोपने एवात्र प्रत्ययार्थौ, न तु निमित्तं ताभ्यां विशेष्यते। प्रकरणादिना च तयोरन्यतरावसायः।

सन्निपातः=वातादीनां युगपदुद्भवः॥

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ *ठञादीनामिति*। आदिशब्देन ठको ग्रहणम्। अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, बहुवचनं तु ठक एवैकस्य विषयबहुत्वमाश्रित्य कृतम्, ठकोऽपवाद इत्यर्थः। किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायते? संख्यापरिमाणाश्वादिवर्जिताद्गोद्व्यचष्ठक एव प्राप्तत्वात्। *ब्रह्मवर्चसादिति*। ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायसंपत्, 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इत्यच् समासान्तः॥

न्यासः

गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्॥ ठञादीनामपवाद इति। आदिशब्देन ठगादीनां ग्रहणम्। ननु च संख्यापरिमाणयोः पर्युदासात् कनष्ठकोऽपवाद इति वक्तुं शक्यते, तत् कस्मात् ठञादीनामित्युच्यते? ठञादीनामित्ययमतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः। अनयैवापेक्षयोक्तम्—अश्वस्य निमित्तमाश्विकमिति। ठक् प्रत्युदाहृतः। सर्वप्रत्ययसम्भवः, तद्बाधनार्थमिदमुक्तम्। पञ्चकम्, अष्टकमिति। संख्यालक्षणः कन्। प्रास्थिक इति। प्राग्वतीयष्ठञ्॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' इत्येतस्मिन्विषये । 'द्व्यचः' इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुत्रीयम् । पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमि-पृथिवी–शब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादौ । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमि-पृथिवी–शब्दाभ्यामणञौ प्रत्ययौ भवतः 'ईश्वरः' इत्येतस्मिन्विषये । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ।

षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये; अन्यथा संयोगोत्पाताविव ईश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं सम्भाव्येत ॥

पदमञ्जरी

पुत्राच्छ च ॥ कथं पुत्रीयः क्रतुरिति, न हि क्रतुः संयोग उत्पातो वा भवति ? संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्या क्रतुरपि संयोग एव । येन यागादिकरणेन पुरुषः फलेन संयुज्यते स यागादिरपि संयोगः, न केवलं सम्बन्ध एवेत्यर्थः । एतेन 'पुरोडाशसं लोक्यम्' इत्यादिव्याख्यातम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ संयोगोत्पातौ प्रति यथासंख्यं न भवति, तयोः प्रत्ययार्थविशेषणत्वेन प्रकृतिभ्यां प्रत्ययाभ्यां चासम्बन्धात् ॥

न्यासः

पुत्राच्छ च ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ तस्येश्वरः ॥ 'तस्य निमित्तम्' इत्यतस्तस्यग्रहणमनुवर्त्तते, तत् किमर्थं पुनस्तस्य निर्देशः ? इत्याह—**षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देश इत्यादि** । **प्रत्ययार्थस्येति** । निमित्तस्य । **अन्यथेति** । यदि षष्ठीनिर्देशः प्रत्ययार्थे निवृत्त्यर्थो न क्रियते, ततो यथा संयोग उत्पातश्च प्रत्ययार्थविशेषणम्, तथेश्वरोऽपि, तस्यैव विशेषणं सम्भाव्येत । तथा चेश्वरविशिष्टे निमित्त एव प्रत्ययः स्यात् ।

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

'तत्र' इति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमि-पृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः 'विदितः' इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितः=ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४४ ॥

लोक-सर्वलोक–शब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां 'विदितः' इत्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः लौकिकः । सार्वलौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

'तस्य' इति सप्तमीसमर्थाद् 'वापः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उप्यतेऽस्मिन्वापः, क्षेत्रमुच्यते । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात्ष्ठन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् ष्ठन् प्रत्ययो भवति 'तस्य वापः' इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची । पात्रस्य वापः पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

पदमञ्जरी

तत्र विदित इति च ॥ योगविभागो यथासङ्ख्यनिरासार्थः, उत्तरार्थश्च ॥

तस्य वापः ॥ तस्येति वापापेक्षया कर्मणि षष्ठी, न तु कर्त्तरि, तेन देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ न भवति ॥

न्यासः

तत्र विदित इति च ॥ ईश्वरानुकर्षणार्थश्चकारः । इतिकरणो विवक्षार्थः ॥

लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ सर्वत्र ठञ्ग्रहणं ठको निवृत्त्यर्थम्, अन्यथा हि प्रकृतिमात्रनिर्देशे क्रियमाणे आर्हादिति ठक्प्रसज्येत ॥

तस्य वापः ॥ उप्यतेऽस्मिन् वाप इति । अधिकरणसाधनः 'हलश्च' इति घञ् ।

पात्रात् ष्ठन् ॥ पात्रशब्दः परिमाणवाचीति । ठञोऽपवाद इति । अत्रेयं युक्तिः—यदि ह्यपरिमाणवाची स्यात् तदार्हीयस्य ठकोऽपवादः, न ठञः । पात्रिकीति । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् ॥

'तत्' इति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्धयादि चेत्तद्दीयते। 'दीयते' इत्येकवचनान्तं वृद्धयादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद् वृद्धिः। ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भागः=आयः। पटादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्रव्यं=लाभः। रक्षानिर्वेशो राजभागः=शुल्कः। उत्कोचः=उपदा। पञ्चास्मिन्वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते पञ्चकः। सप्तकः। शत्यः। शतिकः। साहस्रः।

पदमञ्जरी

तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते॥ दीयत इत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यत इति। तेन वृद्ध्यादीनां बहुत्वेऽपि बहुवचनं न भवतीति भावः। प्रत्येकं सम्बन्धस्तु द्वन्द्ववर्त्तिनां पदानां बुद्ध्या निष्कर्षाल्लभ्यते, एतच्च दीयत इत्यस्य विशेषणस्य वृद्ध्युपक्रमत्व उक्तम्, यदा तु यत्तत्प्रथमासमर्थं दीयते चेत्तद्भवतीत्येवमुपक्रम्यते, पश्चात्तु किं पुनस्तद्दीयत इत्यपेक्षायां वृद्ध्यादयः संबध्यन्ते तदा न किञ्चिदत्रासाध्यम्। *उत्तमर्णधनातिरिक्तमिति*। उत्तमर्णेन यद्दत्तम् धनं तस्मादधिकमित्यर्थः, संज्ञा वृद्धिस्तु न गृह्यते; आयादिभिः साहचर्यात्। *उपादानमूलातिरिक्तमिति*। पटादीनामुपादानं तन्त्वादि, तस्य मूलमुत्पत्तिकारणं द्रव्यम्, तस्मादधिकं पटादि विक्रयेण यल्लभ्यते स लाभः, निर्वेशो भृतिः, रक्षानिमित्तको निर्वेशो रक्षानिर्वेशः, सम्बन्धषष्ठ्या समासः। शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्थम्, तस्याप्यायविशेषत्वात्, तथा च 'ठगायस्थानेभ्यः' इति शुल्कस्थानादपि भवति शौल्कशालिक इति। यत्र ग्रामादौ वृद्ध्यादि दीयते तत्र प्रत्ययो विधीय-

न्यासः

तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते॥ ननु च वृद्ध्यादीनां बहुत्वाख्यानेनैव बहुवचनं तेन भवितव्यमिति कथं दीयत इत्येकवचनान्तेन तस्य निर्देशः? इत्याह—**दीयत इत्येकवचनमित्यादि**। यदि समुदितैर्वृद्ध्यादिभिः सम्बन्धः क्रियते तर्हि स्याद् बहुवचनम्। न च तैः समुदितैः क्रियते, किं तर्हि? प्रत्येकम्, अत एकवचनमेव। वृद्धिशब्द इह लौकिको धनविशेषवाची गृह्यते, न च संज्ञापदम्; आयादिभिर्धनविशेषवाचिभिः सह निर्देशात्। अत एवाह—**तत्रेत्यादि**। उत्तमर्णस्य यद्धनं तस्मादतिरिक्तमधिकं धनमधमर्णेन यद् दातव्यं तद् वृद्धिः। **ग्रामादिष्विति**। आदिशब्देन क्षेत्रादि। **पटादीनामित्यादि**। पटादीनां व्यवह्रियमाणानामुपादानं सूत्रादि। तस्य यन्मूल्यं तस्मादतिरिक्तं द्रव्यं पटादिविक्रयेण यल्लभ्यते स लाभः। **रक्षानिर्वेश इति**। वणिजां रक्षाकारी राज्ञो भागो रक्षानिर्वेश इत्युच्यते। ननु

चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानम् ॥ पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते पञ्चको देवदत्तः ।

सिद्धं त्वधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । सममब्राह्मणे दानमिति यथा ॥

पूरणार्धाट्ठन् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिनः शब्दादर्धशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति, 'तदस्मिन्नवृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते' इत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठक्टिठ-

पदमञ्जरी

मानः संप्रदाने न प्राप्नोतीत्यत आह—*चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानमिति* । *सिद्धं त्विति* । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सिद्धमिष्टमित्यर्थः । क यथेत्याह—*सममिति* ॥

पूरणार्द्धाट्ठन् ॥ *पूरणवाचिन इति* । पूर्यते येनार्थः स पूरणः, तद्वाचिन इत्यर्थः । एतेन 'पूरण' इत्यर्थस्येदं ग्रहणम्, न तु प्रत्ययस्येति दर्शयति । यदि तु पूरणग्रहणं स्वर्येत ततः स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति 'तस्य पूरणे डट्' इति पूरणाधिकारविहिता डटादयः प्रत्यया गृह्येरन्, यथा—गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्र्यधिकारविहिताष्टाबादयः, ततश्च 'पूरणाद्भागे तीयादन्' इत्यनन्तान्न स्यात्, अर्थग्रहणे ततोऽपि भवति, तदन्तमपि हि पूरण एवार्थे वर्त्तते, स्वार्थिकत्वादनः । तस्मादर्थग्रहणमेव न्याय्यम् । *ठक्टिठनोरपवाद इति* । पूरणादार्हीयस्य ठकोऽपवादः । अर्द्धादपि-

न्यासः

चासावप्यायः, तदपार्थकं शुल्कस्य पृथगुपादानम् ? नैतदस्ति; पञ्चास्मिन् ग्राम आय इत्यायं प्रति ग्रामस्याधिकरणभावः; उत्पाद्यमानस्यायस्याधेयभावात् । शुल्के तु न सम्भवति । पञ्चास्मिञ् शते शुल्का इति शतं न शुल्कस्याधिकरणम्, किं तर्हि ? इयत्तापरिच्छेदः शतेन शुल्कस्य क्रियते । तस्मादस्य भिन्नत्वाद् शुल्कः पृथगुक्तः ।

सिद्धं त्वित्यादि । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति सम्प्रदानाख्ये चाधिकरणत्वेन विवक्षेत्याह—**समेत्यादि** । गतार्थम् ॥

पूरणार्द्धाट्ठन् ॥ **पूरणवाचिन इति** । पूर्यते येनार्थेन स पूरणः, तद्वाचिनः प्रातिपदिकात् । एतेन 'पूरण' इत्यर्थस्य ग्रहणम्, न प्रत्ययस्येति दर्शयति । कथञ्च प्रत्ययस्य ग्रहणं स्यात् ? यदि पूरणग्रहणं स्वर्येत । तस्मिन् हि स्वर्यमाणे 'तस्य पूरणे डट्' इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्ते गृह्येरन् । किञ्च स्यात् ? 'पूरणाद् भागे तीयादन्' इत्यन्नन्तात् ठन् न स्यात्; अपूरणप्रत्ययान्तत्वात् । तस्याग्रहणे तु सति स्वार्थिकः स्यादन् । तस्मिन्नप्युत्पन्ने पूरण एवार्थे तदन्तमपि वर्त्तत इति ततोऽपि ठन् सिद्धो भवति । **ठक्टिठनोरपवाद इति** । **पूरणादार्हीयस्य ठकोऽपवादः** । **अर्धादपि 'अर्द्धा-**

नोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः । अर्धिकः । अर्धशब्दो रूपकार्धस्य रूढिः ॥

भागाद्यच्च ॥ ४६ ॥

भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठंश्च, 'तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठञोऽपवादः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते भाग्यम्, भागिकं शतम् । भाग्या, भागिका विंशतिः । भागशब्दोऽपि रूपकार्धस्य वाचकः ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥

'तत्' इति द्वितीयासमर्थाद्धरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतिविशेषणम्—'भाराद्वंशादिभ्यः' इति, वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति । वंशभारं हरति वहत्या-

पदमञ्जरी

अर्द्धाच्चेति वक्तव्यमिति टिठनः । स्त्रियां च विशेषः, टिठिनि हि सति ङीप् स्यात्, ठनि तु टाप् भवति । *अर्द्धशब्दो रूपकार्द्धस्य रूढिरिति* । रूपकम्=कार्षापणम्, तदीयस्य भागस्यार्द्धशब्दो वाचकत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । तेनार्द्धिक इति भागवत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यं नोद्भावनीयमिति भावः ॥

भागाद्यच्च ॥ *भागशब्दोऽपीति* । न केवलमर्द्धशब्द एवेत्यपिशब्दार्थः ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ *प्रकृतिविशेषणमिति* । प्रकृतिः प्रातिपदिकम्, तस्य विशेषणम् । विशेषणप्रकारमेव दर्शयति—*वंशादिभ्य इत्यादि* ।

न्यासः

च्चेति वक्तव्यम्' इत्यौपसंख्यानिकस्य टिठनः । ठकि टिठनि च सति ङीप् स्यत्, ठनि तु टाब् भवति । द्वितीयिक इति । द्वयोः पूरण इति 'द्वेस्तीयः' इति तीयप्रत्ययः । तृतीयिक इति । 'त्रेः सम्प्रसारणञ्च' । पञ्चमिकः, सप्तमिक इति । 'तस्य पूरणे डट्' इति डट् प्रत्ययः, तस्य 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' इति मडागमः ॥

भागाद्यच्च ॥ ठञोऽपवाद इति । न ठकः; भागशब्दस्य परिमाणत्वात् । ननु चाङ्गमात्रवचनोऽपि भागशब्दोऽस्ति ? सत्यमस्ति; न तु तस्येह ग्रहणम् । तस्य हि ग्रहणे वृद्ध्यादिभिः सम्बन्धो नोपपद्यते । परिमाणवचनस्तु प्रसिद्धो रूपकांशे वर्त्तत इति वृद्ध्यादिभिः सम्बन्धः उपपद्यते ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ प्रकृतिविशेषणमित्यादि । प्रकृतेः प्रातिपदिकस्य । भाराद् वंशादिभ्य इत्यर्थ इति । अत्रार्थे वंशादय एव शुद्धाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति ।

वहति वा वांशभारिकः । कौटजभारिकः । बाल्वजभारिकः ।

भारादिति किम् ? वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् ? व्रीहिभारं हरति ।

अपरा वृत्तिः—भाराद्वंशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्दोऽर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणम् । भारभूतान्वंशान् हरति वांशिकः । कौटजिकः । बाल्वजिकः । भारादिति किम् ? वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् ? भारभूतान् व्रीहीन् वहति ।

सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः, तदुभयमपि ग्राह्यम् । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा । वहत्युत्क्षिप्य धारयतीत्यर्थः । आवहति उत्पादयतीत्यर्थः ।

वंश । कुटज । बल्वज । मूल । अक्ष । स्थूणा । अश्मन् । अश्व । इक्षु । खट्वा । वंशादिः ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

वस्न-द्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासंख्यं ठन्, कन्—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वस्नं हरति वहति वा वस्निकः । द्रव्यकः ॥

पदमञ्जरी

वंशादिभ्य इति किमिति । भारान्तादिति कस्मान्नोक्तमिति भावः । अत एव तदन्तं प्रत्युदाहरति—*व्रीहिभारं वहतीति* । *भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति* । ननु वंशादयः शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह—*भारशब्दोऽर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणमिति* । भारभूतार्थाभिधायित्वाद्भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्युक्तमित्यर्थः । सूत्रे तु प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ वस्नशब्देन मूल्यमुच्यते ॥

न्यासः

ननु च वंशादयः शब्दाः, भार इत्यपि शब्द एव; न च शब्दः शब्दान्तरस्य समानाधिकरणं विशेषणमुपपद्यते, तत् कथं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्येषोऽर्थो भवति ? इत्याह—**भारशब्दोऽर्थद्वारेणेत्यादि** । वंशादीनामर्थस्य भारशब्दस्यार्थो मुख्यं विशेषणम्, अर्थद्वारेण तु वंशादीनां भारशब्दस्य चोपचरितम् । अर्थधर्मेण शब्दोऽपि तथा व्यपदिश्यत इत्यर्थः ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ पूर्वेण ठकि प्राप्ते तदपवादौ ठन्कनौ विधीयेते ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

'तत्' इति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते। तदिति द्वितीया-समर्थात्सम्भवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति। तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेक:=सम्भव:। उपसंहरणम्=अवहार:। विक्लेदनम्=पाक:। प्रस्थं संभवति अवहरति पचति वा प्रास्थिक:। कौडविक:। खारीक:।

ननु च पाके च सम्भवोऽस्ति ? नास्त्यत्र नियोग:—प्रस्थं पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकी।

❋ तत्पचतीति द्रोणादण्च ❋। द्रोणं पचति द्रौणी। द्रौणिकी॥

आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आढकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु ख: प्रत्ययो भवति। ठञोऽपवाद:। पक्षे सोऽपि भवति। आढकं संभवत्यहरति पचति वा आढकीना, आढकिको। आचितीना, आचितिकी। पात्रीणा, पात्रिकी॥

पदमञ्जरी

संभवत्यवहरति पचति ॥ *प्रमाणानतिरेक इति*। आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्यानाधिक्यमित्यर्थः। तदुपसर्जने च धारणे संभवतेर्वृत्तिरिति सकर्मकत्वम्। *उपसंहरणमवहार इति*। आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य न्यूनतेत्यर्थः, तदुपसर्जने च धारणेऽवहरतेर्वृत्तेः सकर्मकत्वम्, सूत्रे स्पष्ट उपसर्गः। *नास्त्यत्र नियोग इति*। नियोगः=अवश्यम्भावः। *तत्पचतीति द्रोणादण् चेति*। पचतिग्रहणं सम्भवत्यवहरतीति निवृत्त्यर्थम्, द्रोणपरिमिते च व्रीह्यादौ द्रोणशब्दस्तस्य पाकसम्भवात्॥

आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ॥ *ठञोऽपवाद इति*। न ठकः, आढकादीनां परिमाणत्वात्। पात्रं भाजनमप्यस्ति, तस्य तु सम्भवत्यादिभिः सम्बन्धानुपपत्तेः, आढकाचितसाहचर्याच्च परिमाणस्यैव ग्रहणम्॥

न्यासः

सम्भवत्यवहरति पचति ॥ प्रमाणानतिरेक इति। प्रमाणादनाधिक्यमित्यर्थः। ननु चेत्यादि। तथा हि—स्थालीप्रस्थं पचति तत्रावश्यं प्रस्थस्य सम्भवेन भवितव्यम्; न ह्यन्यथा शक्यते पक्तुमित्यभिप्रायः। नास्त्यत्र नियोग इति। व्यभिचारमाह—प्रस्थं पचति ब्राह्मणीति। अत्र हि पाक एव गम्यते, न सम्भवः॥

आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्॥ ठञोऽपवाद इति। आढकादीनां परिमाणत्वात् पूर्वेण प्राप्तस्य॥

द्विगोष्ठँश्च ॥ ५४ ॥

'आढकाचितपात्रात्' इत्येव । आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् प्रत्ययो भवति चकारात्खः, अन्यतरस्याम् । विधानसामर्थ्यादनयोर्लुग्न भवति । ठञस्तु पक्षेऽनुज्ञातस्य 'अध्यर्धपूर्व-द्विगोः' इति लुग्भवत्येव । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । द्व्याढकिकी, द्व्याढकीना, द्व्याढकी । द्व्याचितिकी, द्व्याचितीना, द्व्याचिता । 'अपरिमाणविस्ताचित' इति ङीषः प्रतिषेधः । द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा, द्विपात्री ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥

'द्विगोः' इत्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ भवतः । चकारात्ष्ठँश्च । 'अन्यतरस्याम्' ग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते, ठञः पक्षे श्रवणं भवति । तेन चातूरूप्यं संपद्यते—द्वे कुलिजे संभवत्यवहरति पचति वा द्विकुलिजिकी, द्विकुलिजीना, द्विकुलिजा, द्वैकुलिजिकी ॥

पदमञ्जरी

द्विगोष्ठँश्च ॥ *द्व्याचितेति* । ठञो लुक्, 'अपरिमाणबिस्ताचित' इति ङीपः प्रतिषेधः ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ *अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यत इति* । तच्च लुक्खग्रहणाद्विज्ञायते, अन्यथा कुलिजाच्चेत्येव वक्तव्यम्, द्विगोश्चेत्येव खोऽन्यतरस्यामिति च तत्र ठन्खाभ्यां मुक्ते पक्षे ठञ्, तस्य 'अध्यर्द्धपूर्व' इति लुक् । एवं रूपत्रये सिद्धे लुक्खग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य 'लुकोऽपि विकल्प इष्ट इति लक्ष्यते' इति मन्यते । *वार्त्तिककारस्तु* ठञो नित्यं लुकं मन्यमानः पूर्वसूत्रवत्

न्यासः

द्विगोः ष्ठंश्च ॥ पूर्वेण ठन्खयोः प्राप्तयोस्ततश्च लुकीदमुच्यते । विधानसामर्थ्यादनयोर्लुग्न भवतीति । यदि ह्यत्रापि लुक् स्याद् विधानमनर्थकं स्यात् । ठञस्तु पक्षेऽनुज्ञातस्येति । अन्यतरस्यांग्रहणेन । द्व्याढकीति । ठञो लुक्पक्षे 'द्विगोः' इति ङीप् । द्व्याचितेति । 'अपरिमाण' इत्यादिना ङीप्प्रतिषेधे टाप् ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ चातूरूप्यमिति । एकं खे रूपम्, ष्ठनि द्वितीयम्, लुकोऽपि विकल्पितत्वाद्ठञोऽलुकि तृतीयम्, लुकि चतुर्थम् ।

'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इत्यत्र कुलिजग्रहणमपीष्यते, तेनोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥ ५६ ॥

'स' इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तात् प्रथमासमर्थमंशवस्नभृतयश्चेत्ता भवन्ति। अंशः=भागः। वस्नम्=मूल्यम्। भृतिः=वेतनम्। पञ्च अंशो वस्नो वा भृतिर्वास्य पञ्चकः। सप्तकः। साहस्रः॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

'तत्' इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्भवति। प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः। खारशतिकः। शत्यः, शतिकः। साहस्रः। द्रौणिकः। कौडविकः। वर्षशतं परिमाणमस्य वार्षशतिकः। वार्षसहस्रिकः। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्येति षाष्टिकः। साप्ततिकः।

पदमञ्जरी

त्रैरूप्यमेवेच्छन् लुक्खग्रहणं प्रत्याचष्टे, 'कुलिजाच्च' इति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यम्, पूर्वस्मिन् त्रिकभावादिति ॥

सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥ इह च शतं यस्य वस्नो भवति स तेन क्रीतो भवति, तत्र तेन क्रीतमित्येव सिद्धम् नार्थो वस्नग्रहणेन? नैतदस्ति; योग्यतामात्रेऽप्यस्येदं मूल्यमिति व्यवहारात् ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ इह परिच्छेदहेतुमात्रं परिमाणम्, न सर्वतो मानमेव; उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात्। *खारशतिक इति*। खारशब्दोऽकारान्तो वार्तिककारवचनात्साधुः, तेन हि 'तदस्य परिमाणम्' इत्यत्र योगविभागः कर्त्तव्य इति दर्शयितुमुक्तम्—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते खारशताद्यर्थम्' इति। *वार्षशतिक इति*। यज्ञादौ परिमाणिनि प्रत्ययः। *षष्टि जीवितपरिमाणस्येति*। संवत्-

न्यासः

ननु च कुलिजशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः कस्मान्न भवति? इत्यत आह—**परिमाणान्तस्येति**। 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणकुलिजात्' इत्येवैतत् सूत्रं प्रत्येतव्यमिति दर्शयति ॥

सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥ 'वस्नद्रव्याभ्याम्' इत्यत्रापि वस्नशब्देन मूल्यमुच्यते ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ **प्रास्थिको राशिरित्यादौ** सर्वत्र ठञ्। **द्विषाष्टिक इत्यादे**। 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः।

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्त्तिष्यते, किमर्थं पुनरनयोरुपादानम् ? पुनर्विधानार्थम् । द्वे षष्टी जीवितपरिमाणमस्य द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । पुनर्विधानसामर्थ्याद् 'अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुक्' न भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

'तदस्य परिमाणम्' इति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । 'संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति प्रत्ययार्थविशेषणम् ।

पदमञ्जरी

सरेषु षष्टिशब्दः, संवत्सरसंख्यया हि जीवितं प्रायेण परिच्छिद्यते, जीवितपरिच्छेदद्वारेण तद्वतोऽपि षष्टिः संवत्सराः परिमाणमिति । तदस्मिन्परिमाणिनि प्रत्ययः । ननु यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भृतो भवति तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम् । एवं च द्विषाष्टिक इत्यादौ नैवाध्यर्द्धपूर्वेति लुक्प्रसङ्गः, तस्यानार्हीयत्वात्, ततश्च समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्य च पुनरुपादानेन विधानमपि न कर्त्तव्यम्, न च जीवितपरिमाणादन्यत्र पुनर्विधानेन लुगभाव इष्यते ? एवं मन्यते—तमधीष्ट इत्यत्र कालादिति वर्त्तते, न च षष्ट्यादयः कालशब्दाः । अथ काले संख्येये वर्त्तमानत्वात्तेऽपि कालशब्दाः ? रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गः, रमणीयं कालं भूत इति । तस्माद्यः कालं न व्यभिचरति स एव कालशब्द इति । *द्विषाष्टिक इति ।* 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

संख्याः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु॥ परिमाणोपाधिकादिति । नात्र रूढिपरिमाणं गृह्यते, किं तर्हि ? क्रियाशब्दः—परिमीयते येन तत्परिमाणम् । संख्ययापि च परिमीयत इति नासम्भवि विशेषणम्, नन्वेवमप्यव्यभिचारादविशेषणम्, न ह्यप-

न्यासः

पुनर्विधानसामर्थ्यादित्यादिना पुनर्विधानफलं दर्शयति । 'द्विषाष्टिकः' इत्यादौ द्विः प्रत्ययविधानम्, तत्र पूर्वसूत्रात् समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्यानुवृत्तेः प्रथमं प्रत्ययो विधीयते, तस्य 'अध्यर्द्धपूर्व' सूत्रेण लुग्भवति । नन्विह च यः सूत्रे समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्य चोपादानात् पुनर्विधीयते तस्यापि पुनविधानमनर्थकं स्यात् ॥

संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ॥ परिमाणोपाधिकादिति । परिमाणमुपाधिर्विशेषणं न सम्भवति, न हि शब्दः परिमाणं शब्दस्य सम्भवतीति ? तदर्थस्य विशेषणं विज्ञायत इत्यदोषः । ननु स्वार्थस्यापि न सम्भवति, संख्या हि नैव परिमाणम् ? नैष

तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः—पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः। त्रिकाः शालङ्कायनाः।

सङ्घ—पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चकः सङ्घः। अष्टकः।

सूत्र—अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य अष्टकं पाणिनीयम्। दशकं वैयाघ्रपदीयम्। त्रिकं काशकृत्स्नम्। ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसङ्घ एव भवति? नैतदस्ति; प्राणिसमूहे सङ्घशब्दो रूढः।

अध्ययन—पञ्चकोऽधीतः। सप्तकोऽधीतः। अष्टकः। नवकः।

पदमञ्जरी

रिच्छेदिका संख्यास्ति, सत्यम्; इह तु प्रत्ययार्थस्य संघादेर्यदा परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात्—पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसङ्घ इति; इह मा भूत्—पञ्च गावः स्वभूता अस्य ब्रह्मणसङ्घस्येति, न ह्यत्र सङ्घस्येयत्तागम्यते, तस्मात्प्रत्ययार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा यथा स्यादिति विशेषणमर्थवद्भवति।

तत्रेत्यादि। इहादशभ्यः संख्याः संख्येये वर्तन्ते, न तु संख्यानमात्रे। तत्र य एव शकुनयः पञ्चत्वसंख्यायुक्ताः पञ्चन्शब्दवाच्यास्त एव पञ्चकशब्दस्यापि, ततश्च परिमाणपरिमाणिभावाभावात्स्वार्थ एव प्रत्ययो वक्तव्यः। यदा तु वृत्तिविषये संख्यानमात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते, यथा—'द्व्येकयोः' इत्यत्र, तदा सम्भवत्येव परिमाणी प्रत्ययार्थः—पञ्चत्वसंख्या परिमाणमेषां पञ्चकाः शकुनय इति। *पञ्चकमध्ययनमिति।* पूर्वं तु पञ्चकोऽधीते इति सम्पाठापेक्षया पुंल्लिङ्गनिर्देशः, 'अधीते' इति च कृत इत्यर्थः। यथा—ओदनपाकं पचत्योदनपाकं करोतीत्यर्थः।

न्यासः

दोषः; नात्र रूढः परिमाणशब्दो गृह्यते, किं तर्हि? क्रियाशब्दः—परिमीयते येन तत् परिमाणमिति। संख्ययापि च परिमीयत इति सापि परिमाणम्। नन्वेवमपि विशेषणमनर्थकम्; न ह्यपरिच्छेदिका संख्यास्ति, सङ्क्षाणा हि संख्योच्यते? सत्यम्; परिच्छेदिकैव संख्या, सा तु स्वस्याभिधेयं परिच्छिनत्तीति षष्ठ्यर्थमवश्यं न परिच्छिनत्ति। पञ्चास्य सङ्घस्य पुत्रा इति नात्र सङ्घस्येयत्ता प्रतीयते। इह तु पञ्चसंख्या परिमाणमस्य सङ्घस्येति भवतीयत्ताप्रतीतिः सङ्घस्य। तस्मादुपपन्नं संख्यायाः परिमाणं विशेषणम्।

तत्रेत्यादि। पञ्चशब्दोऽयं संख्येय एव वर्त्तते, न कदाचिदपि संख्यानमात्रे। ततश्च य एव संख्येयाः पञ्चत्वसंख्ययावच्छिन्नाः पञ्चशब्देनोच्यन्ते, प्रत्ययान्तेनापि त एव। न हि तेषां भिन्नानामत्र संख्येयान्तरं परिमाणं प्रत्ययवाक्यं सम्भवति। तस्मात् संज्ञायां स्वार्थ एव प्रत्ययो वाच्यः। तथा चाह वार्त्तिककारः—'संज्ञायां स्वार्थे उत्पद्यते' इति।

अधीतिः=अध्ययनम्, तस्य संख्यापरिमाणं पञ्चावृत्तयः=पञ्च वाराः, पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य पञ्चकमध्ययनम् ।

❋ स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः ❋ । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः ।

❋ शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि ❋ । पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ।

❋ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ❋ । विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

पदमञ्जरी

स्तोमे डविधिरिति । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्टादिस्तुतिः स्तोमः । *पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्येति* । साम्ना स्तुवीत, एकं साम तृचे क्रियते इति स्तुतिविधिः । तत्र त्रिकस्य पञ्चकृत्व आवृत्त्या पञ्चदश मन्त्रा भवन्ति, सप्तदशसोमे अन्त्यायाः सप्तकृत्व आवृत्तिः, एकविंशे तृचस्य । डित्करणमेकविंशे तिलोपार्थम्, त्रयस्त्रिंशादौ टिलोपार्थं च । पञ्चदशः, सप्तदश इत्यत्र तु 'नस्तद्धिते' इत्यनेनैव टिलोपः सिद्धः ।

शन्शतोर्डिनिरिति । 'स्तोमे' इति न सम्बध्यते । अत्रापि डित्करणं शदन्तस्य टिलोपार्थम् । *पञ्चदशिन इति* । पञ्चदशाहानि परिमाणमेषामिति डिनिः । एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः ।

विंशिनोऽङ्गिरस इति । 'आङ्गिरसायास्य गौतम' इत्यादिप्रवरभेदेन भिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः ।

योगश्चायं पूर्वस्यैव प्रपञ्चः ॥

न्यासः

पञ्चकोऽधीत इति पाठापेक्षया पुंल्लिङ्गः । **अधीतिरध्ययनमिति** । अनेन भावसाधनमध्ययनशब्दं दर्शयति । यद्यधीयत इत्यध्ययनं कर्मसाधनोऽध्ययनशब्दः स्यात्, सूत्रग्रहणं पृथग्वक्तव्यं न स्यात्; अध्ययनग्रहणेनैव सिद्धत्वात्, सूत्रमप्यधीयत एव । **पञ्चावृत्तय** इति पाठे पुनः क्रियात्मिकाः **पञ्च वारा** इत्यादिना पर्यायान्तरेण पञ्चावृत्तय इत्यस्यैवार्थं व्यक्तीकरोति ।

स्तोमे डविधिरिति । अत्रापि छन्दसीति सम्बध्यते । मन्त्रसमुदायः=स्तोमः । **एकविंश इति** । 'अतो गुणे' पररूपत्वञ्च, 'ति विंशतेर्डिति' इति तिशब्दलोपः ।

शन्शतोरित्यादि । शन्नित्येवमन्ताच्छन्दसि डिनिर्वक्तव्यः ॥

**पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टि-
सप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥**

'तदस्य परिमाणम्' इति वर्त्तते । पंक्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह लक्ष[illegible] प्रत्ययश्च: [illegible]

शतिश्च प्र[illegible]यः—द्वौ दशतौ प[illegible]माणमस्य सङ्घस्य [illegible]

शतिश्च प्रत्ययः—द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सङ्घस्य विंशतिः । त्रयाणां दशानां त्रिंशभावः शच्च प्रत्ययः—त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । [illegible] चत्वारो दशतः परि-[illegible] शच्च प्रत्ययः—[illegible] शतां षड्भावः,तिः प्रत्ययः, अपदत्वं च—षड् दशतः परिमाणमस्य षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययश्च—सप्तदशतः परिमाणमस्य सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च—अष्टौ दशतः परिमाणमस्य अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययश्च—नवदशतः परिमाणमस्य नवतिः । दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः—दश दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य शतम् ।

पदमञ्जरी

पंक्तिविंशतित्रिंशचत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ *पंक्त्यादयः शब्दा निपात्यन्त इति* । प्रकृतिनिर्देशस्त्वयं न भवति; पंक्त्यादिभ्यः प्रकृतेऽर्थेऽधिकृतः प्रत्ययो भवतीति पञ्चम्या अनुपादानात्, पूर्वेणैव च सिद्धत्वात्, उत्तरेण निपातनेन साहचर्याच्च । प्रत्ययनिर्देशोऽपि न भवति—ङ्याप्प्रातिपदिकात्प्रकृतेऽर्थे पंक्त्यादयः प्रत्यया भवन्तीति, लोके शास्त्रे च 'शताच्च ठन्यतावशते' इत्यादौ केवलानां प्रयोगदर्शनाद् । यत्र समुदायः श्रूयते, अवयवा अनुमीयन्ते तन्निपातनम्, विपरीतो विधिः । *पञ्चानामिति* । अर्थगतस्य बहुत्वस्य

न्यासः

पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ **अपदत्वं चेति** । पदनिबन्धनस्य जश्त्वादेः कार्यस्य प्रतिषेधार्थमिहैते विंशत्यादयः परिमाणे निपात्यन्ते । 'तदस्य परिमाणम्' इत्यधिकारे निपातनात् । एवञ्च गवां विंशतिरिति षष्ठी व्यतिरेकनिबन्धना न प्राप्नोति ।

पदमञ्जरी

शब्दे समारोपाद् बहुवचनम्, पञ्चशब्दस्येत्यर्थः। *टिलोपस्तिच प्रत्यय इति।* निपात्यत इत्यर्थः। अवयवनिपातननान्तरीयकत्वात्समुदायनिपातनस्य। यद्वा—'निपातनात्सिद्धम्' इत्यस्य पुंल्लिङ्गविपरिणामेनान्वयः, कुत्वं तु चकारञकारयोर्न निपात्यम्, 'चोः कुः' इत्येव सिद्धम्। *पञ्च पदानीति।* पदशब्दः पादपर्यायः। *पंक्तिश्छन्द इति।* तत्पुनः पदपंक्तिः, यस्य पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति। *द्वयोर्दशतोरिति।* दशद्वयरूपसंख्येयमाचक्षाणस्य द्विशब्दस्येत्ययमत्रार्थो विवक्षितः। एवं त्रयाणाम् दशतामित्यादावपि द्रष्टव्यम्। *शतिच्च प्रत्यय इति।* चित्करणमन्तोदात्तार्थम्। *अपदत्वं चेति।* तेन जश्त्वचर्त्वे न भवतः। अत्र 'तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते' इत्युक्तम्, द्वौ दशतौ परिमाणमस्येत्यादिश्च विग्रहो दर्शितः। यदा तु नानुवर्त्तते तदा द्विशदादेर्दशब्दर्थाभिधायिनः स्वार्थे प्रत्ययो निपात्यः—द्वौ दशतौ विंशतिः, त्रयोदशतस्त्रिंशद् इति; ततश्च स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानुवृत्तेर्द्विशब्दादेरिव द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गः। विंशत्यादिभिश्च दशतामभिधानमिति गवादिभिर्वैय्यधिकरण्यमेव स्याद्—गवां विंशतिरिति, न तु विंशतिर्गाव इति सामानाधिकरण्यम्, नापि द्विगुः—विंशतिगवमिति, तस्मादनुवर्त्त्यम्।

अथास्येत्यनेन कः प्रतिनिर्दिश्यते ? परिमाणी। कः पुनरसौ ? भिन्नानि द्रव्याणि—द्वौ दशतौ परिमाणमेषां विंशतिरिति। यद्येवम्, विंशत्यादिभिर्द्रव्याणामभिधानमिति बहुवचनप्रसङ्गाद्विंशतिर्गाव इति न स्यात्, गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति च न स्याद्, व्यतिरेकाभावात्? अथास्मिन् पक्षे किञ्चिदिष्टमपि सिद्धम्, आहोस्विद्दोषान्तमेवास्ति ? इत्याह—इह विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति समानाधिकरणलक्षणो द्विगुः सिद्धः; तस्मान्न भिन्नानि द्रव्याणि परिमाणीनि, एतच्च सर्वेष्वेव विग्रहवाक्येष्वस्येत्येकवचनेन दर्शितम्। कस्तर्हि परिमाणी ? सङ्घः—द्वौ दशतौ परिमाणमस्य गोसङ्घस्य विंशतिरिति। एवमपि सिद्धं गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति, विंशतिर्गावः विंशतिगवमिति तु न सिध्यति; तथा विंशतिशब्देन सङ्घस्याभिधानाद्विंशतिः परिमाणमस्य गोसङ्घस्य 'विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्' विंशकः सङ्घ इति न स्यात; सङ्घान्तरस्य परिमाणिनोऽसम्भवात्। अथोभयं परिमाणिभिन्ना द्रव्याणि तत्संघश्च, तत्र सङ्घपरिमाणिनि व्यधिकरणप्रयोगाः, द्रव्येषु तु परिमाणिषु समानाधिकरणप्रयोगाः, तत्रैव विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विंशको गोसङ्घ इति भविष्यतीत्युच्येत ? एवमपि विंशतिर्गाव इत्यत्र बहुवचनप्रसङ्गः, तथा सङ्घस्य परिमाणत्वे विंशतिर्गोसङ्घ इति प्राप्नोति, न चेष्यते, विंशक इत्येव हि तत्रेष्यते। एवं तर्हि द्वावत्र सङ्घौ स्तः—द्रव्याणामेकः, द्रव्यवर्गयोर्दशतोश्चापरः; तत्र निपातनसामर्थ्याद्दशत्संघे परिमाणिनि प्रत्ययः, सङ्घश्च समुदायमात्रं न प्राणिनामेव, किं हि निपातनादलभ्यम्, तत्र

दशत्सङ्घस्य विंशतिशब्देनाभिधानाद् गोसंघे विवक्षिते विंशतिः परिमाणमस्य विंशको गोसङ्घ इति च भविष्यति, विंशतिर्गोसङ्घ इति च न भविष्यति, गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति च भविष्यति। ननु दशत्सङ्घस्य दशतौ गुणिनौ न गावः, तेन दशतोर्विंशतिरिति प्राप्नोति, गवां विंशतिरिति तु न सिद्धयति ? उच्यते; द्रव्याणां द्रव्यसङ्घस्य दशतां दशत्सङ्घस्य च न पारमार्थिको भेदोऽस्ति, केवलं बुद्धया परिकल्प्यते, ततश्च गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावद्दशत्सङ्घमपि प्रतिगवामपि गुणित्वमुपपद्यते। व्यभिचाराभावात्तु दशद्भ्यां विंशतिर्न विशेष्यते गवादिभिरेव तु विशेष्यते, यथा—पटस्य शौक्ल्यमिति भवति, न शुक्लस्य शौक्ल्यमिति व्यभिचाराभावात्, तद्वदत्रापि। एवं तावद्व्यधिकरणप्रयोगा उपपादिताः, विंशतिर्गाव इत्यादिकास्तु समानाधिकरणप्रयोगा उपपादनीयाः, धर्मवचना एते विंशत्यादयो गुणवचना इति शुक्लादिवद्भविष्यति। यथा हि—पटस्य शुक्लो गुण इति गुणमात्रे दृष्टः शुक्लशब्दो गुणगुणिनोरव्यतिरेकविवक्षायां मतुब्लोपाद्वा समानाधिकरणो भवति शुक्लः पट इति। एवं विंशत्यादयोऽपि।

यद्येवम्, यथान्ये गुणवचना द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते, यथा—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ, शुक्ला इति, एवं विंशत्यादयोप्यनुवर्त्तेरन् ? इह पुनर्विंशतिर्गावः विंशतिर्बलीवर्दाः विंशतिर्गोकुलानीति नित्यमेकवचनं स्त्रीलिङ्गं च भवति, शतशब्दात्तु नपुंसकत्वम्, विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयभेदविवक्षायामेकशेषः ? अत्रोच्यते—यस्य धर्मस्य धर्मिणा सहाभेदः प्रतिपाद्यते, स चेत्तेषु प्रत्येकपरिसमाप्तः तदा तस्यापि धर्मिवद्भिन्नत्वाद् द्विवचनबहुवचने न भवतः, यथा—शुक्लौ, शुक्ला इति। शौक्ल्यं हि कम्बलेषु प्रत्येकपरिसमाप्तम्, कोऽर्थः ? एकैकस्मिन्नपि कम्बले शुक्लशब्दार्थः पुष्कलः, न मात्रयापि न्यून इत्यर्थः। विंशतिर्गाव इत्यत्र तु त्रिंशतिसंख्या न प्रत्येकपरिसमाप्ता, किं तर्हि ? बहुष्विति। तद्रूपभेदाभावादेकवचनमेव भवति, यथा—गावो धनम्, इन्द्राग्नी देवता, वेदाः प्रमाणमिति। धिनोतेर्धनं प्रीतिहेतुः, समुदितानां च गवां प्रीतिहेतुत्वं विवक्षितम्, नैकैकस्या इति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते, तत्र धनाकारे भेदाभावाद् बहुवचनाभावः। इन्द्राग्नी देवतेति दिवेरैश्वर्यकर्मणोर्देवतासङ्घस्य च देवतात्वमेकं हविः प्रतीति द्विवचनाभावः। देवते इति तूच्यमाने प्रत्यकमैश्वर्य प्रतीयेत, ततश्च व्रीहियवयोरिव विकल्पः स्यात्। वेदाः प्रमाणमिति चतुर्णां समुदितानां वेदानामेकं प्रमाणत्वं विवक्षितमिति तस्मिन्नाकारे भेदाभावाद् बहुवचनाभावः; प्रत्येकं तु प्रामाण्ये वेदाः प्रमाणानीति भवत्येव। यद्येवम्, त्रयश्चत्वारः पञ्च षट् सप्तेत्यत्राप्येकवचनप्रसङ्गः, न हि त्रित्वादिकमपि प्रत्येकपरिसमाप्तम् ? उच्यते; त्र्यादयो नित्यं संख्येयवचनाः, न तु कदाचिदपि संख्यानमात्रवचना इत्येकेन धर्मेण व्यासज्यवृत्तिना सहानेकस्य धर्मिणो भेदप्रति-

विंशत्यादयो गुणशब्दाः, ते यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्याः। नात्रावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यम्; तथा हि—पंक्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते—ब्राह्मण पंक्तिः, पिपीलिकापंक्तिरिति। न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति।

पदमञ्जरी

पादनाभावाद्धर्मिभेदाश्रयं बहुवचनमेव भवति। यद्यपि त्रित्वमित्यादौ संख्यानमात्रमपि निष्कृष्टं प्रतीयते, त्र्यादिभिस्तु न प्रतीयते। देवताशब्दस्तु यद्यपि निष्कृष्टदेवतात्वमाचष्टे, तथाप्यग्निर्देवतेत्येकेनापि स भिन्नदेवतात्वमाचष्टे, नानेकेनैव सर्वदा। त्र्यादयस्तु न क्वचिदप्येवमिति विशेषः। लिङ्गमपि लोकाश्रयत्वाद्यथादर्शितं व्यवतिष्ठते, न तद्धितान्तत्वेनाभिधेयवदिति सर्वमनाकुलम्।

एवं *भाष्यकारमतेन* व्याख्याय संप्रति *वार्तिककारमतं* दर्शयति—'*विंशत्यादय इति*। *गुणशब्दा इति*। रूढिरूपा इति भावः। *यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्या इति*। स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थम्, न त्ववयवार्थप्रदर्शनाय, तदाह—*नात्रावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यमिति*। अवयवार्थविषयोऽभिनिवेशो न कर्त्तव्य इत्यर्थः। स तु प्रतीतिपथं नारोहतीति परित्यज्यते।

न्यासः

विंशतिशब्देन हि तान्येव गोद्रव्याणि गृह्यन्ते, न तदधिकं किञ्चिदर्थान्तरम्, बहुवचनं प्रसजति तेषां बहुत्वादिति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—**विंशत्यादय इत्यादि**। यथाकथञ्चित् प्रकारेण। विनाऽप्यवयवार्थेनेति यावत्। रूपमात्रं प्रधानम्, नावयवार्थः। यस्त्वेषामर्थः स लोकत एव व्यवतिष्ठत इत्यभिप्रायः। **नात्राभिनिवेष्टव्यमिति**। संख्यापरिमाणोपाधिकः प्रकृत्यर्थः। 'परिमाणमात्रं प्रत्ययाः' इति नायमत्राभिनिवेशः कर्त्तव्य इत्यर्थः। अनभिनिवेशस्य कारणमाह—**तथा हीत्यादि**। स्यादेतत्—'अत्राप्यवयवार्थोऽस्ति' इत्यत आह—**न चेत्यादि**। ब्राह्मणानां पंक्तिरित्युक्ते संख्यापरिमाणोपाधिकः प्रकृत्यर्थः, परिमाणो वा कश्चित्; प्रत्ययार्थो हि न गम्यते, किं तर्हि? सन्निवेशविशेषः संस्थानात्मको गुण एव प्रतीयते। तथा हि—तस्य सन्निवेशविशेषस्यानवगमे तावत्स्वेव ब्राह्मणेषु पंक्तिरिति न प्रयुज्यते। तदेवं गुणशब्दत्वाद् विंशत्यादीनां गवां विंशतिरिति सिध्यति षष्ठी; विंशतिशब्दस्य संख्यानवृत्तित्वात्।

यदि तर्हि गुणशब्दा एते, विंशतिर्गाव इति द्रव्यशब्देन सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति? गुणिन्यत्र वृत्तिः, गुणमात्रे न, ततोऽयमदोष इति। वक्तव्यः स हेतुः यत एतेषां क्वचिद् गुणमात्रे वृत्तिर्भवति, क्वचिद् गुणिनि। बहुवचनप्रसङ्गाच्च गुणिनि वृत्तिरित्येतदेव दुःस्थम्; बहुत्वाद् गुणिनाम्। इह च विंशतिः कुण्डानीति नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति, विंशतिर्ब्राह्मणा इति पुंल्लिङ्गम्, गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, यथा—शुक्लः कम्बलः, शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटीति।

या चैषां विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिः, स्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव ।

सहस्रादयोऽप्येवञ्जातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पदमञ्जरी

या चैषामित्यादि । दर्शिता च गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिः, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेवेति दर्शितामुपपत्तिं स्थिरां मन्यते ।

सहस्रादयोऽप्येवञ्जातीयका इति । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तन्ते, स्वलिङ्गसंख्यानुविधायिनश्चेत्यर्थः । *तद्वदेव द्रष्टव्या इति* । स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं विंशत्यादिवद्व्युत्पाद्या इत्यर्थः । तद्यथा–शतस्य दशतां सहभावः स्रच्च प्रत्ययः । क्व पुनरेते व्युत्पाद्याः ? पृषोदरादिषु । *उदाहरणमात्रम्* प्रदर्शनमात्रमेतद्विंशत्यादीनामुपादानम् । *इतिशब्दः* समाप्तौ । अत्र वार्त्तिकम्–'अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु' इति ॥

न्यासः

यदासौ द्रव्यमाश्रित्य भवति गुणः, तस्य लिङ्गवचनं यत् तद् गुणवचनस्यापि भवति, यथा—गुणशब्दत्वेऽप्येषामाश्रीयमाणे न भवत्येव दोषप्रसङ्गान्मुक्तिः ? इत्यत आह—या चैषामित्यादि । न केवलमर्थाभिधानं स्वाभाविकम्, किन्त्वेतदपीत्यपिशब्देन दर्शयति । यत्र द्रव्येण गुणिनैषामभिधेयो गुणो विशेष्यते, तत्र स्वभावादेव गुणमात्रे वृत्तिः । यत्र त्वेत उपसर्जनीभूतस्वार्थास्तेन स्वार्थेन द्रव्यं विशेषयन्ति तत्रैषां स्वभावत एव गुणिनि वृत्तिः ।

स्वलिङ्गसंख्यानुविधानं चेति । गुणिन्यपि वर्त्तमानानां ययोर्लिङ्गसंख्ययोर्यदनुविधानमनुवर्त्तमानमेतदपि सर्वं स्वाभाविकम् । अन्येषामपि, गुणशब्दानामपि क्वचित् स्वभावत एव गुणिनि वृत्तिर्भवति, तद्यथा—शुक्लः पट इत्यत्र शुक्लशब्दस्य । क्वचिद् गुणमात्रे, यथा—अस्यैव शुक्लो गुणः पटस्येत्यत्र । अन्येषामपि केषाञ्चित् शब्दानां स्वाभाविकं स्वलिङ्गसंख्यानुविधानं दृश्यत एव, तद्यथा—वेदाः प्रमाणम्, श्रुतयः प्रमाणमिति । तस्मात् स्वाभाविकत्वाद् गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तेः स्वलिङ्गसंख्यानुविधानस्य च न भवति यथोक्तदोषप्रसङ्गः । यदा हि स्वभावत एव संख्यानमात्रे गुणे गुणमात्रे वृत्तिः, तदा व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठी भवति । यदा तु गुणिनि, तदा तयोरपि च द्रव्यशब्दत्वात् सामानाधिकरण्यमपि भवति । द्रव्येऽपि वर्त्तमानानां स्वाभाविकं स्वलिङ्गसंख्यानुविधानम् ।

अथ सहस्रादयोऽपि कस्मान्न व्युत्पाद्यन्ते ? इत्याह—**सहस्रादयोऽपीत्यादि** । एवञ्जातीयका एवम्प्रकारा विंशत्यादिभिः सदृशा इत्यर्थः । तेषामपि गुणवत्वात् **तद्वदेव** विंशत्यादिवदेव **द्रष्टव्याः** । विंशत्यादय इव तेऽपि प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पाद्यन्त

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥

'पञ्चत्', 'दशत्'—इत्येतौ वा निपात्येते 'तदस्य परिमाणम्' इत्येतस्मिन्विषये वर्गेऽभिधेये। 'संख्यायाः' इति कनि प्राप्ते डतिर्निपात्यते। वावचनात्पक्षे सोऽपि भवति। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद् वर्गः, दशद्वर्गः। पञ्चको वर्गः, दशको वर्गः ॥

सप्तनोऽञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥

'वर्गे' इत्येव। 'तदस्य परिमाणम्' इति च। सप्तन्-शब्दाच्छन्दसि विषयेऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गेऽभिधेये। सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥

'तदस्य परिमाणम्' इत्येव। 'वर्गे' इति निवृत्तम्। त्रिंशत्-चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञायां विषये डण्प्रत्ययो भवति 'तदस्य परिमाणम्' इत्येतस्मिन्विषये ब्राह्मणेऽभिधेये। अभिधेये सप्तम्येषा, न विषय-

पदमञ्जरी

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥ सङ्घग्रहणे प्रकृते वर्गग्रहणं सूत्राध्ययनयोरनुवृत्तिर्मा भूदिति, अप्राण्यर्थं च; सङ्घशब्दस्य प्राणिविषयत्वात् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्[1] ॥ *न विषयसप्तमीति*। ब्राह्मणविषयश्चेत्प्रयोगो भवतीति नैवमत्रार्थः, तथा हि सति मन्त्रे भाषायां च प्रयोगो न स्यात्, ब्राह्मणादन्यस्य च संज्ञायां शङ्क्येत, एवं च 'ब्राह्मणसंज्ञायाम्' इति

न्यासः

इत्यर्थः। यद्येवम्, किमर्थं विंशत्यादय एव सूत्रे उपात्ताः? इत्याह—**उदाहरणमात्रमित्यादि**। उदाहरणमात्रं विंशत्यादिग्रहणम्, अन्येऽप्येवञ्जातीयाः सहस्रादयस्तथैव व्युत्पाद्याः ॥

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥ ननु च 'सङ्घ' इत्यनुवर्त्तिष्यते, किं वर्गग्रहणेन? नैतदस्ति; सङ्घशब्दो हि प्राणिसमुदाये रूढः। वर्गशब्दस्तु समूहमात्र इति वर्गग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

सप्तनोञ्छन्दसि ॥ संख्यालक्षणे कनि प्राप्ते सप्तञ्शब्दाच्छन्दस्यञ्विधानम् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ त्रिंशच्छब्दाद् 'विंशतित्रिंशद्भ्याम्' इति योगविभागेन कनि प्राप्ते चत्वारिंशच्छब्दादपि 'प्राग्वतेष्ठञ्' इति ठञि प्राप्तेऽयमारभ्यते। **अभिधेये सप्तम्येषेत्यादि**। विषयसप्तम्यामस्यां ब्राह्मणविषयश्चेत् प्रयोगो

1. 'ड्वुन्' इति मुद्रितपदमञ्जर्यां प्रमादपाठः।

सप्तमी। तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति। त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि ब्राह्मणानि। चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि। कानि-चिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

'तत्' इति द्वितीयासमर्थात् 'अर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः। वास्त्रयुग्मिकः। शत्यः। शतिकः। साहस्रः॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम्। छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो

पदमञ्जरी

षष्ठीसमासेन निर्देष्टव्यम्, तथा तु न कृतमित्येव। सूत्रे च ये ओकारादनन्तरं रेफमधीयते तेषां पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम्। ये तु न, तेषां समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् ॥

तदर्हति ॥ अर्हति लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ *नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमिति*। अथ यथा 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इत्यत्र महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्, तथेहापि कस्मान्न भवति? इष्टत्वात्, दृष्टत्वाच्च। इष्यते च दृश्यते च छेदमर्हतीति। न च वाक्यनिवृत्त्यर्थमेव नित्यग्रहणं कर्तव्यम्, 'छेदादिभ्यः' इत्येवास्तु, पूर्वेण सिद्धे पुनरारम्भो वाक्यनिवृत्त्यर्थो भविष्यति। यथा तर्हि 'त्रेर्मप्नित्यम्' इत्यत्र स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्, तथेह कस्मान्न भवति? इष्टत्वात्, दृष्टत्वाच्च। इष्यते च स्वातन्त्र्यम्, दृश्यते च छेदादिषु पठितस्य सम्प्रश्नशब्दस्य स्वतन्त्रस्य प्रयोगः, विधिनिमन्त्रणादिसूत्रे यथा। तर्ह्येकगोपूर्वादित्यत्र

न्यासः

भवतीत्येषोऽर्थः स्यात्, तथा चान्यत्र प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो न स्यात्, तस्मान्न विषयसप्तम्येषा। एतच्च संज्ञाग्रहणादेव विज्ञायते। न हि ब्राह्मणग्रहणात् त्रिंशच्चत्वारिंशतौ डण्णन्तौ कस्यचित् पदार्थस्य संज्ञिनौ स्तः; ब्राह्मणानां तु विद्यते ॥

तदर्हति ॥ श्वैतच्छत्रिकः, वास्त्रयुग्मिक इत्यादिषु ठक्। 'आर्हात्' इत्यभिविधौ चायमाकार इति ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ नित्यग्रहणमिति। अथ विभाषाया निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणेन कस्मान्न विज्ञायते? अशक्यं तन्निवृत्त्यर्थं विज्ञातुम्। विनापि नित्यग्रहणेन महाविभाषानिवृत्तिः शक्यते विज्ञातुम्। तथा हि—छेदादिभ्यः पूर्वेणैव ठकि सिद्धे पुन-

'नित्यमर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति छैदिकः । भैदिकः ।

छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त्त । कर्ष । सम्प्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण । सम्प्रश्न । विप्रकर्ष । ❀ विराग विरङ्गं च ❀ । (वैरङ्गिकः ।) छेदादिः ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थात् 'नित्यमर्हति' इत्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद्यथाविहितञ्च । शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः, शैर्षच्छेदिकः । प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

पदमञ्जरी

प्रत्ययान्तरस्य मतुपो निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्, तदेह कस्मान्न भवति ? अप्राप्तत्वात् । न ह्यत्र कस्यचित्प्रत्ययान्तरस्य प्राप्तिः । यथा तर्हि 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यत्रार्थान्तरनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्—गतिवचनाद्धातोः कौटिल्य एव, न क्रियासमभिहार इति, तथेह कस्मान्न भवति ? इष्टत्वाद्, इष्यते ह्यर्थान्तरेऽपि यथायोगं छेदादिभ्य आर्हीयः प्रत्ययः । तस्माद्यथोक्तमेव प्रयोजनं नित्यग्रहणस्य । छेदं *नित्यमर्हतीति* । ननु न कश्चिन् पदार्थो नित्यं छेदमर्हति, योऽपि वेतसादिश्छिन्नश्छिन्नः प्ररोहति सोऽपि न सदैवच्छेदनार्हः; प्ररूढस्तु भवति । यस्तर्हि दस्युवंशादिर्नित्यं छेदनार्हः स प्रत्ययार्थः । अपर आह—आभीक्ष्ण्ये नित्यशब्दः, यथा—नित्यप्रहसितादाविति ।

विराग विरङ्गं चेति । विरागशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति, तत्सन्नियोगेन विरङ्गमादेशमापद्यते—विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ *प्रत्ययसन्नियोगेनेति* । तथा च शिरःशब्देन विग्रहो दर्शितः । कथं तर्हि पूर्वमुक्तम्—शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थादिति ? न प्रयोगार्हे वाक्ये द्वितीयासमर्थता, किं तर्हि ? यदुपमर्देनेन वृत्तिर्भवति तत्र प्रक्रियावाक्ये प्रत्ययौ द्वौ—यच्च, ठक्च, एवं च प्रत्ययाभ्यां सन्नियोग इति द्विवचनान्तेन समासः ॥

न्यासः

वचनादेव नित्यविधिर्भविष्यति, किं नित्यग्रहणेन ? ततो नित्यग्रहणमहन्यहन्यर्हत्वात् 'तदर्हति' इत्यस्यार्थस्य विशेषणं विज्ञास्यते । तथा च जातमारम्भस्य प्रयोजनमिति वाक्यं न निवर्तते ।

विरागो विरङ्गञ्चेति । विरागशब्दष्ठकमुत्पादयति विरङ्गादेशं चापद्यते । नित्यं विरागमर्हति वैरङ्गिकः । प्रत्ययसन्नियोगेन चायमादेश इति प्रत्ययाभावाद्वाक्ये न भवति ॥

शीर्षच्छेदाद् यच्च ॥ प्रत्ययसन्नियोगेन शीर्षभावः, तेन वाक्ये प्रत्ययाभावान्न भवतीति भावः ॥

दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥

'नित्यम्' इति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः 'अर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोऽपवादः । दण्डमर्हति दण्ड्यः । मुसल्यः ।

दण्ड । मुसल । मधुपर्क । कशा । अर्घ । मेधा । मेघ । युग । उदक । वध । गुहा । भाग । इभ । दण्डादिः ॥

छन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये 'तदर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । ठञादीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । यूप्यः पलाशः । गर्त्यो देशः ॥

पात्राद् घँश्च ॥ ६८ ॥

पदमञ्जरी

दण्डादिभ्यो यः ॥ उपायविशेषः=दण्डः, हस्तालम्बश्च । इह 'दण्डादिभ्यः' इत्येतावत्सूत्रम्, अनन्तरश्च यत्प्रत्ययो विधीयते[1] । तथा च वध्यशब्दव्युत्पादनाय क्यब्विधावुक्तम्—'हनो वध च तद्धितो वा' इति, यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्धितो वेति । कथम् ? क्यप्याद्युदात्तत्वम्, यत्यपि तद्धिते 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वमेव । यदि त्वत्र यो विधीयेत ततः स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यात् । उत्तरसूत्रे चास्य यस्यैवानुवृत्तिः स्यात्, न यतः । अथापि स्वरितत्वाद्यत एवानुवृत्तिरुच्यते ? एवमपि वृत्तिकारस्यैतद्वक्तुमापद्येत—'यदनुवर्त्तते नानन्तरो यः' इति । ये त्विभ-वध-मेधशब्दानां यदन्तानामाद्युदात्तानां छन्दसि प्रयोगाः—'इभ्यान्न राजा वनान्यत्ति, तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति, अपां मेध्यं यज्ञियम्' इत्याद्याः, ते दण्डादिभ्यो यविधानेऽप्युपपद्यन्ते । कथम् ? दण्डादिभ्यो यः' इत्यस्यावकाशो भाषायाम्, 'छन्दसि यत्' इत्यस्य तु दण्डादिभ्योऽन्योऽवकाशः; दण्डादिभ्यश्छन्दस्युभयप्रसङ्गे परत्वाद्यद्भविष्यति । तस्मादेते प्रयोगाः 'दण्डादिभ्यो यद्विधीयते' इत्यत्रार्थे प्रमाणत्वेन नोपन्यसनीयाः ॥

न्यासः

दण्डादिभ्यो यः ॥ दण्डशब्दोऽयमस्ति क्रियावचनः—दण्डनं दण्ड इति, अस्ति द्रव्यवचनः; विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् ॥

छन्दसि च ॥ यदनुवर्त्तते, नानन्तरो यः; यत एव स्वरितत्वात् ॥

---

1. दीक्षित-नागेशयोरप्येतदेव सम्मतम् । केचित्पुनः 'दण्डादिभ्यो यत्' इति पठन्ति ।

पात्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च, 'तदर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठक्ठञोरपवादः । पात्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमर्हति पात्रियः । पात्र्यः ॥

[1]कडङ्गरदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥

कडङ्गर-दक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च 'तदर्हति' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । कडङ्गरमर्हति कडङ्गरीयो गौः । कडङ्गर्यः । दक्षिणामर्हति दक्षिणीयो भिक्षुः । दक्षिण्यो ब्राह्मणः ।

पदमञ्जरी

पात्राद्घंश्च ॥ *ठक्ठञोरपवाद इति* । तत्र ठकोऽपवादत्वमुपपादयति—*पात्रं परिमाणमप्यस्तीति* । भाजनविशेषस्तु प्रसिद्ध एव, तत्र ठकोऽपवादः, परिमाणवचने तु ठञ इत्यर्थः । *पात्रिय इति* । पात्रपरिमितं तण्डुलादिकं यः स्थाल्यादिरर्हति, सम्भवनधारणक्षमत्वात्, स एवमुच्यते । येन वा भुक्ते भोजनभाजनं संस्कारेण न शुद्ध्यति ॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ 'कड मदे', कडतीति कडः, कडं करोतीत्यत एव निपातनात्खच्, कडङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठमुच्यते । दक्षेरुत्साहकर्मणः करणे 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' इतीनन्प्रत्ययः—दक्षिणा । *चकाराद्यच्चेति* । घँस्त्वनन्तरोऽपि न समुचीयते, य एव; स्वरितत्वात् । *कडङ्करीय इति* । यो बलीवर्दो दुर्जरमपि कडङ्करं जरयितुं प्रभवति स तदर्हतीत्युच्यते ।

न्यासः

पात्राद् घँश्च ॥ ठक्ठञोरपवाद इति । ननु च पात्रं भाजनम्, न परिमाणम्, अतस्तद्वाचिनष्ठक् प्राप्नोति, तस्यैवापवादो युक्तः, तत् किमुच्यते ठक्ठञोरपवादः ? इत्याह—**पात्रं परिमाणमप्यस्तीति** । न केवलं भाजनमित्यपिशब्देन दर्शयति । तत्र यदा परिमाणे पात्रशब्दो वर्त्तते, तदा ठञोऽपवादः; यदा भाजने, तदा ठकः । पात्रम्= स्थाल्यादि । कोऽर्थः ? चण्डालादिर्बाह्यश्च पात्रं परिमाणमर्हति । येन भुक्ते पुनर्न संस्कारेण भाजनं शुध्यति स पात्रियः, पात्र्य इति चोच्यते ॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ चकाराद् यच्चेति । अथानन्तरस्य घनः समुच्चयः कस्मान्न भवति ? एवं मन्यते—स्वरितत्वं प्रतिज्ञातमिति, अनन्तराच्च स्वरित आसन्नतरः । स च प्रतियोगमुपतिष्ठमानो वाक्यशेष एव भवति । तस्माद् यत एव समुच्चयो युक्त इति यो गौर्निर्गुणत्वात् खलकणाद्यनर्हः स कडङ्कर्यः, कडङ्करीय इति चोच्यते । माषादीनां खलेष्ववस्करनालकाष्ठमतिदुर्जरं बुसाद्यपि कडङ्करमुच्यते ।

---

१. 'कडङ्कर'-इत्यपि पाठः । 'कडङ्गरो बुसं क्लीबे' इत्यमरः (२.९.२२) । गिरतीति गरः, कडस्य गरः इति विग्रहः ।

दक्षिणशब्दस्य अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातेन लक्षणव्यभिचारचिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति ॥

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥

छयतावनुवर्त्तेते । स्थालीबिलशब्दाच्छयतौ प्रत्ययौ भवतः 'तदर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादौ । स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ॥

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दाद्, ऋत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घखञौ प्रत्ययौ भवतः

पदमञ्जरी

अल्पाच्तरस्येत्यादि । यद्वा—यथासंख्येऽभिप्रेते यस्माद्यदिष्टः, तं दण्डादिषु पठेत् ॥

स्थालीबिलात् ॥ छयतावनुवर्त्तेते इति । पूर्वसूत्रेऽपि न यच्चकारेणानुकृष्टः, तथा सति घन एव प्रसङ्गात् । किं तर्हि ? स्वरितत्वात् । अतो न तस्यानुवृत्तिर्दुर्लभेति भावः । *पाकयोग्या इत्यर्थ इति* । त्रिफलीकृता इति यावत् ॥

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ यज्ञमर्हतीति । स पुनर्यस्य विदुषोऽर्थिनः शास्त्रेणापर्युदस्तस्य द्रव्यवतो यज्ञेऽधिकारः, स वेदितव्यः । देशस्यानैवंविधत्वाद्वचनम् ।

न्यासः

अथात्र यथासंख्यं कस्मान्न भवति, अस्ति हि तस्य प्राप्तिः, प्रकृतिप्रत्ययानां साम्यात्; तथा हि द्वे प्रकृती, द्वे प्रत्ययौ ? इत्यत आह—**अल्पाच्तरस्येत्यादि** । दक्षिणशब्दस्याल्पाच्तरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते योऽयमिह परनिपातः स लक्षणानपेक्षतां निर्देशस्य दर्शयन् लक्षणव्यभिचारस्य चिह्नं भवति । अतस्तेन चिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति सूत्रकारः । तेन न भवति यथासंख्यम् ॥

स्थालीबिलात् ॥ छयतावनुवर्त्तेते इति । ननु चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्तत इति चानुकृष्टस्य यतः पुनरिह चकारेणानुवृत्तिर्नोपपद्यते ? नैष दोषः; अनित्या ह्येषा परिभाषा । कथं ज्ञायते ? 'एकाजुत्तरपदे णः' इत्यत्र णे प्रकृते पुनर्णग्रहणात् । तद्धि 'वा भावकरणयोः' इत्यनुवर्त्तमानस्य विकल्पस्य निवृत्त्यर्थं क्रियते । यदि चेयं नित्या स्यात्, पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वादेव हि तस्यानुवृत्तिर्न भवति । अथ वा—चकारोऽप्यत्रानुवर्त्तते यतोऽनुकर्षणार्थः । तेन पूर्वत्र चानुकृष्टस्यापि तस्य पुनरिह चकारेणानुकृष्यमाणस्यानुवृत्तिर्भविष्यति । 'स्थालीबिलकडङ्करदक्षिणाच्छ च' इत्येकयोगे कर्त्तव्ये यदिदं योगविभागकरणं तत्स्थालीबिलाद् विशेषे वर्त्तमानात् प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन स्थालीमुख एव वर्त्तमानः स्थालीबिलशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । न तु स्थालीसम्बन्धिनि छिद्रमात्रे वर्त्तमानः ॥

'तदर्हति' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो ब्राह्मणः ।

❀ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ❀ । यज्ञकर्मार्हति यज्ञियो देशः । ऋत्विक्कर्मार्हति आर्त्विजीनं ब्राम्हणकुलम् ।

आर्हीयाणां ठगादीनां पूर्णोऽवधिः । अतः परं प्राग्वतीयष्ठञेव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । 'अर्हति' इति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः 'वर्त्तयति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयत्यधीते पारायणिकश्छात्रः । तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

पदमञ्जरी

यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानमिति । *यज्ञकर्मार्हतीति* । **यज्ञकर्मानुष्ठानयोग्य इत्यर्थः** । *ऋत्विक्कर्मार्हतीति* । **ऋत्विग्भवितुमर्हतीत्यर्थः** ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ पारायणम्=आदित आरभ्यान्तादविच्छेदेन वेदाध्ययनम्, तुरायणम्=संवत्सरसाध्यो हविर्यज्ञविशेषः, चान्द्रायणम्=तपोविशेषः, वर्तनम्=निष्पादनम् । तत्र पारायणं गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्त्यते; अन्यतरासन्निधावध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात्; शिष्य एव त्विष्यते । तथा तुरायणमुभौ वर्तयतः—ऋत्विग्यजमानश्च; ऋत्विक् चरुपुरोडाशादि निर्वर्त्तयति, यजमानो देवतोद्देशेन द्रव्यं त्यजति; यजमान एव त्विष्यते । उभयत्र कस्मान्न भवति ? अनभिधानात् ॥

न्यासः

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ **पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति** ॥ द्वितीयाप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणमिष्टविषये द्वितीयान्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन यद्यपि पारायणं गुरुणा शिष्येण च गम्यते तथापि शिष्य एव प्रत्ययो भवति, न गुरौ । तथा तुरायणो यागो यद्यपि यजमानेन याजकैश्च वर्त्त्यते तथापि यजमान एव प्रत्ययो भवति, न याजके ॥

संशयमापन्नः ॥ अत्रापि द्वितीयाप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणमिष्टविषये द्वितीयान्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन यद्यपि द्वे अपि कर्तृकर्मणी संशयमापन्ने, तथापि

संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'आपन्नः' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । संशयमापन्नः प्राप्तः सांशयिकः स्थाणुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'गच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । योजनं गच्छति यौजनिकः ॥

❋ क्रोशशत-योजनशतयोरुपसंख्यानम् ❋ । क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः ।

ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशत-योजनशतयोरुपसंख्यानम् ❋ । क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ॥

पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'गच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे ष्कन्प्रत्ययो

पदमञ्जरी

संशयमापन्नः ॥ सांशयिकः स्थाणुरिति । स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येवंरूपस्य संशयस्य विषय इत्यर्थः । अनेनैतद्दर्शयति—यद्यपि द्वे अपि कर्तृकर्मणी संशयमापन्ने, तथापि यद्विषयकः संशयस्तत्रैव प्रत्ययो भवति, न कर्तरि पुरुषे; अनभिधानादिति ॥

योजनं गच्छति ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरिति । गुणेन नेति प्रतिषेधः संख्याया न भवति; अत एव निर्देशात्, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्' इति वचनाच्च ।

ततोऽभिगमनमिति । अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमिति । वाक्यनिवृत्त्यर्थं तु न भवति; पन्थादेशो हि प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयमानो नैव वाक्ये सम्भवति;

न्यासः

यद्विषयः संशय उत्पद्यते तत्रैव कर्मणि स्थाण्वादौ प्रत्ययो भवति, न तु संशयस्य कर्त्तरि पुरुषे; अनभिधानात् ।

योजनं गच्छति ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तथा ततोऽभिगमनमर्हतीति चेत्यादावपि वाक्ये । तत्रेदं प्रतिपादनम्—इह द्वितीयाधिकारे पुनर्द्वितीयोच्चारणमधिकं तु कुर्वतैतत् सूचितम्—अन्यदप्यत्र किञ्चिदधिकं भवति । तेन सर्वमेतद् गदितं कार्यमुपपन्नं भवति ॥

पथः ष्कन् ॥ पन्थो ण नित्यम् ॥ नित्यग्रहणमित्यादि । अथ वाक्यनिवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति ? पन्थशब्दस्य वाक्यासमवायित्वात् । स हि प्रत्ययसन्नियोगेन विधी-

भवति। नकारः स्वरार्थः। षकारो ङीषर्थः। पन्थानं गच्छति पथिकः। पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम्। पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति भवति, णश्च प्रत्ययः, 'नित्यं गच्छति' इत्येतस्मिन्विषये। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थो भिक्षां याचते।

नित्यमिति किम्? पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थाद् 'आहृतम्' इत्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति। चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च। अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः। उतरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम्। उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः।

पदमञ्जरी

पथिन्शब्देन तु वाक्येऽनभिप्रेते पूर्वसूत्र एव नित्यग्रहणं कुर्यात्। यत्र पथिन्शब्दः श्रूयते, प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमपि न भवति; पथः कनो विधानसामर्थ्यात्, प्रत्ययान्तरस्य प्राप्त्यभावात्। *पन्थानं नित्यं गच्छतीति।* नन्वयमर्थो न सम्भवति, विश्रमस्यावश्यम्भावित्वात्; सम्भवतु वा कथञ्चिदादित्यादौ, तथापि न तत्रैवेष्यते, उदाहृतं हि—पान्थो भिक्षां याचते इति? तस्मादाभीक्ष्ण्यम्=नित्यम्, परित्यागाभावो वा ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चय इति। प्रत्ययार्थमात्रसमुच्चये, न तु समर्थविभक्तियुक्तस्य वाक्यार्थस्येत्यर्थः। 'तस्य व्याख्यान इति च' इतिवद् वाक्यार्थपरामशिन इतिशब्दस्याभावादिति भावः। तेन किं सिद्धं भवति?

न्यासः

यते, न वाक्येन समवैति। ननु च पथिन्शब्देन वाक्यं मा भूदित्येवमर्थं नित्यग्रहणं स्यात्? नैतदस्ति; यदि तदेवमर्थं स्यात् पूर्वसूत्र एव कृतं स्याद्—यत्र पथिन्शब्दः श्रूयते। इह तु करणे प्रत्ययार्थविशेषणं विज्ञायते ॥

उत्तरपथेनाहृतञ्च ॥ चकारः प्रत्ययार्थ इति। प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणत्वात्। गच्छतीत्यत्र पूर्वं द्वितीयान्तात् प्रत्यय उत्पन्नः। तदिहापि तत एव प्रत्ययेन भवितव्यमिति भ्रान्तिः स्यात्। अतस्तां निराकर्तुमाह—**अत्रापीत्यादि।** चकारो ह्यर्थात् परः श्रूयमाणोऽत्रार्थमात्रस्यैव गच्छतीत्यस्यानुकर्षकः प्रतीयते, न तु विभक्तेरपि;

❀ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् ❀ ।

वारिपथेनाहृतं वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः । स्थलपथेनाहृतं स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः ।

❀ अजपथशंकुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् ❀ । अजपथेनाहृतं गच्छति वा आजपथिकः । शंकुपथेनाहृतं गच्छति वा शांकुपथिकः ।

❀ मधुकमरिचयोरण् स्थलात् ❀ । स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

पदमञ्जरी

इत्याह—*अत्रापीति* । द्वितीयपक्षे चाक्रान्तेऽनाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्, आक्रान्त एव तु भवति ।

वारिजङ्गलेत्यादि । वार्यादीनि पूर्वपदानि यस्मिन्प्रातिपदिके तस्मात्पथिन्शब्दान्तादित्यर्थः ।

अजपथशंकुपथाभ्यां चेति । पूर्वस्मिन्नेव वाक्येऽजशंकुशब्दौ पठितव्यौ, तथा तु न कृतमित्येव ।

मधुमरिचयोरण् स्थलादिति । स्थलशब्दोत्तरो यः पथिन्-शब्दः, तदन्तान्मधुमरिचयोरभिधेययोरण् भवति । *स्थलपथेनाहृतमिति* । गच्छत्यर्थे तु प्रत्ययो न दर्शितः; मुख्यगमनासम्भवात् । *स्थालपथं मधुकमिति* । मधुमरिचयोरन्यतरनिर्णयायानुप्रयोगो न विरुद्धः ॥

न्यासः

सम्बन्धाभावात् । तस्मात् स इहानुवृत्तः सन्निहितया समर्थविभक्त्या सम्बध्यमानस्तृतीयासमर्थादेव प्रत्ययमुत्पादयतीति भावः ।

वारिजङ्गलेत्यादि । वार्यादयः पूर्वपदं यस्य तत् तथोक्तम् । एतयोरेवार्थयोरुपसंख्यानम् ।

मधुमकरिचयोरित्यादि । मधुकमरिचयोरभिधेययोः स्थलात् परो यः पथिन्शब्दः, तदन्तादाहृते वक्तव्यः ॥

'कालात्' इत्यधिकारः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'तेन निर्वृत्तम्। मासेन निर्वृत्तं मासिकम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्'।

'कालात्' इत्यधिकारः 'व्युष्टादिभ्योऽण्' इति यावत्॥

तेन निर्वृत्तम्॥ ७९॥

'तेन' इति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात् 'निर्वृत्तम्' इत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी॥ ८०॥

'तम्' इति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात् 'अधीष्टो भृतो भूतो वा भावी' इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। अधीष्टः=

पदमञ्जरी

कालात्॥ स्वरूपग्रहणमिह न भवति, 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशात् 'मासाद्वयसि' इत्यादौ मासादीनां कालग्रहणेन विशेषणाच्च॥

तेन निर्वृत्तम्॥ तेनेति करणे तृतीया। निवृत्तम्=निष्पादितम्। अन्तर्भावितण्यर्थे वृत्तिः॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी॥ *भावीति तादृश एवानागत इति*। स्वसत्तया व्याप्यमानकाल इत्यर्थः। *ननु चेति*। यद्यपि कचित्कदाचिन्मासमप्यध्येषणं भरणं च क्रियते, तथापि यावन्तं कालं क्रियते, न तावतः प्रत्यय इष्यते, अपि तु फलभूतक्रियाव्याप्यकालादिष्यते। स चाध्येषणभरणाभ्यामव्याप्त इति द्वितीया-

न्यासः

कालात्॥ कालादिति स्वरूपग्रहणं न भवति, कुतः? पृथगस्य योगस्यारम्भात्। कालशब्दस्यापि यदि स्वरूपग्रहणमभीष्टं स्यादिमं पृथग्योगमकृत्वोत्तरसूत्रे कालशब्दादेव तृतीयामुच्चारयेत्—कालेन निर्वृत्तमिति। एवं हि निर्देशादेव तृतीयासमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते। उत्तरसूत्रे च कालशब्दः स्वरितत्वादनुवर्त्तिष्यत इति सिद्धमिष्टम्। अतो न कर्त्तव्य एवायं पृथग् योगः। स एव क्रियतेऽर्थग्रहणं तदिति दर्शयितुम्॥

तेन निर्वृत्तम्॥ आह्निक इति। 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः। टिलोपस्तु 'अहृष्टखोरेव' इति नियमादिह न भवति॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी॥ 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया। तमधीष्ट

सत्कृत्य व्यापारितः । भृतः=वेतनेन क्रीतः । भूतः=स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी=तादृश एवानागतः । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ।

ननु चाध्येषणं भरणं च मूहूर्तं क्रियते, तेन कथं मासो व्याप्यते ? अध्येषणभरणे क्रियार्थे, तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते ॥

मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्खञौ प्रत्ययौ भवतः । ठञोऽपवादः । अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्याद् 'भूतः' इत्येवाभिसम्बध्यते । मासं भूतो मास्यः, मासीनः ।

पदमञ्जरी

नुपपत्तिरिति भावः । *अध्येषणभरणे क्रियार्थे इति* । अध्यापनादिक्रियार्थं हि तयोः करणम् । *फलभूतया क्रिययेति* । अध्यापनादिकया ।

ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यत इति । यथा चौरैराहृतेनाग्निना दग्धे ग्रामे वक्तारो भवन्ति—चौरैर्दग्धो ग्राम इति ॥

मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ *वयस्यभिधेय इति* । प्रत्ययार्थस्य तस्य विशेषणं वयः, तत्र विशिष्टाभिधाने विशेषणभूतं वयोऽप्यभिधेयमिति भावः । *सामर्थ्यादिति* ।

न्यासः

इत्यादौ कर्मणि द्वितीया नोपपद्यते; अध्येष्यमाणादि हि पुरुषादिकर्मानयानिष्टयाभिहितम्, न चान्या क्रियास्ति यस्यां मासादि कर्म स्यात् ।

ननु चेत्यादिना, यदुक्तम्—'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' द्वितीयेति, तद्विघटयति । तेन कथं मासो व्याप्यत इति ? न कथञ्चित् । विघटत इत्यर्थः । यद्धि मूहूर्त्तं क्रियते, तेन मुहूर्त्तेन मासैकदेशो व्याप्यते, न तु सकलो मासः । **क्रियार्थं इति** । अध्ययनादिक्रियार्थे । तदर्थं हि ते क्रियेते । **फलभूतया क्रिययेति** । अध्ययनादिकया । **ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यत इति** । तदन्यव्यापारस्य तत्रोपचारात् । यथा 'चौरेण ग्रामो दग्धः' इत्युक्ते न चौरेण ग्रामो दह्यते, अपि तु तदाहृतेनाग्निना । उपचारेण तु तथा व्यपदेशः ॥

मासाद् वयसि यत्खञौ ॥ **सामर्थ्याद् भूत एवात्राभिसम्बध्यत इति** । वयसि भूतार्थस्यैव सम्भवादिति भावः । भाव्यर्थोऽपि तत्र सम्भवतीति चिन्त्यमेतत् । अथ तु

वयसीति किम् ? मासिकम् ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

'मासाद्वयसि' इति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये । द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः । त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण्ण्यच्च ॥ ८३ ॥

'वयसि' इत्येव । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत्प्रत्ययो भवति, यप् च । औत्सर्गिकष्ठञपीष्यते, स चकारेण समुच्चेतव्यः । स्वरितत्वाच्चानन्तरोऽनुवर्त्तिष्यते । तेन त्रैरूप्यं भवति—षाण्मास्यः, षण्मास्यः, षाण्मासिकः ॥

पदमञ्जरी

न हि मासमधीष्टो भृतो वेत्युक्ते काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यते, भाविन्यपि नाञ्जसा गम्यते । जातः कुमारो मासं भावीत्यत्रापि पूर्णे मासे याऽवस्था सैव वयः, ततश्च तत्रापि भूत एव मासो वयःप्रतीतेर्हेतुरित्येतत्सामर्थ्यम् । खञो ञित्करणं स्वरार्थम्, पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च—मासीनाभार्यः ॥

द्विगोर्यप् ॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेण यत्खञोः प्राप्तयोर्यब्विधीयते । यपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्, तेन कालान्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवावतिष्ठते ॥

षण्मासाण्ण्यच्च ॥ *औत्सर्गिकोऽपि ठञिष्यते इति* । स कथमिष्यमाणोऽपि लभ्य इत्याह—*स इति* । यदि चकारष्ठञः समुच्चयार्थः । कथं तर्हि यब्भवति ? इत्याह—*स्वरितत्वाच्चेति* । एतच्च व्याख्यानादेव लभ्यते ॥

न्यासः

नेष्यते, पुनरभिधानं शरणमाश्रयितव्यम् । खञो ञित्करणं स्वरार्थम्, वृद्ध्यर्थञ्च । ननु च वृद्ध एव मासशब्दः ? सत्यं वृद्धोऽयम्; तथापि वृद्धस्यापि वृद्धिरेषितव्या । मासीनाभार्य इति 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' इति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

द्विगोर्यप् ॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति तदन्तविधेरभ्यनुज्ञानाद् द्विगोरपि मासान्तात् पूर्वेण यत्खञोरेव प्राप्तयोरयमारभ्यते । यपः पित्करणमनुदात्तार्थम्, अन्यथा मासशब्दान्तात् प्रत्यये विहिते सति शिष्टत्वाद् 'इगन्तकाल' इति द्विगावेवेति स्वरबाधनात् प्रत्ययस्वरः स्यात्, ततश्च वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तादि स्यात् । प्रत्ययेऽनुदात्तार्थे पिति 'इगन्त' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धो भवति ।

षण्मासाण्ण्यच्च ॥ षण्मासशब्दो द्विगुः । तस्मात् पूर्वेण यपि प्राप्ते वचनम् । स चकारेण समुच्चेतव्य इति । यद्येवम् कथमन्तरो यब् भवति ? इत्याह—स्वरितत्वाच्चानुवर्त्तिष्यत इति । तेनानुवृत्तिसामर्थ्यादनन्तरो यब्भवतीति मन्यते ॥

अवयसि ठँश्च ॥ ८४ ॥

षण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति । चकारेणानन्तरस्य ण्यस्य समुच्चयः क्रियते । षण्मासिको रोगः । षाण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः ।

'केचित्तु 'तेन निर्वृत्ताम्' इति सर्वत्रानुवर्तयन्ति । समया निर्वृत्तः समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

'समायाः खः' इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते । 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति । द्विसमीनः, द्वैसमिकः । त्रिसमीनः, त्रैसमिकः ॥

रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥

'द्विगोः' इत्येव [1]। रात्रि, अहः, संवत्सर—इत्येवमन्ताद् द्विगो-

पदमञ्जरी

अवयसि ठँश्च ॥ *चकारोऽनन्तरस्य ण्यतः समुच्चयार्थ इति* । न तु पूर्ववत् ठञः समुच्चयार्थः । तथा च वार्त्तिकम्—'अवयसि ठंश्चेत्यनन्तरस्यानुकर्षः' इति ॥

समायाः खः ॥ *सर्वत्रेति* । पूर्वत्र, अत्र, परत्र च । तेन परिजय्य-लभ्य-कार्य-सुकरमिति यावत् ॥

रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ *द्वैयह्निक इति* । 'अह्नष्टखोरेव' इति नियमादसति टिलोपे 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः । नन्वत्र 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति

न्यासः

अवयसि ठँश्च ॥ समायाः खः ॥ द्विगोर्वा ॥ पूर्वेणेत्यादि । कथं पुनः समाशब्दाद् विधीयमानः प्रत्ययस्तदन्ताद् द्विगोः प्राप्नोति ? इत्यत आह—प्राग्वतेरित्यादि । गतार्थम् ॥

रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ द्व्यहीन इति । 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोपः विभाषानु-

1. 'द्विगोरित्येव' इति बहुत्र नास्ति ।

निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति। खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति। द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः। त्रिरात्रीणः, त्रैरात्रिकः। द्व्यहीनः, द्वैयह्निकः। त्र्यहीणः, त्रैयह्निकः। द्विसंवत्सरीणः, द्विसांवत्सरिकः। त्रिसंवत्सरीणः, त्रिसांवत्सरिकः। 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः॥

वर्षाल्लुक् च॥ ८८॥

'द्विगोः' इत्येव। वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति। पक्षे ठञ्। तयोश्च वा लुग्भवति। एवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति–द्विवर्षीणो व्याधिः, द्विवार्षिकः, द्विवर्षः। त्रिवर्षीणः, त्रिवार्षिकः; त्रिवर्षः। 'वर्षस्याभविष्यति' इत्युत्तरपदवृद्धिः। भाविनि तु त्रैवर्षिकः॥

चित्तवति नित्यम्॥ ८९॥

चित्तवति प्रत्ययार्थेऽभिधेये वर्षशब्दान्तांद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषू-

पदमञ्जरी

परत्वाट्टचा भवितव्यम्, न च महाविभाषया टचो विकल्पः, बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति नित्येषु परिगणनात? एवं तर्हि समासान्तविधरेनित्यत्वादत्र न भविष्यति॥

चित्तवति नित्यम्॥ यदि चित्तवति नित्यं लुग्भवति, कथं 'वर्षस्याभविष्यति' इत्यत्र वक्ष्यति–द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यति द्विवार्षिको मनुष्य इति, न हि नित्ये लुकि अधीष्टभृतयोरुत्पन्नस्य चित्तवति श्रवणमुपपद्यते? एवं तर्हि भूत एवोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुगिष्यते, न सर्वत्र। एतच्च नित्यग्रहणाल्लभ्यते।

न्यासः

वर्त्तते, तेन व्यवस्थितविभाषात्वान्न टच् भविष्यति। द्वैयह्निकः, त्रैयह्निक इति। 'न य्वाभ्याम्' इत्यादिनैजागमः, वृद्धिप्रतिषेधश्च॥

वर्षाल्लुक् च॥ भाविनि तु त्रैवर्षिक इति। तत्र हि 'अभविष्यति' इति वचनात्। इहादिवृद्धिरेव भवति।

चित्तवति नित्यम्॥ यदि चित्तवति प्रत्ययार्थे नित्यं लुग्भवति, 'वर्षस्याभविष्यति' इत्यत्र यद्वक्ष्यति—'द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः' इति, तद्विरुध्यते; न हि नित्ये लुक्यधीष्टभृतयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य चित्तवत्यभिधेय एवं रूपमुपपद्यते? नैष दोषः; भूत एवास्योत्पन्नस्य प्रत्ययस्य चित्तवति

त्पन्नस्य प्रत्ययस्य[1] नित्यं लुग्भवति । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षो दारकः ।

चित्तावतीति किम् ? द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

षष्टिकशब्दो निपात्यते । बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थात्कन् प्रत्ययो निपात्यते 'पच्यन्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः । षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । संज्ञैषा धान्यविशेषस्य । तेन मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ॥

पदमञ्जरी

आरम्भसामर्थ्यादेव हि नित्यो लुक् सिद्धः, तत्र नित्यग्रहणं विशिष्टेऽर्थे नित्यं लुग् यथा स्यात् । स पुनर्विशिष्टोऽर्थो भूत एव; व्याख्यानात् । तेनाधीष्टादौ पूर्वेण विभाषयैव लुग्भविष्यति ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ लघुत्वात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च एकवचनेनैव निर्देशाद्विवक्षितं तदिति मन्यमानं प्रत्याह—*बहुवचनमतन्त्रमिति* । तथा च वार्त्तिके—'षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम्' इत्येकवचनं प्रयुक्तम् । प्रयोगबाहुल्यात्तु सूत्रे बहुवचनप्रयोगः, षष्टिरात्रेण पच्यन्त इत्यत्रार्थे निपात्यमानस्य षष्टिकशब्दस्य धान्यविशेष एव प्रयोगो यथा स्यात्, मुद्गादिषु मा भूदित्येवमर्थं संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यमिति *वार्त्तिककारेणोक्तम्* । तदेतन्निपातनादेव सिद्धमित्यभिप्रायेणाह—*संज्ञैषेत्यादि* ॥

न्यासः

नित्यं लुगिष्यते, न सर्वत्र । कुत एतत् ? नित्यग्रहणात् । इह नित्यग्रहणमनर्थकमेव । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यो लुग्भविष्यतीति किं नित्यग्रहणेन ? तत् क्रियते—विशिष्टेऽर्थे नित्यो लुग्यथा स्यादित्येवमर्थम् । स पुनर्विशिष्टो भूत एव ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ 'बहुवचनान्तस्य निर्देशाद् बहुवचन एव षष्टिकशब्दस्य साधुत्वम्, नान्यत्र' इति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह–**बहुवचनमतन्त्रमिति** । अप्रधानमित्यर्थः । अप्रधानत्वं तु तस्य नान्तरीयकत्वाद् । अवश्यं हि येन केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्त्तव्यः । यद्येवम्, एकवचनेन निर्देशः कस्मान्न कृतः, एवं हि लघुर्भवति ? सत्यम् ; वैचित्र्यार्थं बहुवचनेन कृतः । यदि 'षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' इत्यस्मिन्नर्थ एतन्निपातनम् मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गः, तेऽपि हि षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ? इत्यत आह—**संज्ञैषेत्यादि** । धान्यविशेष एव हि षष्टिकशब्दः संज्ञात्वेन रूढः । तेनानभिधानाद् मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ॥

---

1. 'निवृत्तादिष्वर्थेषूत्पन्नस्य प्रत्ययस्य' इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकान्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । इद्वत्सरीयः, इदावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात्ख च ॥ ९२ ॥

संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छश्च । संवत्सरीणः, परिवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥

'तेन' इति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात् 'परिजय्य, लभ्य, कार्य, सुकर' इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यः, शक्यते जेतुं मासिको व्याधिः। सांवत्सरिकः। मासेन लभ्यो मासिकःपटः । मासेन कार्यं मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४ ॥

'तत्' इति द्वितीया समर्थविभक्तिः, सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति

पदमञ्जरी

वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ इद्वत्सर-इदावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे । एवं संवत्सर-परिवत्सरशब्दावपि ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्य्यसुकरम् ॥ परिजय्य इत्यस्य विवरणम्—*शक्यते परिजेतुमिति* । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इत्ययादेशः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ *मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्येति* । यद्यप्यत्रात्यन्तसंयोगो गम्यते, तथापि द्वितीया न भवति; मासस्य प्रधानत्वात्, षष्ठीविषये च द्वितीया विधानात् ।

न्यासः

वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ संपरिपूर्वात् ख च ॥ तेन परिजय्यलभ्यकार्य्यसुकरम् ॥ परिजय इति । परिः सर्वतोभावे । शक्यार्थे कृत्यः । सर्वतः शक्यो जेतुं परिजय्यः । लभ्य इति, कार्य्यं इति । अत्रापि शक्यार्थ एव कृत्यौ । मासेन शक्यो लभ्यो मासिकः पटः । मासेन शक्यं कर्तुं सुकरं वा मासिकं चान्द्रायणम् । 'तेन निर्वृत्तम्' 'तमधीष्टः' इति विभक्तिद्वये प्रकृते पुनस्तेनेति तृतीयोपादानं द्वितीयानिवृत्त्यर्थम् ।

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ द्वाभ्यामपि सम्बध्यत इति । समर्थविभक्तया, प्रत्ययार्थेन च । कथं सम्बध्यते ? इत्याह—कालस्येत्यादि । इह हि द्वितीयाऽत्यन्तसंयोगे । सा हि

प्रत्ययार्थः । 'ब्रह्मचर्यम्' इति द्वाभ्यामपि सम्बध्यते । कालस्य व्यापकम्, प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनःप्रातिपदिकात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति, ब्रह्मचर्यं चेद् गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः ।

अपरा वृत्तिः—

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्भवति । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थः, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव । उभयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ।

❀ महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ❀ । माहानामिकम् । गौदानिकम् । आदित्यव्रतिकम् ।

पदमञ्जरी

उभयथा हि सूत्रप्रणयनादिति । उभयोरप्यर्थयोः सूत्रकारेणैव सूत्रस्य व्याख्यातत्वादित्यर्थः । *महानाम्न्यादिभ्य इति* । ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात्सामर्थ्यात् षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रत्ययः ।

महानाम्न्यो नाम ऋच इति । महन्नाम यासां ता महानाम्न्यः, विदामघवन्नित्याद्याः, 'नित्यं संज्ञाछन्दसोः' इति ङीप् । *महानाम्नीश्चरतीति* । चरण-

न्यासः

यः कालस्य व्यापकस्तमपेक्षते, नान्तरीयकत्वात् । न हि तेन विनाऽत्यन्तसंयोग उपपद्यते । ब्रह्मचर्यं च **कालस्य व्यापकमिति** । व्यापकमिति व्यापकमेक्षमाणायां विभक्तौ ब्रह्मचर्यसम्बन्धो भवति । कथं प्रत्ययार्थेन सम्बध्यते ? इत्यत आह—**प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति** । प्रत्ययार्थः प्रतियोगि वस्तु स्वमपेक्षते । प्रकृतत्वाच्च ब्रह्मचर्यस्यैव प्रतियोगित्वं विज्ञायते, तद्धि तस्य स्वं भवति । अतः प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययार्थस्यापि ब्रह्मचर्येण सम्बन्धो भवति ।

पूर्वत्रेत्यादिना पूर्वोत्तरयोर्वृत्त्योर्विशेषं दर्शयति । किं पुनरत्र प्रमाणमित्याह—**द्वयमपीत्यादि** । कथं पुनर्द्वयमपि प्रमाणमित्याह—**उभयथेत्यादि** । उभयस्मिन्नपि ह्यत्रार्थे सूत्रमेतदाचार्येण प्रणीतम् । द्वयमपि प्रमाणम् ।

महानाम्न्यादिभ्य इति । ब्रह्मचर्यं एवार्थ इदमुपसंख्यानम् । **तच्चरतीत्यादि** । तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो महानाम्न्यादिभ्यः शब्देभ्यः 'चरति' इत्येतस्मिन्नर्थे इदं ठञ उप-

❀ तच्चरतीति च[1] ❀। महानाम्न्य ऋचः, तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते। महानाम्नीश्चरति महानामिकः। आदित्यव्रतिकः, गौदानिकः। 'भस्याढे' इति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः।

❀ अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः ❀। अवान्तरदीक्षां चरति अवान्तरदीक्षी। तिलव्रती।

❀ अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः ❀। अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः। अष्टाचत्वारिंशी।

❀ चतुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुँश्च डिनिश्च वक्तव्यः ❀। चातुर्मास्यानि चरति चातुर्मासकः। चातुर्मासी॥

❀ चातुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भवे ❀। चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि॥

पदमञ्जरी

मनुष्ठानम्, तच्च क्रियाविषयमिति तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते। तत्र च स्त्रीलिङ्गसंख्यापरित्यागेनैव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त्तत इति महानाम्नीश्चरतीति विग्रहः। *माहानामिक इति*। 'भस्याढे तद्धिते पुंवद्भाव' इति ङीपि निवृत्ते टिलोपः।

अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिरिति। डित्करणमष्टाचत्वारिंशतष्टिलोपार्थम्। अन्यत्र यस्येति लोपेन सिद्धम्।

अष्टाचत्वारिंशक इति। वृत्तिविषये वर्षेषु संख्येयेषु अष्टचत्वारिंशच्छब्दो वर्त्तते—प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणाच्चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति।

चातुर्मास्यानामिति। अभिधेयबहुत्वाद्बहुवचनम्।

किमिदं चातुर्मास्यानामिति? तत्राह—*चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भव इति*।

न्यासः

संख्यानम्। तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यत इति। भवति हि साहचर्यात् ताच्छब्द्यम्, यथा—यष्टीः प्रवेशयेति। अथ ऋच एवोच्यन्त इत्येवं कस्मान्न विज्ञायते? चरणार्थस्यायोगात्। ब्रह्मचर्यं हि चर्यते। चतुर्मासाण्यो यज्ञ इत्यादि। चतुर्मास-

१ 'तच्चरतीतिमहानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम्'—इति पाठा०।

❀ संज्ञायामण्वक्तव्यः ❀ । चतुर्षु मासेषु भवा चतुर्मासी पौर्णमासी । आषाढी । कार्तिकी । फाल्गुनी ।।

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।। ६५ ।।

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यः 'दक्षिणा' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी ।

पदमञ्जरी

चातुर्मास्यानीति । संवत्सरसाध्यो हविर्यज्ञविशेषस्तस्य चत्वार्येवान्तरपर्वाणि तदपेक्षं बहुवचनम् । *चातुर्मासीति* । 'तत्र भवः' इत्येवाण्सिद्धः, तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुकि प्राप्ते पुनरण् विधीयते । 'कालाट्ठञ्' इत्यस्य त्वप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्तविध्यभावाच्च । अपर आह—यथाकथञ्चित्कालवृत्तिभ्योऽपि ठञ इष्टत्वाट्ठञ्येव प्राप्ते तस्य लुकीदमण्विधानमिति ।।

तस्य च दक्षिणायज्ञाख्येभ्यः ।। यज्ञमाचक्षते यज्ञाख्याः सोपसर्गादपि मूलविभुजादित्वादस्मादेव निपातनाद्वा कः ।

आख्याग्रहणमिति । आङ्पूर्वस्य 'ख्या' इत्यस्य धातोर्ग्रहणमित्यर्थः । *आख्याग्रहणमिति* । ह्रस्वान्तपाठस्तु युक्तः । *अकालवाचिनोऽपि यथा स्यादिति* । स्वरूपग्रहणं तु बहुवचननिर्देशादपि शक्यं निराकर्तुमिति भावः । नन्वेकाहादयः

न्यासः

शब्दात् तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् भव इत्येतस्मिन्नर्थे यज्ञे विषये ण्यो वक्तव्यः ।

संज्ञायामण् वक्तव्य इति । चतुर्मासाद्भव इत्येतदपेक्षते । इदञ्च यज्ञादन्यत्रोपसंख्यानम् ? ननु च 'तत्र भवः' इत्यनेनाणभवत्येव, किमर्थमुपसंख्यायते ? सत्यमस्ति; तस्य तु 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्प्राप्नोति । अतो लुग्बाधनार्थं तस्योपसंख्यानम् ।।

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।। अथाख्याग्रहणं किमर्थम् , न यज्ञेभ्य इत्युच्येत ? इत्यत आह—**आख्याग्रहणमित्यादि** । यज्ञनामधेयमात्रादकालवाचिनोऽपि प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमाख्याग्रहणमिति । **इतरथा हीत्यादि** । यद्याख्याग्रहणं न क्रियेतेत्यर्थः । ननु चैकाहद्वादशाहादयो नैव कालशब्दाः, तत् कुतस्तेषामेवात्र ग्रहणप्रसङ्गः ? अथाकालवाचिनामप्येषां ग्रहणं सम्भवति ? एवं सत्यग्निष्टोमादीनामपि भविष्यतीत्यपार्थकमाख्याग्रहणम् ? इत्यत आह—**प्राग्वतेरित्यादि** । यद्यप्येते कालशब्दा न भवन्ति, तथापि प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरभ्यनुज्ञातः । तेन सत्यपि कालाधिकारेऽप्यस्ति तेषु ग्रहणप्रसङ्गः । तथा च तत्र वचनस्य चरितार्थत्वादग्निष्टोमादिभ्यो न स्यात्, तेभ्योऽपि यथा स्यादित्याख्याग्रहणम् ।

आख्याग्रहणमकालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति; इतरथा हि कालाधिकारादेकाहद्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा गृह्येरन् । 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इति कालाधिकारेऽपि द्वादशाहादिष्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥

'तत्र' इति सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद् दीयते, कार्यम्—इत्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति । यथा—मासे भवं मासि-

पदमञ्जरी

क्रतुशब्दाः ? तत्राह—शब्दः कालवाची न समुदायः, कथं ते एव गृह्येरन् ? अत आह—*प्राग्वतेरिति* । ननु याऽग्निष्टोमस्य दक्षिणा साग्निष्टोमे भवति, तत्र 'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्', 'क्रतुयज्ञेभ्यश्च' इति ठञ् सिद्ध्यति ? न सिद्ध्यति; 'व्याख्यातव्यनाम्नः' इति तत्र वर्त्तते, नामग्रहणाच्च व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य ग्रहणम् । किञ्च—द्वयोर्वाजपेययोर्भवा द्वैवाजपेयिकी—अत्र न प्राप्नोति; तदन्तविधेरभावात् । सत्यपि वा तदन्तविधौ 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् प्राप्नोति । इह तु 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानाम्' इति तदन्तविधिश्चास्ति, लुक्च न प्राप्नोति; अप्राग्दीव्यतीयत्वात्, अनार्हीयत्वाच्च ।

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ *हैमनमिति* । यद्यपि भववत्प्रत्यया भवन्तीत्युक्तम्, तथापि 'सर्वत्राण्च तलोपश्च' इत्यण्प्रत्ययेऽतिदिष्टे तत्सन्नियोगशिष्टस्तलोपोऽपि भवति । *वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति* । 'कालेभ्यो भववत्' इत्यत्रैतद्

न्यासः

ननु चैवमपि सूत्रमनर्थकम्, या ह्यग्निष्टोमस्य दक्षिणा साप्यग्निष्टोमे भवति, तत्र 'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्' 'क्रतुयज्ञेभ्यश्च' इत्येव ठञ् सिद्धः. इदमपि सूत्रं ठञर्थमेवारभ्यते ? सत्यमेतत्; किन्तु भवार्थे 'तस्येदम्' इति विवक्षिते तदा परत्वादणादयः स्युरिति युक्तं विधानम् । अपि च यज्ञाख्येभ्यस्तेन ठञिष्यते । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविध्यभावात् संख्यापूर्वपदेभ्यष्ठञ् न लभ्येत—द्वयोर्वाजपेययोर्भवा दक्षिणा द्वैवाजपेयिकीति । अनेन च विधानेन 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इति ठञ् सिद्धो भवति । अथापि कथञ्चित् तदन्तविधिर्भवार्थे लभ्यते, तथापि 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक्प्रसज्येत । तस्माद्युक्तः सूत्रारम्भः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ यथा मासे भवं मासिकमित्यादि । 'कालाट्ठञ्' इति । प्रावृषेण्यमिति । 'प्रावृष एण्यः' । वासन्तं शारदमिति । सन्धिवेलादिसूत्रेणाण् । हैमनमिति । 'हेमन्ताच्च' इति, 'सर्वत्राण्च तलोपश्च' इति । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । 'कालेभ्यो भववत्' इत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । तत एवानुगन्तव्यम् ।

कम् । सांवत्सरिकम् । प्रावृषेण्यम् । वासन्तिकम्, वासन्तम् । हैमनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । शरदम् । वतिः सर्वसादृश्यार्थः ।

योगविभागश्चात्र कर्त्तव्यः—'तत्र च दीयते', 'यज्ञाख्येभ्यः' इति । आग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूयिकम् । वाजपेयिकम् ।

कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः । अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम् ।

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ९७ ॥

पदमञ्जरी

व्याख्यातम् । *अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तमिति* । यद्येवम्, अग्निष्टोमस्य या दक्षिणा साग्निष्टोमे दीयते तत्र 'यज्ञाख्येभ्यो दीयते' इत्यनेनैव सिद्धम्, तथा यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति, ततश्च कार्यग्रहणमनर्थकम्, तत्र भवेन कृतत्वात् ? अत्राहुः—"द्वयोर्मासयोः कार्यं द्वैमासिकमित्यत्रापि प्रत्ययो भवति, अत्र तदन्तविधेरभ्युपगमात् । 'कालाट्ठञ्' इत्यत्र तु न तदन्तविधिरस्ति, सत्यपि वा तदन्तविधौ 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् प्राप्नोति । अथानेनापि प्रत्यये सति लुक्कस्मान्न भवति, यावता 'वतिः सर्वसादृश्यार्थे' इत्युक्तम् ? सत्यम्; प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो न लुकः", इति । तदपरे न सहन्ते—वतिः सर्वसादृश्यार्थः, तत्र यथा भवे तदन्तविधिर्न भवति, एवमत्रापि न भवितव्यम् । एवं च कृत्वा 'तत्र च दीयते' इत्यत्रापि तदन्तविधिर्न भवति । विभक्ते तु योगे भवत्येव, तत्र भववदित्यस्याभावात्-द्वयोर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकी । सूक्ष्मदृशामेष सन्थाः॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्त्तते, तत्साहचर्यान्नित्यशब्दस्यापि कालवाचिनो ग्रहणम्, नाकाशादिवृत्तेः । तत्र चात्यन्तसंयोगे

न्यासः

चकारः कालादित्यनुकर्षणार्थः, तेन चानुकृष्टत्वादुत्तरत्र नानुवर्त्तते, अत आह—**कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिरित्यादि** । ननु च यन्मासे दीयते कार्यं च तन्मासे भवति; मासाधारत्वात् तत्सत्तायाः । ततः 'तत्र भवः' इत्यनेनाणेव सिद्धमिति किमतिदेशेन ? एवं तेन सत्यपि भवत्यर्थे कार्यदीयमानयोः कार्यतां दीयमानताञ्च कालान्तात् तैः प्रत्ययैरपि ख्यापयितुमतिदेशः । किञ्चानेन च तत्र भवानामपि न । तेन सति तस्मिन् तदन्तविधेरिष्टत्वाद् द्वयोर्मासयोर्दीयते कार्यं वा—द्वैमासिकमिति । अथापि कथञ्चिद् भवार्थेऽपि तदन्तविधिर्गृह्यते, एवमपि 'द्विगोः' इति लुक् स्यात् । ननु चात्रापि विधाने सत्यतिदेशादेव लुक् प्राप्नोति ? वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो विज्ञास्यते, न सर्वकार्याणमित्यदोषः ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ व्युष्टशब्दोऽयं कालशब्दः । यत्साहचर्यान्नित्यशब्दोऽपि कालशब्द एव गृह्यते, नाकाशादिवचनः । तेन तत्र सप्तम्यपवादः 'कालाध्वनोरत्यन्त-

'तत्र' इति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते, कार्यम्—इत्येतयोरण् प्रत्ययो भवति। व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम्। नैत्यम्॥

❀ अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् ❀ आग्निपदम्[1]। पैलुमूलम्। किं वक्तव्यम्? न वक्तव्यम्[1]; अत्रैव ते पठितव्याः।

व्युष्ट। नित्य। निष्क्रमण। प्रवेशन। तीर्थ। सम्भ्रम। आस्तरण। संग्राम। संघात। अग्निपद। पीलूमूल। प्रवास। उपसंक्रमण। व्युष्टादिः[2]॥

पदमञ्जरी

द्वितीया भवतीति सप्तम्यधिकारेऽपि द्वितीयान्तात्प्रत्ययः। नित्यं दीयते कार्यं वा नैत्यम्।

'अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्येतत्प्रत्याचष्टे—*न वक्तव्यमिति*। न कर्त्तव्यमित्यर्थः। कथमित्याह—*अत्रैव पठितव्यास्त इति*। आदिशब्दः प्रकारवाच्याश्रयणीय इत्युक्तं भवति; अन्यथा तत्रैव पठ्येरन्, उपसंख्यानं वा क्रियेत, को विशेषः? अण्ग्रहणमनर्थकं भववदित्यनुवर्त्तिष्यते, तेनाणेव भविष्यति। न चैवं व्युष्टनित्यशब्दाभ्याम् 'कालाट्ठञ्' इत्यस्य प्रसङ्गः, पूर्वेणैव ठञः सिद्धत्वात्? सत्यम्; 'आदिशब्दः प्रकारवाची' इत्युक्तम्, तत्र यदि वृद्धेष्वप्येतत्कदाचित्प्रवर्तते, तदा छः स्यात्। पठितेषु तु नास्ति दोषः॥

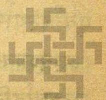
न्यासः

संयोगे' इति द्वितीया भवति। तेन सतम्यधिकारेऽपि नित्यशब्दाद् द्वितीयासमर्थादेव प्रत्ययः। नित्यं दीयते **नैत्यम्**। सर्वकाले दीयत इत्यर्थः।

अण्प्रकरण इत्यादि। यदेतत् कात्यायनेनोक्तम् 'अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्येतन्न वक्तव्यम्। कथं तर्ह्यण् स्यात्? व्युष्टादिष्वेवाग्निपदादयः पठितव्याः। अथाण्ग्रहणं किमर्थम्, यावता 'भववत्' इत्येतदिहानुवर्त्तते, तेनैवात्राणपि भविष्यति? नैवं शक्यम्; एवं हि सति व्युष्ट-नित्यशब्दाभ्याम् 'कालाट् ठञ्' इति ठञ् स्यात्, नैष दोषः; तत्र पुनरारम्भसामर्थ्याद् यष्ठञा बाधितः स एव भविष्यति। कः पुनरसौ? अणेव। एवमपि तीर्थशब्दाद् द्व्यजृद्ब्राह्मणादिसूत्रेण ठग् विहित इति ततष्ठगेव स्यात्। ये चात्र प्रवेशनादयोऽन्तोदात्ताः; तेभ्यष्ठञ् स्याद्—'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्' इति; तेभ्यो भवार्थे ठञो विहितत्वात्। तस्मादण्ग्रहणं कर्त्तव्यम्॥

१–१. पाठोऽयं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति।

२. दीर्घ, उपवास—इत्येतौ शब्दावधिकौ कुत्रचित्।

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥

'दीयते, कार्यम्' इति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाच–हस्तशब्दाभ्यां यथासंख्यं णयतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते, कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्येकमभिसम्बन्धः, यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथाचशब्दोऽव्ययसमुदायोऽनाद रेवर्त्तते । तृतीयार्थमात्रं चात्र सम्भवति, न तु तृतीया समर्थविभक्तिः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ॥

सम्पादिनि ॥ ९९ ॥

'तेन' इत्येव । तृतीयासमर्थात्सम्पादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति । गुणोत्कर्षः=सम्पत्तिः । आवश्यके णिनिः । कर्णवेष्टकाभ्यां

पदमञ्जरी

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ *तृतीयासमर्थाभ्यामिति* । तृतीयार्थयुक्ताभ्यामित्यर्थः । तथा च यथाकथाचशब्दं प्रति वक्ष्यति—*तृतीयार्थमात्रं च सम्भवतीति* । हस्तशब्दे तु तृतीयान्तत्वमेव सम्भवतीति प्रत्येकमर्थसम्बन्ध इति । ननु यथासंख्यं प्राप्नोति ? तत्राह—*यथासंख्यमत्र नेष्यते इति* । प्रत्ययौ तु प्रति यथासंख्यं भवत्येव, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । *तृतीयार्थमात्रं च सम्भवतीति* । अर्थस्तावत्सम्भवति—यथाकथाच दत्तमित्युक्ते, अनादरेण दत्तमिति प्रतीतेस्तावन्मात्रमेव सम्भवति । मात्रशब्दस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति—*न त्विति* । यथाकथाचशब्दस्य वाक्यत्वात् । प्रत्ययस्तु वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपि भवति ॥

सम्पादिनि ॥ सम्पादिनीत्यत्र सम्पदेरर्थमाह—*गुणोत्कर्षः सम्पत्तिरिति* । कर्णवेष्टकम्=कर्णाभरणम् । *वस्त्रयुगेणेति* । 'कुमति च' इति णत्वम् ॥

न्यासः

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ **यथासंख्यं नेष्यत इति** । अल्पाच्तरस्य हस्तशब्दस्य परनिपातो लक्षणव्यभिचारस्य वचनहेतुः । **तृतीयार्थमात्रञ्चात्र सम्भवतीति** । तृतीयार्थस्य गम्यमानत्वात् । तथा हि—यथाकथाच दत्तमित्युक्ते, अनादरेण दत्तमिति गम्यते । **न तु तृतीया समर्थविभक्तिरिति** । यथाकथाचशब्दस्य वाक्यत्वात् । प्रत्ययस्तु वचनसामर्थ्याद् वाक्यादपि भवत्येव ॥

सम्पादिनि ॥ **गुणोत्कर्षः सम्पत्तिरिति** । सम्पादिनीत्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थमाचष्टे । पूर्वावस्थाया गुणातिरेको गुणोत्कर्षः । **आवश्यके णिनिरिति** । अवश्यं सम्पद्यत इति 'आवश्यकाधमर्ण्योर्णिनिः' । **विशेषतः शोभत इति** । शोभनाख्यस्य गुणस्य पूर्वावस्थाया उत्कर्षादतिरिच्यमानत्वात् ॥

संपादि मुखं कार्णवेष्टकिकं मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । वस्त्रयुगेण विशेषतः शोभते इत्यर्थः ॥

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥

कर्मन्, वेष-शब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति 'सम्पादिनि' इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः । कर्मणा सम्पद्यते कर्मण्यं शरीरम् । वेषेण संपद्यते वेष्यो नटः ॥

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

'तस्मै' इति चतुर्थीसमर्थेभ्यः 'सन्तापादिभ्यः प्रभवति' इत्यस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । समर्थः, शक्तः=प्रभवतीत्युच्यते । अलमर्थे चतुर्थी । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सान्नाहिकः ।

सन्ताप । संनाह । संग्राम । संयोग । संपराय । संपेष । निष्पेष । निसर्ग । असर्ग । विसर्ग । उपसर्ग । उपवास । प्रवास । संघात । संमोदन । सक्तुमांसौदनाद्विगृहीतादपि[1] ॥

योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥

योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद् ठञ् 'तस्मै प्रभवति' इत्येतस्मिन्विषये । योगाय प्रभवति योग्यः, यौगिकः ॥

कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥

पदमञ्जरी

कर्मवेषाद्यत् ॥ कर्म=व्यायामः, वेषः=कृत्रिम आकारः ॥

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ॥ *अलमर्थे चतुर्थीति* । अलमर्थे 'प्रभवति' इत्यस्मिन्नुपपदे शेषविषये चतुर्थीत्यर्थः । *सक्तुमांसौदनाद्विगृहीतादपीति* । अपिशब्दात्सङ्घातादपि—साक्तुमांसिकः; औदनिकः, साक्तुमांसौदनिकः ॥

न्यासः

कर्मवेषाद् यत् ॥ कर्मण्यमिति । 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः ॥

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ॥ सक्तुमांसौदनाद् विगृहीतादपीति । अपिशब्दात् सङ्घातादपि । साक्तुमांसौदनिकः । साक्तुकः । मांसिकः । औदनिकः ॥

योगाद् यच्च ॥ **कर्मण उकञ्** ॥ **समयस्तदस्य प्राप्तम्** ॥ अथ किमर्थं तदिति

---

१. निर्घोष, सर्ग, संपात, संवाद, संवेशन—इत्येते शब्दा अत्र गणेऽधिका बहुषु पुस्तकेषु । तत्रैकस्मिन्पुस्तके संवेशनेत्यत्र संवेशेति ।

कर्मन्शब्दादुकञ् प्रत्ययो भवति 'तस्मै प्रभवति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठञोऽपवादः । कर्मणे प्रभवति कार्मुकं धनुः ।

धनुषोऽन्यत्र[1] न भवति, अनभिधानात्[1] ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेत्तद्भवति । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् । उपनतकालमित्यर्थः ।

समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थः ।

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

'तदस्य प्राप्तम्' इत्यनुवर्त्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमासमर्थाद् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्राप्तम्' इत्येतस्मिन् विषये[2] । ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवं पुष्पम् ।

❀ तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ❀ । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ॥

पदमञ्जरी

कर्मण उकञ् ॥ *कार्मुकं धनुरिति* । अन्यत्र तु न भवति; अनभिधानात् ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ *समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थ इति* । इह तु समय इति निर्देशादेव प्रथमासमर्थविभक्तिर्लभ्यते, उत्तरार्थत्वादेव च समयशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वेऽपि तदिति नपुंसकनिर्देशः, तदपेक्षया च प्राप्तशब्दस्यापि नपुंसकत्वम्, इह तु वाक्यभेदेन सम्बन्धः, यदाह—'*यत्तप्रथमासमर्थं प्राप्तं चेत्तद्भवतीति* ॥

ऋतोरण् ॥ *उपवस्ता प्राप्तोऽस्येति* । उपवस्ता=उपवासस्य कर्त्ता स प्राप्तोऽस्य *औपवस्त्रम्*=उपवासः, *प्राशित्रम्*=ब्रह्मभागः ॥

न्यासः

समर्थविभक्तिर्निर्दिश्यते, यावता समय इति निर्देशादेव सा दृश्यते ? इत्यत्राह—**समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थ इति** । 'ऋतोरण्' इत्येवमादौ प्रथमासमर्थाद् यथा स्यादिति । उत्तरार्थञ्च क्रियमाणोऽत्रापि विस्पष्टार्थो भविष्यतीत्यत्रैव कृतः, नोत्तरत्र ॥

ऋतोरण् ॥ वसन्तोऽस्य पुष्पादेर्ऋतुः प्राप्तः, स तस्य जनकत्वात् प्रयोजको भवतीति 'प्रयोजनम्' इति ठञि प्राप्ते सत्ययमणारभ्यते ॥

१–१. अयं पाठो बहुत्र नास्ति ।

२. 'ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थात्प्राप्तोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति' इति पा०, अयमेव च पाठो युक्तः ।

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्राप्तम्' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । अयं ते योनिर्ऋत्वियः ॥

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥

कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्राप्तम्' इत्यस्मिन्विषये । कालः प्राप्तोस्य काल्यस्तापः । काल्यं शीतम्[1] ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥

'कालात्' इत्येव, 'तदस्य' इति च । प्राप्तम्' इति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो विशेष्यते । प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्प्रथमासमर्थादस्येति ठञ् प्रत्ययो भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य कालिकमृणम् । कालिकं वैरम् ।

ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

पदमञ्जरी

छन्दसि घस् ॥ *ऋत्विय इति* । 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वे निरस्ते 'ओर्गुणः' न भवति ॥

कालाद्यत् ॥ *काल्यस्ताप इति* । प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यम् ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ *प्रकर्षेणेति* । प्रकृष्टशब्दे प्रकृत्यर्थस्य निष्कृष्य कथनमेतत्, एवं प्रकृष्टे=प्रकर्षे । *वर्त्तमानादिति* । प्रकर्षविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानादित्यर्थः । न त्वत्र 'नपुंसके भावे क्तः' दर्शितः, कर्मणि क्तान्तोऽयं प्रकृष्यते, स प्रकृष्ट इति; अन्यथा प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति विग्रहो न घटेत । *ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति* । अन्यथानन्तरस्य यतोऽनुवृत्तिराशङ्क्येत ॥

न्यासः

छन्दसि घस् ॥ घसः चकारः 'सिति च' इति पदसंज्ञार्थः । तेन पदत्वेन भत्वे निरस्ते ऋत्विय इति । अत्र 'ओर्गुणः' इति गुणो न भवति ॥

कालाद् यत् ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥ प्रकृष्टमिति । 'नपुंसके भावे क्तः' । कालस्य दीर्घत्वमिह प्रकृष्टशब्देनोच्यते । अथ ठञ्ग्रहणं किमर्थम्, यावता प्रकृत एव ठञ्, तत्र प्रकृष्टमित्येतावदेव वक्तव्यम् ? इत्याह— ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । असति हि ठञ्ग्रहणे यतोऽनन्तरत्वात् स एव विधीयत इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । तस्मान्मन्दबुद्धिं प्रवक्तारं प्रति विस्पष्टार्थं ग्रहणम् ॥

---

१. 'गीतम्'—इति पाठः ।

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

'तदस्य' इत्येव । तदिति प्रथमासमर्थाद् 'अस्य' इति षष्ठयर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्भवति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् ॥

विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्रयोजनम्' इत्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं मन्थदण्डयोरभिधेययोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः ।

❁ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ❁ ।चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्रयोजनम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । उत्थापनीयम् ॥

❁ विशिपूरिपतिरुहि[1]प्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ❁ । गृह-

पदमञ्जरी

प्रयोजनम् ॥ प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनम्, करणे ल्युट् । किं पुनस्तत्फलम् ? यथाहुः—यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनमिति । इन्द्रमहः=इन्द्रोत्सवः ॥

विशाखाषाढादण्मन्थदण्योः ॥ *विशाखा प्रयोजनमस्येति* । विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तेते, तयोर्यथाकथञ्चिद्व्युत्पत्तिः क्रियते । मन्थः=विलोडनदण्डः । तस्यैवाधारभूतोऽवक्षाराख्यः काष्ठविशेष इत्यन्ये । उभयं मिलितमित्यपरे । आषाढः=व्रतिनां दण्डः ।

श्रद्धा प्रयोजनमस्येति । अत्र करणं प्रयोजनम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ *विशिपूरीत्यादि* । विश प्रवेशने', 'पूरी अप्यायने',

न्यासः

प्रयोजनम् ॥ प्रयोजयतीति प्रयोजनम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्त्तरि ल्युट् ॥

विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ठञपवादो योगः । मन्थोऽवक्षारो विलोडनदण्डो वा ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ विशिपूरीत्यादि । 'विश प्रवेशने', 'पूरी आप्यायने',

1. रुहीत्यस्याग्रे 'पदि' इत्यधिकम्, प्रपदनीयमित्युदाहरणं चैकस्मिन्पुस्तके ।

प्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् । अश्वप्रपतनीयम् । प्रासादारोहणीयम् ।

❀ स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तयः ❀ । स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् ।

❀ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः ❀ । पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् ।

अनुप्रवचन । उत्थापन । प्रवेशन । अनुप्रवेशन । उपस्थापन । संवेशन । अनुवेशन । अनुवचन । अनुवादन । अनुवासन । आरम्भण । आरोहण । प्ररोहण । अन्वारोहण । अनुप्रवचनादिः ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात् सपूर्वपदाद् विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्रयोजनम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः । छन्दस्समापनं

पदमञ्जरी

'पत्लृ गतौ', 'रुह बीजजन्मनि'—एताः प्रकृतयो यस्यानस्य 'युवोरनाकौ' इति विहितस्य तस्माद्विद्यमानपूर्वपदाच्छ उपसंख्येयः, केवलस्यानस्य सपूर्वपदत्वासम्भवत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । *गृहप्रवेशनीयमिति* । एवं चानुप्रवचनादिषु संवेशनानुप्रवेशनान्वारोहणशब्दानां प्रपञ्चार्थः पाठः । *स्वर्ग्यमिति* । ठञि प्राप्ते यद्विधिः । *पुण्याहवाचनादिभ्य इति* । साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणं मा भूदिति लुग्वचनम् ॥

न्यासः

'पत्लृ गतौ' 'रुह बीजजन्मनि'—एताः प्रकृतयो यस्यानस्य 'युवोरनाकौ' इति युस्थाने विहितस्यानः, तस्माद् विद्यमानपूर्वपदाच्छ उपसंख्येयः । केवलस्यानस्य सपूर्वपदत्वं न सम्भवतीति तस्य शब्दस्येदं विशेषणं विज्ञायते । गृहप्रवेशनं प्रयोजनं यस्य तत्र गृहप्रवेशनशब्दो विशिप्रकृत्यनन्तः, गृहशब्देन च सपूर्वपदः । यदि तर्हि विश्यादिप्रकृत्यनन्ताच्छब्दाच्छ उपसंख्यायते, अनुप्रवचनादिषु संवेशनारोहणादीनां पाठोऽनर्थकः; तस्यैव प्रपञ्चार्थत्वात् ।

समापनात् सपूर्वपदात् ॥ अथ पदग्रहणं किमर्थम्, सपूर्वादित्येवोच्येत ? इत्यत आह—**पदग्रहणमित्यादि** । असति हि पदग्रहणे, ईषदसमाप्तं समापनं बहुसमापनं तत् प्रयोजनमस्येति तत्रापि प्राप्नोति; भवति ह्ययं समापनशब्दः सपूर्वः । पदग्रहणे तु सति न भवति; बहुच्प्रत्ययस्यापदत्वात् ॥

प्रयोजनमस्य छन्दःसमापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् ।

पदग्रहणं बह्वचपूर्वनिरासार्थम् ॥

ऐकागारिकट् चौरे ॥ ११३ ॥

'ऐकागारिकट्' इति निपात्यते चोरेऽभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य ऐकागारिकः चौरः । ऐकागारिकी ।

किमर्थमिदं निपात्यते, यावता 'प्रयोजनम्' इत्येव सिद्धष्ठञ् ? चौरे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत्—एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति ।

टकारः कार्यावधारणार्थः–ङीबेव भवति, न ञित्स्वर इति ।

अपरे पुनरिकट् प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

पदमञ्जरी

ऐकागारिकट् चौरे ॥ *एकागारं प्रयोजनमस्येति* । एकशब्दोऽसहायवचनः, असहायं हि गृहं मुमूषिषतश्चोरस्य प्रयोजनम । ससहाये तु गृहे मोषितुं न शक्यते । *एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति* । 'एकागारं चरेद् भैक्ष्यं तत्पुराणमुनेर्व्रतम्' इति शास्त्रादेकामेव यो भिक्षां गृह्णाति न द्वितीयां स एवमुच्यते । नन्वेवमप्येकागाराच्चोरे ठञेव नियमार्थं वक्तव्यः, किं निपातनेन, टकारेण वा प्रयोजनम् ? अत आह—*टकारः कार्यावधारणार्थ इति* । अवधारणमेव दर्शयति—*ङीबेव भवति, न ञित्स्वर इति* । वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येव । नन्वेवं ञित्स्वरनिवृत्तिरेव निपातनस्य । मा भूद्वा नियमः; भिक्षौ कस्मान्न भवति ? अनभिधानात् ।

यथा तु भाष्यं तथा ञित्स्वर एवेष्यते । तत्र हि सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्–'एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात्' इति,प्रयोजनमित्यत्र ठञ्प्रकृतः, तेनैवैकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः । *इकट्प्रत्ययमिति* । इदमपि प्रत्याख्यानेन विरुद्धम् ॥

न्यासः

ऐकागारिकट् चौरे ॥ चौरे नियमार्थमिति । प्रकृत्वाच्च ठञ एव । एवं ब्रुवता ठञन्तमेतन्निपात्यत इत्युक्तं भवति ।

ननु च टकारानुबन्ध एवमर्थमासज्यते, ङीब् यथा स्यादिति, स चात्र, ठञन्तत्वादेव सिद्धः, तत् किमर्थं टकारः ? इत्यत आह—**टकार** इत्यादि । असति हि टकारे, यथा ङीब् भवति तथा ञित्स्वरोऽपि—आद्युदात्तत्वं स्यात् । **कार्यावधारणार्थष्टकारः** क्रियते, तेन ङीबेव भवति, न ञित्स्वरः । **अपर इकट्प्रत्ययं वृद्धिञ्च निपातयन्तीति** । तेषां ङीबर्थ एव टकारः । एकशब्दोऽसहायार्थः, स चासहायवाची द्रष्टव्यः । असहायग्रहणं चौरस्य स्वार्थं, न तूपलक्षणं प्रयोजनम् ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

'आकालिकट्' इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इकट् प्रत्ययश्च निपात्यते । समानकालावाद्यन्तावस्य आकालिकः स्तनयित्नुः । आकालिकी विद्युत् । जन्मना तुल्यकालविनाशा । उत्पादानन्तरं विनाशिनीत्यर्थः ।

❀ आकालाट् ठँश्च ❀ । चात् ठञ्च । आकालिका विद्युत् । ठञः पूर्णोऽवधिः ॥

पदमञ्जरी

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ *आकालिकडिति निपात्यते इति* । समुदायविषयमुक्त्वा तत्रैव विभज्य निपातनं दर्शयति—*समानकालशब्दस्येत्यादि* । सर्वेषामेव वाक्यानां निपात्यत इति वक्ष्यमाणेनैव सम्बन्धः । *आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणमिति* । एतत्समानकालत्वमाद्यन्तयोर्विशेषणं निपात्यते 'आद्यन्तवचने' इति सूत्रे श्रुतत्वादित्यर्थः । *इकट् च प्रत्यय इति* । कार्थे ? अस्येत्यधिकारात्षष्ठ्यर्थे । तदाह—*समानकालावाद्यन्तावस्येति* । समानकालौ एककालावित्यर्थः । आदिः=जन्म, अन्तः=विनाशः, न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वसम्भव इत्यव्यवहितकालत्वमेककालत्वम् । निरन्तरे हि काले भेदाग्रहणात्स एव काल इति भवति प्रतिपत्तिः । तदाह—*उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थ इति* ।

आकालाट्ठँश्चेति । वार्त्तिककारो मन्यते । न समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशो निपात्यः, नापीकट् प्रत्ययः, किं तर्हि ? आकालाट्ठंश्चेति सूत्रं कर्त्तव्यम् । चकारः प्रकृतस्यैव ठञः समुच्चायार्थः । किमिदमाकालादिति ? आवृतः कालोऽस्येत्याकालः । न च कालस्यावृत्तिः सम्भवतीत्ययमर्थो भवति—उत्पत्तिकालेन समानो निरन्तरो यस्य विनाशकाल इति । एवं ह्युत्पत्तिकाल एव

न्यासः

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ आदिः=जन्म, अन्तः=विनाशः, तयोर्वचनमाद्यन्तवचनम् । तस्मिन् सत्येतन्निपातनम् । **समानकालावाद्यन्तावस्येति** । ननु चोत्पादनविनाशयोरयौगपद्यात् समानकालत्वं न सम्भवति, न ह्यनेन जन्मनाशयोरेककालता प्रतिपद्यते, किं तर्हि ? विद्युदादेरनवस्थायित्वप्रदर्शनपरत्वादस्येत्यत आह—**उत्पादानन्तरं विनाशीत्यर्थं इति** ।

आकालाट् ठंश्चेति । यदा ठन् तदा—आकालिका । यदा ठञ् तदा—आका-

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यंक्रिया चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते ब्राह्मणवत् । राजवत् ।

क्रियाग्रहणं किम् ? गुणतुल्ये[1] मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । पुत्रेण[2] तुल्यो गोमान् ॥

पदमञ्जरी

विनाशोऽस्यावृत्त इति भवति प्रत्ययः । ततः स्वार्थे ठन्विधेय आद्यन्तवचने विषय इति । तत्र ठञ्पक्षे ङीबाद्युदात्तत्वं च भवति, प्रत्ययान्तरनिपातने तु नाद्युदात्तत्वं सिद्ध्यति, तदाह—'आकालनिपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणादिति ।

वृत्तिकारस्तु ठकारोच्चारणात्प्रत्ययान्तरस्यैव निपातनं मन्यमानो ञित्स्वरं नेच्छति, तन्मते निपातनापेक्षयां समुच्चयार्थश्चशब्दः, निपातनं च कर्त्तव्यम् । आकालशब्दाच्च ठनपि विधेय इति । आकालशब्दस्य चोक्त एवार्थः स्वार्थिकश्च ठन् । आद्यन्तविषया चावृत्तकालता ।

अपर आह—आवृत्तः काल इति तत्पुरुषोऽयम्, ततोऽस्येत्यधिकारात् षष्ठ्यर्थे प्रत्यय इति । सर्वथा निपातनस्य ठनश्चैक एवार्थः—समानकालावाद्यन्तावस्येति ।

अन्ये वर्णयन्ति—येषां वर्षादीनां यस्मिन्नेत्र काले मध्याह्नादावुत्पत्तिः, तस्मिन्नेव द्वितीयदिवससम्बन्धिनि विनाशश्च तान्याकालिकानि, तस्मात्कालादनुवर्त्तन्त इति कृत्वा । तेषां ह्याद्यन्तयोरेक एव कालो भवति मध्याह्नादिरिति ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ *यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति* । एतेन समानविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थस्य विशेषणं क्रियाग्रहणमिति दर्शयति । निर्देशानुरोधे तु प्रथमनिर्दिष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य विशेषणे भिन्नविभक्तिकत्वाद्वाक्यशेषोऽध्याहार्यः स्यात्—यत्तत् तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीति । तुल्यमित्येतच्च प्रथमान्तम्, न क्रियाविशेषणत्वेन द्वितीयान्तम्, यदाह—*तुल्यमित्येतस्मि-*

न्यासः

लिकी । आकालशब्दश्चायम् 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । आ कालादाकालम्—'कुगतिप्रादयः' इति, तत्पुरुषो वा—आवृत्तः काल आकाल इति ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः ॥ तुल्यमिति । कर्मपदमेतत्, क्रियाविशेषणत्वात् । प्रतिपादितं हि प्राक् क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम् 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन' इति सूत्रे । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते ब्राह्मणवदिति । का पुनरत्र क्रिया ? ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते क्षत्रियादिगता अध्ययनादिका । ननु च तस्या ब्राह्मणनिष्ठयाऽध्ययनादिक्रिय-

---

१. 'गुणद्रव्य०'—इति बहुषु पुस्तकेषु । २—२. पाठोऽयं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

पदमञ्जरी

त्यर्थे इति। तस्य विशेषणं क्रियाग्रहणम्। सामान्योपक्रमत्वात्तु 'हितं भक्षाः' इतिवत्तुल्यमिति नपुंसकनिर्देशः। *ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तत इति*। ननु ब्राह्मणशब्देन जातिर्द्रव्यं वोच्येत, न ताभ्यां क्रियायास्तुल्यत्वम्; अत्यन्तभेदात्। यत्र तु किञ्चित्सामान्यम्, कश्चिच्च विशेषः, स एव विषयस्तुल्यतायाः। स्यादेतत्—ब्राह्मणसहचरितायामध्ययनादिकायां क्रियायां ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिः—ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते, कोऽर्थः? यथा ब्राह्मणो वर्त्तते तथा वर्त्तत इत्यर्थः। वर्त्तनम्=अध्ययनादिक्रियानुष्ठानम्, तेन युक्तमेव तुल्यत्वमिति। एवमपि मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहणं युक्तम्। कः पुनर्मुख्यः? क्रियावाची। पचत्यादीनां तावत्क्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाच्च तृतीयासमर्थत्वं न सम्भवति। अव्ययकृतानां तु—कृत्वा, हृत्वा, कर्तुम्, हर्तुमित्येवमादीनां यद्यपि क्रियावाचित्वम्, तथा पञ्चकृत्वः कृत्वेति कृत्वोऽर्थोत्पत्तिर्भवति; तथाप्यसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात्तृतीयान्तत्वाभावः। घञादयश्च धात्वर्थस्य सिद्धतायां भवन्तः सत्त्वभूतार्थाभिधायिनो न क्रियावचनाः। अत एव हि तत्र कृत्वोऽर्थप्रत्ययाभावः। न हि भवति पञ्चकृत्वः पाक इति, भवति तु पञ्चपाका इति। यथा पञ्चघटा इति भवति, न तु भवति पञ्चकृत्वो घट इति। भोक्तुं पाक इत्यादौ धातुवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन्प्रत्ययः। घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक इत्यादिरपि विषयो न भवति।

ननु पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वसुचो दर्शनाच्छयितव्यादयः क्रियावचनाः, ततः किम्? राजशयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यादिरवकाशः स्यात्, तथा स्थातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वात्, तथा नर्तितव्येन तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति, तथा भोक्तुं पाक इत्यादौ यथा प्रकृतिवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन् भवति, तथा घृतपाकेन तुल्यस्तैलपाक इत्यादौ वतिरपि स्यादिति सोऽप्यवकाशः; तदेवं प्रत्ययार्थविशेषणेऽपि क्रियाग्रहणे सामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थोऽपि क्रियैव भवति, न ह्यक्रियया क्रिया तुल्या भवतीति क्रियावाचिभ्य एव वतिना भवितव्यं प्रकृत्यर्थ-

न्यासः

यैव तुल्यता, न च तां ब्राह्मणशब्द आह, किं तर्हि? जातिं द्रव्यं वा। न च ताभ्यां क्रियया तुल्यत्वम्; स्वभावभेदात्। यत्र हि किञ्चित् सामान्यम्, कश्चिद् विशेषः, स विषयस्तुल्यतायाः, इह त्वत्यन्तभेद एव? नैष दोषः; यद्यपि ब्राह्मणादिशब्दैः क्रिया नोच्यते, तथाप्यभिधेयसम्बन्धेन प्रतीयते, यथा—'गुडः' इत्युक्ते गुडेनानभिधीयमाना अपि माधुर्यादयः। तत्र ब्राह्मणादिशब्देन योऽर्थ उच्यते तेन तुल्यत्वं क्रियाया न सम्भवति। उच्यते चेदं वचनसामर्थ्यात्। यासावभिधेयेन ब्राह्मणेन क्रिया गम्यते तया तुल्यता विज्ञास्यते। ननु च तृतीयासमर्थविभक्तिवाच्यया क्रिययैव प्रत्ययार्थक्रियायास्तुल्यता, तस्याश्च घञन्तोऽवकाशः—तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इत्यादि? नैषोऽस्त्यवकाशः; धात्वर्थो हि क्रिया, सा च पूर्वापरीभूता। अथवा—असत्त्वभूता।

पदमञ्जरी

विशेषणे सुतरामिति कथं क्लेशेन क्रियायां वर्तितेभ्यस्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः प्रत्ययः ? उच्यते; येनोपमीयते, यश्चोपमीयते, यश्च तयोः साधारणो धर्मः—एतत्त्रयमप्यपेक्ष्योपमानोपमेयभावः प्रवर्त्तते। तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन विवक्ष्यते, तदा सावश्यापेक्ष्यसाधारणधर्माधारत्वात्क्रियारूपतां हित्वा सत्त्वरूपतां प्रपद्यते, ततश्च सामर्थ्याद् भूतपूर्वगत्याश्रयणम्—यस्यार्थस्य क्रियारूपतापूर्वमभूत् सम्प्रति क्रियारूपातिक्रमेण सत्त्वभावापन्नोऽपि तृतीयान्तवाच्यः परिगृह्यते। तदेवं सम्प्रति मुख्यक्रियावाच्यसम्भवाद् भूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचिनः शयितव्यादयोऽपि गौणा एव। गौणं च क्रियावाचित्वं ब्राह्मणादीनामपि सम्भवतीति तेभ्योऽपि भवति प्रत्ययः। तेषां तु न कस्याञ्चिदपि दशायां मुख्यक्रियावाचित्वमित्येतावाँस्तु विशेषः। यदि तर्हि क्रिययोस्तुल्यत्वे प्रत्ययः ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यमध्ययनं करोति ब्राह्मणवदधीत इत्यन्यः साधारणो धर्मोऽपेक्षणीयः स्यात्। तस्माद् द्रव्ययोरेव तुल्यत्वे प्रत्ययः, क्रिया तु साधारणो धर्म इति युक्तम्। न युक्तम्; एवं हि यथा ब्राह्मणेन तुल्यः क्षत्त्रियोऽध्ययनेनेति द्रव्यनिष्ठमभिधानं तथा वत्यन्तेऽपि स्यात्, ततः किम्? अव्ययसंज्ञा न प्राप्नोति, द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यायोगित्वात्। स्वरादिषु पाठाद्भविष्यति ? इहापि तर्हि प्राप्नोति—उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे य उद्वतो निवतो यासि।

किञ्च पाठाद्भवतु संज्ञा, लिङ्गसंख्याकारकशक्तियोगस्तु केन धार्यते—स्वः पश्येत्यादिवत्! लौकिके च प्रयोगे क्रिययोरेव सादृश्यं प्रतीयते, न तद्वतोर्द्रव्ययोः। यत्पुनरुक्तम्—साधारणो धर्मोऽपेक्षणीयः स्यादिति ? नैष दोषः; चन्द्र इव मुखमस्या इत्यादौ यथा शब्दानुपात्ता अपि कान्त्यादयः प्रतीयन्ते, तथात्रापि सौष्ठवादयः प्रत्येष्यन्ते। तस्मात्सुष्ठूक्तम्—यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति। *गुणतुल्य इति*। गुणैस्तुल्य इति ? 'पूर्वसदृश' इति तृतीयासमासः। *पुत्रेण तुल्यः स्थूल इति*। पुत्रस्य यादृशं स्थौल्यं पितुरपि तादृशमित्यर्थः॥

न्यासः

न च तस्यां घञादयो भवन्ति, क्व तर्हि ? तस्यैव धात्वर्थस्य धर्मे सिद्धतायामेव। धात्वर्थस्यापि घञादिस्थाया भिद्यते। तत् कथं घञादीनामर्थः क्रियेति शक्यते वक्तुम्? न च तया घञादिवाच्यसिद्धतया द्रव्यगतायास्तुल्यता। न हि द्रव्यभूतेनासत्त्वभूतस्य वस्तुतुल्यतोपपद्यत इत्यतो नास्ति वचनस्यावकाशः। यदि तर्हि क्रिया घञादिभिर्नाभिधीयते—कर्तुं गमनम्, भोक्तुं पाकः, कारकस्य व्रजतीति 'तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति तुमुण्ण्वुलौ न प्राप्नुतः ? नैष दोषः; यदत्र प्रकृतिरूपं तस्य क्रियैवार्थ इति तदाश्रयौ तुमुण्ण्वुलौ भविष्यतः, यथा—आख्यातपद उपपदे, तस्य हि क्रिया कर्त्रादयश्चार्थाः। तत्र या क्रियार्था तामाश्रित्य तुमुण्ण्वुलौ भविष्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् 'तस्य' इति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति। मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः[1]। पाटलिपुत्रवत्साकेते परिखा। षष्ठीसमर्थात्—देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः। यज्ञदत्तस्येव देवदत्तस्य दन्ताः यज्ञदत्तवत्[2] ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थात् 'अर्हम्' इत्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो

पदमञ्जरी

तत्र तस्येव ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पूर्वेणैव सिद्धम्, न सिद्ध्यति, तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्ययः, इह तु सप्तमीषष्ठीसमर्थात्? एवं तर्हि तुल्यार्थैरिति या तृतीया तयेवशब्दयोगे सर्वे विभक्त्यर्था व्याप्ताः, तद्यथा—ब्राह्मण इवाधीते, ब्राह्मणेन तुल्यमधीते; ब्राह्मणमिव पश्यति, ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति; ब्राह्मणेनेवाधीतम्, ब्राह्मणेन तुल्यमधीतम्; ब्राह्मणायेव ददाति, ब्राह्मणेन तुल्यं ददाति; ब्राह्मणादिवाधीते, ब्राह्मणेन तुल्यमधीते; ब्राह्मणस्येव क्षत्त्रियस्य स्वम्, ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्त्रियस्य स्वम्; ब्राह्मण इव क्षत्त्रिये वर्त्तते, ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्त्रिये वर्त्तत इति—ततश्च तृतीयान्तादेव पूर्वसूत्रेण प्रत्ययो भविष्यति। तथा च 'पूर्ववत्सनः' इति पञ्चम्यन्ताद्वतिर्दृश्यते। एवमपि न सिद्ध्यति, किं कारणम्? पूर्वत्र क्रियातुल्यत्वे प्रत्ययः, तच्चावश्यं क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्, गवा तुल्यो गवय इत्यादौ मा भूदित्येवमर्थः; ततश्च द्रव्यगुणयोस्तुल्यत्वे वतिर्न स्यादिति षष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थेऽनेन विधीयते ॥

तदर्हम् ॥ *तदिति द्वितीयासमर्थादिति*। अर्हशब्दः पचाद्यजन्तस्तद्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यम्, निपातनात्तु द्वितीया। अपर आह—विग्रह-

न्यासः

तत्र तस्येव ॥ अथ किमर्थमिवेत्युच्यते, न वत्यर्थे सादृश्ये भविष्यति? नैतदस्ति; न हि तुल्यग्रहणं शक्यमिहानुवर्त्तयितुम्। तद्धि क्रियाविशेषणत्वात् कर्म, तत्र यदीह तस्यानुवृत्तिः स्यात् तथाभूतस्यैव स्यात्। ततश्च कर्मण्येव तुल्ये प्रत्ययः स्यात्, तथा च—मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्रासाद इत्यादि न सिध्येत्। तस्मादिवेति वक्तव्यम्। अक्रियार्थश्चायमारम्भः ॥

तदर्हम् ॥ अर्हतीत्यर्हः। क्रियाग्रहणमिहानुवर्त्तते, ततोऽस्यामेवार्हणक्रियायां कर्तृ-

---

१. 'प्रासादः' इति पाठा०।

२. 'देवदत्तवद्यज्ञदत्तस्य दन्ताः' इति पाठा०।

भवति । राजानमर्हति राजवत्पालनम् । ब्राह्मणवत् । ऋषिवत् । क्षत्त्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

पदमञ्जरी

वाक्याभिप्रायमेतत्; यदा राजानमर्हतीत्येवं तिङन्तेन विगृह्यते तदा द्वितीया समर्थमिति । सूत्रे त्वर्हमिति कर्मोपपदादच्प्रत्ययः कृत इति । इह क्रियाग्रहण-मनुवर्त्तते—यत्तदर्हं क्रिया चेत्सा भवतीति, राजानमर्हति वृत्तं राजवद्वर्त्तते, इह न भवति—राजानमर्हति छत्त्रम्, ब्राह्मणमर्हति दधीति । यद्येवम्, राज्ञा तुल्यं वर्तते इति विग्रहाश्रयणेन पूर्वेणैव वतिः सिद्धः ? इह तर्हि राजवद्वर्त्तते राजेति भेदाभावेन तन्निबन्धनस्य सादृश्यस्याभावादप्राप्तो वतिरनेन विधीयते। अत्रापि राजत्वेन ये प्रसिद्धा भरतादयस्त उपमानानीदानीन्तनानामिति सिद्धो वतिः । यदा तर्हि राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा—राजवदयं वर्त्तते भरत इति, तदा सादृश्याभावादप्राप्तिः[1] । विनीतवदुपस्थितं चिच्छेद कृतहस्तवदिति विनीतानामिदं योग्यमुपस्थानम् कृतहस्तानामिदं योग्यं छेदन मिति गम्यते, न तु सादृश्यम् । उक्तं च—

'युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निदर्शनम् ।
उपमानविवक्षायां तदर्हमिति पठ्यते' ॥ इति ।

यदा त्वेकमेव वस्तु अवस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वेन विवक्ष्यते, तदा नार्थोऽनेन । तथा चेवशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते—राजेवायं राजा युध्यते, वैय्याकरण इव वैय्याकरणो ब्रूते, रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति । उक्तम्-

'तदर्हमिति नारब्धं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।
सम्भवत्युपमात्रापि भेदस्य परिकल्पनात्' ॥ इति ।

न्यासः

भूतायां प्रत्ययो विधीयत इति । यत्रासौ प्रत्ययार्थत्वेन विवक्ष्यते, तत्र वाक्यमेव भवति—ब्राह्मणमर्हतीति ॥

---

१ 'एवमपि न सिध्यति, किं कारणम् ? पूर्वसूत्रे तुल्यस्य प्रतियोगिनि प्रत्ययः, अत एव च तत्र ब्राह्मणादिशब्दानां तद्गतायां क्रियायां वृत्तिर्दर्शिता । इह तु मथुरया तुल्यः पाटलिपुत्रे प्राकार इति न मथुरा प्रतियोगिनी, किं तर्हि ? तद्गतः प्राकारः । इह च देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य दन्ता इति न देवदत्तः प्रतियोगी, कि वर्हि ? तदीया दन्ता इति न पूर्वेण प्राप्तिः । नन्वत्रापि मथुरादेवदत्तशब्दाभ्यां तत्प्राकारो दन्ताश्च लक्षिष्यन्ते' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

उपसर्गात्ससाधने धात्वर्थे वर्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये। यदुद्वतो निवतो यासि वप्सद्, उद्वतानि निगतानि च॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

पदमञ्जरी

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ *ससाधने धात्वर्थे इति*। क्रियामात्रं धात्वर्थः, स्तत्कथं ससाधन इति लभ्यते ? उच्यते; इहार्थग्रहणं न कर्त्तव्यम्, धातावित्येव सिद्धम्, कथं पुनर्धातौ नामोपसर्गो वर्तेत, शब्दे शब्दासम्भवात्? अर्थे वृत्तिर्विज्ञास्यते। यथा—धातुसम्बन्धे' इत्यत्र तत् क्रियते बहुव्रीहिर्यथा विज्ञायेत—धातुर्धात्वर्थः क्रिया, अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्त्तमानादिति। 'ससाधने धात्वर्थे' इत्यस्याप्ययमेवार्थः—धात्वर्थविशिष्टे साधन इति, न पुनः साधनविशिष्टे धात्वर्थ इति। उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिंषन्ति, यथा—आगच्छतीति। यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टं साधनमाहुः—निष्कौशाम्बिरिति, तत्र यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र यथा स्यादित्येवमर्थं धात्वर्थ इत्युक्तम्। *उद्वतानि निगतानीति*। वनानां विशेष्यत्वान्नपुंसकत्वम्। उद्वतो निवत इति तु छान्दसं पुंस्त्वमिति मन्यते। यच्चास्माभिरुक्तम्—'क्रिया गुणभूता साधनं प्रधानभूतं तत्रोपसर्गस्य वृत्तिः' इति तदप्यनेन दर्शितम्। साधनशब्देन शक्तिमद् द्रव्यमुच्यते, न शक्तिमात्रमिति लिङ्गसङ्ख्यायोगादन्वर्थाव्ययसंज्ञा न भवति॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ 'तस्येदम्' इत्यस्यापवादोऽयम्। भावशब्दोऽयम् 'भवतेश्चेति वक्तव्यम्' इति णप्रत्ययान्तोऽस्त्येवाभिप्राये, यथा—अयं भावः' इति;

न्यासः

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ उपसर्गाः प्रादयः, ते चैवमात्मकाः। यत्र क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते, तत्र क्रियाया विशेषका भवन्ति—आगच्छति, प्रगच्छतीति। यत्र न प्रयुज्यते, तत्र ससाधनक्रियावाचकाः—सङ्कटः, उत्कट इति। क्रियावाची शब्दः प्रादीनां वत्यन्तानां प्रयोगे न प्रयुज्यते। तेन साधनो धात्वर्थः स्वार्थः। तेन साधने धात्वर्थे वर्त्तमानादुपसर्गात् प्रत्ययो विज्ञायत इत्याह—**ससाधने धात्वर्थ इति**। यदि ह्येवमात्मका उपसर्गाः, धात्वर्थग्रहणं न कर्त्तव्यम्? सत्यमेतत्; तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्। **उद्वतः, निवत इति**। उच्छब्दात् निशब्दात् ससाधने धात्वर्थे वतिः। ननु च वतेरव्ययसंज्ञकत्वाद् विभक्तेर्लुक् प्राप्नोति, स कस्मान्न भवति? अव्ययसंज्ञाया अनित्यत्वात्। अनित्यत्वं तु तस्याः 'सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यते' इत्यादिना अव्ययसंज्ञाप्रकरण एव प्रतिपादितम्॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ भवतेरनेकार्थत्वाद् भावशब्दोऽयमभिप्रायादिष्वनेकेषु वर्त्तते। तत्र न ज्ञायते—कोऽत्रार्थो भावशब्देन विवक्षितः? इत्यतस्तत्परिज्ञानार्थमाह—

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् 'भावः' इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः । भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देनोच्यते । अश्वस्य भावः अश्वत्वम्, अश्वता । गोत्वम् , गोता ॥

पदमञ्जरी

अस्ति च पदार्थमात्रवचनः, यथा—'विचित्रा हि भावशक्तयः' इति; अस्ति च शृङ्गारादिषु—स्थायीभावः सञ्चारीभाव इति; घञन्तस्तु भवत्यर्थे कर्तृवर्जिते च कारके वर्त्तते । भवतिश्चानेकार्थः, तद्यथा—'तत्र भवः' इति सत्तार्थः; 'धान्यानां भवने' इत्युत्पत्त्यर्थः; 'इत्थम्भूते' इति प्राप्त्यर्थः; 'भूष्णुर्भूतिकामः' इति समृद्ध्यर्थः; 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यादौ धात्वर्थमात्रवचनः; वृत्तिकारोपदर्शितश्चापरः, ततश्च 'तस्य भावः' इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गः ? इत्यत आह—*भवतोऽस्मादित्यादि* । यस्माद् गोत्वादेर्हेतोर्गवादौ गौरित्येवमादिकमभिधानं प्रवर्त्तते, गौर्गौरित्येवमादिश्चाभिन्नाकारः प्रत्ययो भवति, सोऽर्थो गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिह भावशब्देनोच्यते ।

तत्र भवतोऽस्मादित्यर्थप्रदर्शनमेतत्, न तु हेतौ केनचिद् घञ्विहितः । तस्मात् 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इति करणे घञ् द्रष्टव्यः । अभिप्रायादीनां चानभिधानान्न ग्रहणम् । उक्तं च—'यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ' इति । गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्रयो भेदको जात्यादिरर्थः स सर्व इह गृह्यते । 'यस्य भावात्' इत्येतावत्युच्यमाने पुत्रस्य भावात्पितृशब्दस्य निवेश इति पितृत्वमिति पुत्रे प्रत्ययः स्यात्, पुत्रत्वमिति च पितरीति गुणग्रहणम्; भावाद् विद्यमानत्वात् । द्रव्यमिति विशेष्यभूतः सत्त्वभावापन्नोऽर्थ उच्यते, तस्मिन् शब्दनिवेशः=शब्दस्य प्रवृत्तिः, सत्वतलोरभिधेय इत्यर्थः । तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तयस्तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्यविशेषे भावप्रत्ययो रूपत्वमिति । ये तु शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्, मतुब्लोपाद्वा, तेभ्यो गुणवृत्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः; गुणि-

न्यासः

भवतोऽस्मादिति । यस्माद् गोत्रादेर्विशेषणत्वाद्विशेष्ये गवादौ गौरित्येवमादिकः शब्दो भवति, गोत्वाकारवती च बुद्धिः, तेन योऽर्थो गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं स भावशब्देनोच्यते । तथा चोक्तम्—'यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ' इति । गुण इति विशेषणमिहोच्यते, द्रव्यं विशेष्यम् । यस्य विशेषणस्य भावाद्विद्यमानत्वाद् विशेष्ये शब्दस्य निवेशः प्रवृत्तिर्भवति, तदभिधाने त्वतलादयः प्रत्यया भवन्ति । तत् पुनः शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमनेकप्रकारम्; जातिशब्दानां जातिः—

पदमञ्जरी

वृत्तिभ्यस्तु गुणे। अणुमहद्दीर्घादयो नित्यं परिमाणिनि वर्त्तन्ते, तेभ्यः परिमाणे गुणे भावप्रत्ययः, षत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्यविशेषे प्रत्ययः। गवादयो यदा जातिमात्रवाचिनस्तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः, तथा ह्यर्थे जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते—यो गोशब्दः स शब्दार्थ इति। शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तम्, नान्यत्। द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जातौ प्रत्ययः, समासकृत्तद्धितास्तु यद्यपि केवलं सम्बन्धं नाभिदधति, तथापि सम्बन्धिनि वर्त्तमानाः सम्बन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्त इति तेभ्यः सम्बन्धे भावप्रत्ययः। तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः सम्बन्धः प्रतीयते, पाचकत्वमिति क्रियाकारकसम्बन्धः, औपगवत्वमित्यादावपत्यापत्यिसम्बन्धः।

केचिदौपगवत्वमित्यपत्यप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति; तन्मते, अर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः—'समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः' इति, रूढिशब्दा गौरखरसप्तपर्णलोहितशाल्यादयो जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्रत्ययः। एवं कुम्भकारत्वम्, हस्तित्वमिति अभिन्नरूपाः। शुक्लादयो मतुब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्ताः, तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुण एव भवति; न तु सम्बन्धे गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोऽयमित्यभिसम्बन्धेन लोकनिरूढेन भेदसम्बन्धस्य न्यग्भावात्। 'गुणवचनेभ्यो लुक्' इति लुग्विधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनामभिधानम्, न तु भेदाश्रया मत्वर्थीयोत्पत्तिरित्याख्यायते। अव्यभिचारिसम्बन्धात् सतो भावः सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः। न हि सद्वस्तु सत्तासम्बन्धं व्यभिचरतीति सत्तासम्बन्धानपेक्षणाद् न सम्बन्धे प्रत्ययः। राजपुरुषयोस्तु सम्बन्धस्य कादाचित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्ते इति ततः सम्बन्धे प्रत्ययो युक्तः। तस्मात्सत्सु पदार्थेषु नित्यसमवायिनि शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या, न तु सत्सत्तयोः सम्बन्धः समवायाख्यः। धवखदिरत्वमिति जातिद्वन्द्वाज्जातिसमुदायः। कुत्वमित्यादौ संज्ञास्वरूपे संज्ञिष्वध्यस्ते प्रत्ययः। अन्ये तु 'संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः' इत्याहुः। उक्तं च—

जातिगुणाज्जातिगुणे समासकृत्तद्धिताच्च सम्बन्धे।
डित्थादेः स्वे रूपे धवखदिराज्जातिसङ्घाते॥ इति।

न्यासः

अश्वत्वमिति, गुणशब्दानां गुणः—शुक्लत्वमिति, क्रियाशब्दानां क्रिया—पाचकत्वमिति। केचित्तु क्रियाकारकसम्बन्धं क्रियाशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमिच्छन्ति। यदृच्छाशब्दानां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धित्वमिति संक्षेपेणैतदुक्तम्। विस्तरेण तु भाष्यादावुक्तमिति

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

'ब्रह्मणस्त्वः' इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति— 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इति । प्रथिमा, पार्थवम्, पृथुत्वम्, पृथुता । म्रदिमा, मार्दवम्, मृदुत्वम्, मृदुता ।

पदमञ्जरी

इह तु नानात्वम्, सहत्वम्, यौगपद्यमित्यादौ वृत्तिविषये नानाशब्दोऽसहभूतेऽर्थे वर्तते, सहशब्दश्च सहभूते, युगपच्छब्दोऽपि युगपद्भूते, ततोऽसहभावादौ भावप्रत्ययः । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । इह न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावेन नञर्थेन च सम्बन्धे विवक्षिते पूर्वं नञ्समासः, पश्चात्त्वतलौ, तेनाब्राह्मणत्वमब्राह्मणतेति सतिशिष्टत्वात्त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरः तलि लित्स्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति, नाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ननु परत्वात्त्वतलौ प्राप्नुतः, न वा सापेक्षत्वाद्ब्राह्मणार्थो यत्र नञर्थमपेक्षते । नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति, ब्राह्मणस्य भावापेक्षत्वात्? नैवम्; प्रधानमत्र ब्राह्मणपदम्, उत्तरपदार्थप्रधानो हि नञ्समासः । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः, यथा—राजपुरुषोऽभिरूप इति । 'वा छन्दसि' छन्दसि विषये क्वचित्पूर्वं त्वतलौ पश्चान्नञ्समासः—अयोनित्वाय, अशिथिलत्वाय । अत्र नञ्स्वर एव भवति, क्वचिद्विपर्ययः । त्वतल्व्यतिरिक्ते भावप्रत्यये पूर्वं स एवेष्यते, पश्चान्नञ्समासः, तेनाप्रथिमेत्यादौ सति शिष्टत्वान्नञ्स्वर एव भवति । अशौक्ल्यमित्यादौ च नञः प्रकृतावनन्तर्भावाच्छुक्लशब्दादौ वृद्धिः पूर्वं नञ्समासे 'न नञ्पूर्वात्' इति प्रतिषेधात् ष्यञेव न स्यात्, सत्यपि वा ष्यञि नञो वृद्धिः स्यात्? ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं युवादिषु पुरुषासे, हृदयासे इति नञ्समासे विषयभूते भावप्रत्ययप्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयति—त्वतलापवादप्रत्ययो नञर्थापेक्षादपि परत्वान्नञ्समासं बाधित्वा भवतीति ॥

आ च त्वात् ॥ प्रथिमेति । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' 'टेः' इति टिलोपः, 'र

न्यासः

तत एवानुगन्तव्यम् । अथ नानात्वमित्यादौ कथं प्रत्ययो भवति ? कथङ्कारं न भवितव्यम्? षष्ठीसमर्थात् प्रत्ययविधानात्, नानेत्येवमादीनाञ्चाव्ययानां षष्ठ्यर्थेनायोगात्, अयोगस्तु तेषामसत्त्ववाचित्वात्? नैष दोषः; सत्त्वभूतोऽप्यर्थः शब्दान्तरेण प्रत्यवमृष्टः षष्ठ्यर्थेन प्रयुज्यते—नानेत्यस्य भाव इति । तञ्च प्रत्यवमृष्टार्थं वृत्तिरेव गमयतीति नानुपपन्ना षष्ठीसमर्थता ॥

अपवादैः सह समावेशार्थं वचनम् । कर्मणि च विधानार्थम् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि

पदमञ्जरी

ऋतो हलादेर्लघोः' इति ऋकारस्य रादेशः । *पार्थवमिति* । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् ।

अपवादैरित्यादि । इमनिजादींस्त्वतलोरपवादान्वक्ष्यति, तैः सह समावेशो यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । ननु स्वरितत्वादेव त्वतलावनुवर्त्तिष्येते तेनापवाद-विषये भविष्यतः ? तन्न; इत उत्तरवाक्यानां प्रत्ययनिर्देशेन निराकांक्षत्वात्त्वत-लोरपि पूर्वसूत्रे विधानादाकांक्षाया अभावान्नैतच्छक्यं विज्ञातुम्—अनुवर्त्तेते त्वत-लाविति । *कर्मणि च विधानार्थमिति* । येभ्य एव कर्मणि ष्यञादिविधिस्तेभ्य एव त्वतलावपि कर्मणि भवतः, न तु ङ्याप्प्रातिपदिकमात्रात् । *चकारो नञ्स्नञ्भ्या-मपि समावेशार्थ इति* । अन्यथा 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इत्यस्य विधित्वपक्षे प्राग्भ-वनाद्येऽर्थास्तानपेक्ष्य तत्रैव प्रदेशे नञ्स्नञोर्विधानादत्र प्रकरणे सन्निधानाभावा-न्नेमनिजादिवत्समावेशसिद्धिः । परिभाषात्वेऽपि यथोद्देशपक्षे 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इत्यत्रैव प्रकरणे नञ्स्नञोः सन्निधिः । न पुनरिमनिजादिमध्ये कार्यकाल-पक्षेऽपि प्राग्भवनाद्येऽर्थाः, तत्र नञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यम् । तत्र यदि ताव-द्भावे इत्यर्थविज्ञानमात्र एव नञ्स्नञोरुपस्थानम्—'तस्य भावस्त्वतलौ' 'स्त्री-पुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञौ' इति, तदस्मिन्प्रदेशे सन्निधानेऽपि 'आ च त्वात्' इत्यस्मात्पूर्वौ भवतः । अथ तूत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानानन्तरं नञ्स्न-

न्यासः

आ च त्वात् ॥ प्रथिमेति । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति 'टेः' इति टिलोपः, 'र ऋतोहला-देर्लघोः' इति ऋकारस्य रेफः, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घः । पार्थव-मिति । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् ।

अपवादैरित्यादि । इमनिच्प्रभृतीनपवादांस्त्वतलोर्वक्ष्यति, तैः सह तयोः समा-वेशः । एकविषयता यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । ननु च स्वरितत्वादनुवर्त्तमानावनु-वृत्तिसामर्थ्यादेवापवादविषयेऽपि भविष्यतः ? नैतदस्ति; अस्ति ह्यनुवृत्तेः प्रयोजनम्, किम् ? 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति कर्मण्यपि यथा स्याताम्; इतरथा हि भावे विधीयमानौ कर्मणि न स्याताम् । कर्मणि चेत्यादि । ननु चानुवृत्तिसाम-र्थ्यादेव कर्मण्यपि भविष्यतः ? नैतदस्ति; अस्ति ह्यन्यदनुवृत्तेः प्रयोजनम्, किम् ? अपवादविषयेऽपि यथा स्याताम् । तस्मिंस्त्वसति न स्याताम्, अस्मिंस्तु सत्येतदु-भयमपि लभ्यते । चकार इत्यादि । यदि चकारो न क्रियेत ततोऽत्रैव प्रकरणे येऽपवादा-

समावेशार्थः । स्त्रियाः भावः स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता । पुंसो भावः पुंस्त्वम्, पुंस्ता, पौंस्नम् ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुध[1]-
कतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्न भवन्ति चतुरादीन्वर्जयित्वा । वक्ष्यति—'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इति ।

पदमञ्जरी

त्वोरुपस्थानम्, तदा ब्रह्मणस्त्व इत्यस्मात्परौ नञ्स्नञौ भवतः । सर्वथा 'आ च त्वात्' इत्यस्मिन्प्रदेशे नाभ्यन्तरौ । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इत्यत्र कर्मणि नञ्स्नञोरुपस्थानं नाशङ्कनीयम्; प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्यासम्बन्धात् । अधिकारपक्षे तु प्रतिसूत्रमुपस्थानान्नञ्स्नञोरिमनिजादिष्वन्तर्भावाद् 'आ च त्वात्' इत्येव नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशः सिध्यति । अथ तत्राप्यर्थस्यैवावधित्वादर्थेष्वेवोपस्थानम्, ततोऽधिकारपक्षेऽपि नाभ्यन्तरत्वमिति सर्वथा चकारेणैव नञ्स्नञ्भ्यां समावेशो वाच्यः ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति त्वतलोरयं प्रतिषेध इति भ्रान्तिं वारयति । *इत उत्तरे ये प्रत्यया इति* । एतच्च 'आ च त्वात्' इति सम्बन्धाल्लभ्यते । *चतुरादीनीति* । चतुराद्यन्तांस्तत्पुरुषान्नञ्पूर्वानित्यर्थः । ननु 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्यादिभिः परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते । न च तत्र काचिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते । तदन्तविधिश्च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः । यत्र तर्हि स्वरूपग्रहणं नास्ति पत्यन्ताद्यग्भवति, हायनान्तादण् भवति, 'इगन्ताच्च

न्यासः

स्तैरेव समावेशः स्यात्, न नञ्स्नञ्भ्याम्; ततोऽन्यत्र विहितत्वात् । चकारे त्वपवादसमुच्चयार्थे सति सर्वापवादविषये त्वतलौ लभ्येते । तेन स्त्रीपुंसाभ्यामपि सिद्धौ भवतः । यद्येवम्, अन्येष्वर्थेषु सावकाशौ नञ्स्नञौ भावे न सिध्यतः, त्वतल्भ्यां बाध्यमानत्वात्? नैष दोषः; 'भवनात्' इत्यवध्युपादानसामर्थ्याद् भावेऽपि भविष्यतः; इतरथा हि भावमेव विधित्वेनोपाददीत ॥

न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः ॥ अधिकारोऽयम्, तेनोत्तरेषां भावप्रत्ययानां प्रतिषेधो विज्ञायते, न त्वतलोरिति मत्वाऽऽह—**इत उत्तरे ये भावप्रत्यया इत्यादि** । न तु 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इत्येवमादिभिर्योगैः परिगणिताभ्य एव प्रकृतिभ्यः प्रत्ययो विधीयते । न च तत्र काचित् प्रकृतिर्नञ्पूर्वा गृह्यते, न च

१. 'बुध'—इति पाठः ।

अपतित्वम्, अपतिता । अपटुत्वम्, अपटुता । अरमणीयत्वम्, अरमणीयता ।

नञ्पूर्वादिति किम् ? बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् ? नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भाव आपटवम् । आलघवम् । अचतुरादिभ्य इति किम् ? आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवटचम् । आबुध्यम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पदमञ्जरी

लघुपूर्वात्', 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' इति,तत्र नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसङ्गस्तद्दर्शयति—*वक्ष्यति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वमपतितेति ।* ततु 'आ च त्वात्' इत्यधिकार इत्युक्तम्, ततश्च पत्यन्तेत्यनेनैव त्वतलोरप्यधिकृतयोर्विधानम् । ततः किम् ? यक इव त्वतलोरप्यं प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्त्वेवमधिकृतयोस्त्वतलोः प्रतिषेधः, 'तस्य भावः' इत्यनेन पुनस्त्वतलौ भविष्यतः; बाधकाभावात् । यदि पत्यन्तादिष्वेवास्योपयोगः, पत्यन्तेत्यस्यैव पुरस्तादिदं पठितव्यम्, तदेवोत्तरत्राप्यनुवर्त्तिष्यते । एवं तर्ह्यत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते । ननु चोक्तम्-'तदन्तविध्यभावादप्रसङ्गः' इति ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति-अस्त्युत्तरत्र तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुरुषात्पृथ्वाद्यन्तादिमनिजादिः सिद्धो भवति—न विद्यन्ते पृथ्वो यस्य अपृथुः, परमपृथुः, तस्य भाव इति । नात्रेमनिजादिरिष्यते, अत एव *वृत्तिकारेणापि* नास्य पटवःसन्तीत्यपटुरित्यादि व्यावर्त्य दर्शितम्, तस्मादिहास्य करणे प्रयोजनं चिन्त्यम् । आचतुर्यमित्यादौ ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥

न्यासः

तदन्तविधिरस्ति; ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । तस्मात् तत्र नञ्पूर्वात् प्राप्तिर्नास्तीति नास्त्यस्योपयोगः ! सत्यम्; यत्र त्वन्तग्रहणम्—'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इत्येवमादिषु योगेष्वस्ति, यत्र च स्वरूपग्रहणं नास्ति—'योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्' इत्येवमादिषु, तत्र नञ्पूर्वादपि प्राप्तिरस्तीति प्रतिषेधः क्रियते । **अपतित्वमिति** नञ्समासे कृत उत्तरकालं पत्यन्ताद् भावविवक्षायाम् 'पत्यन्त' इत्यादिना यग् न भवति । **अपटुत्वमिति** । 'इगन्त' इत्यण् न भवति । **अरमणीयत्वमिति** । 'योपधात्' इत्यादिना वुञ् न भवति । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुरिति बहुव्रीहिरयम्, तेनास्मादिगन्तलक्षणोऽण् भवति—**आपटवमिति** ।

आचतुर्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । ननु च नञ्समासा ब्राह्मणादिषु न पठ्यन्ते, तत् कुतस्तेन ष्यञ् ? नैष दोषः; आकृतिगणो हि ब्राह्मणादिरिष्यते । अचतुरादिप्रतिषेध एवाकृतिग्रहणस्य ज्ञापकम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥

'पृथु'-इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा 'तस्य भावः' इत्येतस्मिन्नर्थे। वावचनमणादेः समावेशार्थम्। पृथोर्भावः प्रथिमा, पार्थवम्। म्रदिमा, मार्दवम्। 'तुरिष्ठेमेयस्सु'[1] 'टेः' इति टिलोपः। 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रेफादेशः[1]। त्वतलौ सर्वत्र भवत एव—पृथुत्वम्, पृथुता। मृदुत्वम्, मृदुता।

पृथु। मृदु। महत्। पटु। तनु। लघु। बहु। साधु। वेणु। आसु। बहुल। गुरु। दण्ड। ऊरु। खण्ड। चण्ड। बाल। अकिञ्चन। होड। पाक[2]। वत्स। मन्द। स्वादु। ह्रस्व। दीर्घ। प्रिय। वृष। ऋजु। क्षिप्र। क्षुप्र। क्षुद्र। पृथ्वादिः॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो

पदमञ्जरी

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ वावचनमणादिसमावेशार्थमिति। इह ये इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयस्तेष्वणः समावेशः। चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु ष्यञः, बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याञः। त्वतलोस्तु समावेशः 'आ च त्वात्' इत्येव सिद्धः? इत्याह—*त्वतलौ तु सर्वत्र भवत एवेति॥*

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च॥ वर्णविशेषवाचिभ्य इति। स्वरूपग्रहणं तु न भवति। यदि स्याद्, दृढादिष्वेव वर्णशब्दं पठेत्। वर्णशब्दश्च रूपस्य वाचको न ब्राह्मणादीनाम्; दृढादिभिर्गुणवचनैः साहचर्यात्। अत एव साहचर्याद्वर्णग्रहणा-

न्यासः

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा। ॥ पृथ्वादिषु य इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयः, तेषामणि प्राप्ते; ये गुणशब्दाः खण्ड-चण्ड—इत्येवमादयः, तेषां ष्यञि; ये वयोवचनाः—बाल-वत्स—इत्येवमादयः, तेषाम् 'प्राणभृज्जाति' इत्यादिनाञि सर्वेषामपवाद इमनिज्विधीयते। **वावचनमित्यादि।** आदिशब्देन ष्यञादीनामुपसंग्रहः। वाक्यार्थं तु वावचनं न भवति; महाविभाषयैव वाक्यस्य सिद्धत्वात्॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ॥ बहुवचनं प्रत्येकमभिसम्बध्यते—वर्णेभ्यो दृढादिभ्यश्चेति; तेन बहुवचननिर्देशाद् वर्णशब्देन वर्णवाचिनां ग्रहणमिति विज्ञायते, न स्वरूपस्य। स्वरूपग्रहणे तु वर्णशब्दमपि दृढादिषु एवाधीयीत। वर्णशब्दश्च गुणविशेषस्य वाचकः,

1—1, अयं पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति। २ 'पान' इति पाठा०।

भवति, चकारादिमनिच्च, 'तस्य भावः' इत्येतस्मिन्विषये। शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम्, शुक्लिमा, शुक्लत्वम्, शुक्लता। कार्ष्ण्यम्, कृष्णिमा, कृष्णत्वम्, कृष्णता। दृढादिभ्यः—दार्ढ्यम्, दृढिमा, दृढत्वम्, दृढता।

षकारो ङीषर्थः—औचिती, याथाकामी।

दृढ। परिवृढ। भृश। कृश। चक्र। आम्र। लवण। ताम्र। अम्ल। शीत। उष्ण। जड। बधिर। पण्डित। मधुर। मूर्ख। मूक। वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम्। समो मतिमनसोर्जवने[1]। दृढादिः[2]॥

पदमञ्जरी

त्पर्यायाणां ग्रहणं न भवति। कथम्? दृढादयो हि गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्त्तन्ते, अतस्तत्साहचर्याद्वर्णशब्दा अपि तादृशा एव गृह्यन्ते। एवञ्च वर्णदृढादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमनिजर्थम्।

औचिती, याथाकामीति। ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्ष्यञ्, ङीष्, 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः।

वेर्यातलाभमतिमनःशारदानामिति। विशब्दादुत्तरे ये यातादयस्तदन्तानां

न्यासः

न ब्राह्मणादीनाम्। कुतः? दृढादिभिर्गुणवचनैः साहचर्य्यात्। अत एवाह—दृढादिभिः साहचर्य्याद् रूपविशेषा एव शुक्लादयः प्रत्ययमुत्पादयन्ति, न तु स्वरूपशब्दाः, नापि तत्पर्यायाः। कथम्? दृढादयो हि गुणा उपसर्जनं द्रव्ये वर्त्तन्ते। तत्साहचर्य्याद् वर्णशब्दा अपि तत्सदृशा एव गृह्यन्ते। न वर्णशब्दस्य तत्पर्यायाणां वा तादृशा वृत्तिरस्ति; गुणमात्रवचनत्वात्। वर्णदृढादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमिमनिजर्थम्। यद्येवम्, ष्यञ्ग्रहणमनर्थकम्, इमनिजेव विधेयः, स च विभाषयैव प्रकृतः? तदुच्यते; अवश्यं ष्यञ्ग्रहणमुत्तरार्थं कर्त्तव्यम्। तत्र वा क्रियत इह वेति नास्ति विशेषः। **शुक्लिमेति**। पूर्ववट्टिलोपः। **द्रढिमेति**। पूर्ववदृकारस्य रभावः।

औचिती, याथाकामीति। 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्। 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः।

वेर्यातलाभमतिमनःशारदानामिति पठ्यते। तस्यायमर्थः—विशब्दादुत्तरेषां यातादीनां प्रत्यया भवन्तीति। वियातत्वम्, वियातता, वियातिमा, वैयात्यम्। विलाभता, विलाभत्वम्, वैलाभ्यम्, विलाभिमा। विमतित्वम्, विमतता, वैमत्यम्, विमतिमा,

---

१. 'जवन' इति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति।

२. बाल, तरुण, मन्द, स्थिर, बहुल, दीर्घ, मूढ, आकृष्ट—अत्रैते शब्दा अधिकाः।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यञ्प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च । कर्मन्शब्दः क्रियावचनः । जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः खल्वपि—ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः ।

पदमञ्जरी

समासानामनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः । वियातत्वम्, वियातता, वियातिमा, वैयात्यम् । विलाभत्वम्, विलाभवता, विलाभिमा, वैलाभ्यम् । विमतित्वम्, विमतिता, विमतिमा, वैमत्यम्; इगन्तत्वादणपि भवति, वैमतम्, । विमनस्त्वम्, विमनस्ता, विमनिमा, वैमनस्यम् । विशारदत्वम्, विशारदता, विशारदिमा, वैशारद्यम् । *समो मतिमनसोरिति* । सम उत्तरे ये मतिमनसी तयोः समासयोरनन्तरः ष्यञ्—संमतित्वम्, संमतिता, संमतिमा, साम्मत्यम्; पूर्ववदण्—सांमतम् । संमनस्त्वम्, संमनस्ता, संमनिमा, सांमनस्यम् ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ *कर्मशब्दः क्रियावचन इति* । न साधनकर्मवचनः; क्रियाया हि साधनं सम्भवति । सत्त्वशब्दाश्च गुणवचनब्राह्मणादयः, अतस्तेषां नास्ति साधनकर्मणा सम्बन्धः । क्रिया त्वात्मलाभाय तैर्युज्यते । कथं तर्हि कवेः कर्म काव्यम्, न हि तत्र क्रियाभिधीयते, किं तर्हि, तत्कृतो ग्रन्थः ? अत्राहुः—क्रियाकर्मण्येव प्रत्ययविधानम्, औपचारिकस्तु तत्कृते प्रयोग इति । अपर आह—सूत्रे यः कर्मशब्दो यश्च वृत्तौ क्रियाशब्दः, तदुभयमपि कर्मसाधनं कर्म, क्रियाकार्यमित्यर्थः, तेन कृतिव्याप्ये साधनकर्मण्येव प्रत्यय इति । ब्राह्मणा-

न्यासः

'इगन्तात्' इत्यण्, वैमतम् । विमनस्त्वम्, विमनस्ता, विमनिमा, वैमनस्यम् । विशारदत्वम्, विशारदता, वैशारद्यम्, विशारदिमा । **समो मतिमनसोरिति** । सम उत्तरयोर्मतिमनसोः प्रत्ययो भवति । संमतिता, संमतित्वम्, संमतिमा, सांमत्यम् । संमनस्त्वम्, संमनस्ता, संमनिमा, सांमनस्यम् ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ 'तस्येदम्' इति शैषिकेषु प्राप्तेषु कर्मणि ष्यञ्विधानम्, चकाराद् भावे च । **कर्मशब्दः क्रियावचन इति** । साधनकर्मवचनशङ्कामपाकरोति । ये हि जडादिशब्दाः, गुणशब्दाः, गुणवचनाः, ब्राह्मणादयश्च तेषां साधनकर्मणा सम्बन्धो न सम्भवति; क्रियावाचकत्वाभावात् । तस्मात् क्रियाशब्द एव कर्मशब्दः । **ब्राह्मणादिराकृतिगण इति** । अवृत्कृतत्वात् । **आदिशब्दः प्रकार इति** ।

चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् ❀। चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्। चातुराश्रम्यम्। त्रैलोक्यम्। त्रैस्वर्यम्। षाडगुण्यम्। सैन्यम्। सान्निध्यम्। सामीप्यम्। औपम्यम्। सौख्यम्।

ब्राह्मण। वाडव। माणव। चोर। मूक। आराधय। विराधय। अपराधय। उपराधय। एकभाव। द्विभाव। त्रिभाव। अन्यभाव। समस्थ। विषमस्थ। परमस्थ। मध्यमस्थ। अनीश्वर।

पदमञ्जरी

दिराकृतिगण इति। अवृत्कृतत्वात्। एतदेवोपपादयति—*आदिशब्दः प्रकारवचन इति*।

किमर्थं तर्हि गुणवचनग्रहणम्, ब्राह्मणादीनां चानुक्रमणम्? केषाञ्चित्प्रपञ्चार्थम्; केषाञ्चित्स्वार्थे प्रत्ययविधानार्थम्, केषाञ्चिद् बाधकबाधनार्थम्। तत्र ब्राह्मणशब्दात्प्राणभृज्जातिलक्षणेऽञि प्राप्ते, 'माणववाडवाभ्यां गोत्रलक्षणे' वुञि। 'अर्हतो नुम् च' इति नुमर्थः पाठः; 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः—आर्हन्त्यम्। चोरधूर्तयोर्मनोज्ञादित्वाद्वुञिप्राप्ते सोऽपि भवत्येव। आराधयादीनां चतुर्णां जनपदवाचित्वादञि कृते, तस्य च 'कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनम्' इति लुकि गोत्रवुञि प्राप्ते पाठः। एकभावादीनामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थे विधानार्थम्। तथा च वार्त्तिके प्रयोगः—'आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात्'

न्यासः

एवं प्रकारेभ्यः ष्यञ् भवतीत्येवमर्थमादिशब्दः प्रकारवचनत्वं बोधयति। यद्येवम्, गुणवचनग्रहणं प्रातिपदिकेषु च ब्राह्मणादीनामनुक्रमणमनर्थकं स्यात्? नानर्थकम्; प्रपञ्चार्थं हि तत्, स्वार्थे विधानार्थञ्च। तत्र ब्राह्मणशब्दात् 'प्राणभृज्जाति' इति जातिवचनत्वादञि प्राप्ते तद्बाधनार्थं ष्यञ्विधीयते। माणववाडवाभ्यां गोत्रलक्षणे वुञि।

अर्हतो नुम् चेति। अस्य नुमर्थः पाठः—**आर्हन्त्यम्**। **चोरधूर्त्ताभ्यां** मनोज्ञादित्वाद्वुञि प्राप्ते। **आराधय, विराधय, अपराधय**—इत्येतेभ्योऽपत्यविवक्षायाम् 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्', तस्य 'कम्बोजाल्लुक्' इति लुक्। ततो गोत्रवुञि प्राप्ते पाठः। **एकभावादीनामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थे विधानार्थम्**। **अक्षेत्रज्ञशब्दस्य** 'न नञ्पूर्वात्' इति प्रतिषेधे प्राप्ते। प्राग् बालिशशब्दात् कुशलादीनां युवादित्वादणि प्राप्ते। **बालिशशब्दो** वयोवचनः, तस्माद् वयोलक्षणेऽञि प्राप्ते। **अनीश्वरशब्दस्य** 'न नञ्पूर्वात्' इति प्रतिषेधे प्राप्ते। **अलस** इति बहुव्रीहिः ष्यञमुत्पादयति, तत्पुरुषात् तु 'न नञ्पूर्वात्' इति प्रतिषेधेन भवितव्यम्; तस्य प्रपञ्चार्थः पाठः। राजन्-

कुशल । कपि । चपल । अक्षेत्रज्ञ । निपुण । ❀ अर्हतो नुम् च ❀ आर्हन्त्यम् । संवादिन् । संवेशिन् । बहुभाषिन् । बालिश । दुष्पुरुष । कापुरुष । दायाद । विशसि । धूर्त्त । राजन् । सम्भाषिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गणपति । धनपति । नरपति । गडुल । निव । निधान । विष । ❀ सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे ❀ । ❀ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ❀ । चातुर्वैद्यम्[1] । ब्राह्मणादिः ॥

पदमञ्जरी

इति । अक्षेत्रज्ञानीश्वरशब्दयोः 'न नञ्पूर्वात्' इति निषेधे प्राप्ते, कुशलादीनां युवादित्वादणि प्राप्ते, बालिशशब्दाद्द्वयोलक्षणेऽञि प्राप्ते, राजशब्दस्य पुरोहितादित्वाद्यकि प्राप्ते, गणपत्यधिपत्योः पत्यन्तलक्षणे यकि । शेषाणामलंसादीनां पाठः प्रपञ्चार्थः ।

सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे इति । सर्वे वेदाः सर्ववेदाः, पूर्वकालेति समासः, सर्ववेदानधीत इत्यण्, 'सर्वसादेर्द्विगोश्च लः' इति लुक्, सर्ववेद एव सार्ववेद्यः । *चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्चेति* । चतुरो वेदानधीते इति तद्धितार्थे द्विगुः, अणो लुक्, चतुर्वेद एव चातुर्वैद्यः । क्वचित्तु *चातुर्वैद्यस्येति* पाठः, तत्र सिद्धय इति शेषः, चतस्रो विद्या अधीत इत्यादि पूर्ववद् विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादिति ठक्, पूर्ववल्लुक्, चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः ॥

न्यासः

शब्दस्य पुरोहितादित्वाद् यकि प्राप्ते । संवादिन्, संवेशिन्, बहुभाषिन्, शीर्षघातिन्, समस्थ, परमस्थ, दुष्पुरुष—इत्येवमादीनां नञ्पूर्वार्थः पाठः । गणपति, अधिपति—इत्येतयोः पत्यन्तलक्षणे यकि प्राप्ते । गडुल, दायाद, विशस्ति—इत्येतेषां त्वतलोर्निवृत्त्यर्थः । शेषाणां प्रपञ्चार्थः । गुणवचना एको राशिः, ब्राह्मणादयो द्वितीयः, ताभ्यां भावे कर्मणि यथासंख्यं प्राप्नोति, तत् कस्मान्न भवति ? ब्राह्मणादिशब्दस्याल्पाच्तरस्य परनिपातात् । स हि लक्षणे निरपेक्षतां निर्देशस्य ज्ञापयन् यथासंख्यलक्षणानपेक्षतामपि बोधयति, तेन यथासंख्यं न भवति ॥

---

१. स्वभाव । निघातिन् । विघातिन् । राजपुरुष । विशस्ति । विशाय । विख्यात । विजात । नयात । सुहित । दीन । विदग्ध । उचित । समग्र । शील । तत्पर । इदम्पर । यथा । तथा । पुरस् । पुनःपुनर् । अभीक्ष्ण । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । महाराज । युवराज । सम्राज् । अविदूर । अपिशुन । अनृशंस । अयथातथ । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल । परिमण्डल । विश्वरूप । ऋत्विज् । उदासीन । ईश्वर । प्रतिभू । साक्षि । मानुष । आस्तिक । नास्तिक । युगपत् । पूर्वापर । उत्तराधर—एते शब्दा अत्र गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लोपश्च भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् ।

'स्तेनात्' इति केचिद् योगविभागं कुर्वन्ति । स्तेनात्ष्यञ् भवति—स्तैन्यम् । ततः 'यन्नलोपश्च' । स्तेनादित्येव—स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ।

❀ दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् ❀ । दूत्यम् । वाणिज्यम् । कथं वाणिज्यम् ? ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥

कपि, ज्ञाति-शब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । कपेर्भावः कर्म वा कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते ॥

पदमञ्जरी

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ 'स्तेन चौर्ये', पचाद्यच्, स्तेनः । *नशब्दस्येति* । एतेन सङ्घातस्येदं ग्रहणमिति दर्शयति । वर्णग्रहणे तु नकारलोपे कृतेऽकारस्य यस्येति लोपः । तस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावादयादेशः प्राप्नोति । ननु सङ्घातग्रहणेऽपि 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति ? सिद्धोऽन्त्यलोपः 'यस्येति च' इति; तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति, 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेषु' इति च परिभाषां पठन्ति । *स्तेनादिति योगविभागं कुर्वन्तीति* । भाष्येऽनुक्तमपि स्तैन्यशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यादिदमुक्तम् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ इह कपिज्ञाती द्वौ, भावकर्मणी चार्थौ द्वावेवेति संख्यातानुदेशः प्राप्नोति, एवम् 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्', 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्'

न्यासः

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ **सख्युर्यः** ॥ **दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि** । दूतवणिग्भ्यां यो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः—दूतवणिग्भ्याञ्चेत्यादि । दूतवणिग्भ्यामपि भवति ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ कपिशब्दात् 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यणि प्राप्त इदं विधीयते । **यथासंख्यमित्यादि** । तत्र 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इत्यत्र यथासंख्याभावः प्रतिपादितः, इहापि प्रतिपाद्यते । तत्रेदं प्रतिपादनम्—अत्र चकारोऽनुवर्त्तते, स चैकस्याः

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात्प्रातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । सेनापतेर्भावः कर्म वा सैनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् । पौरोहित्यम् । राज्यम् ।

पुरोहित । राजन् । संग्रामिक । एषिक । वर्मित । खण्डिक । दण्डिक । छत्त्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक । चूडितिक । कृषिक । पूतिक । पत्त्रिक । प्रतिक । अजानिक । सलनिक । सूचिक । शाक्वर । सूचक । पक्षिक । सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्जलिक । ❀ राजासे ❀ । सूचक[1] । पुरोहितादिः ॥

पदमञ्जरी

इत्यत्रेत्याशङ्क्याह—*यथासंख्यं सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यत इति* । तदर्थस्य स्वरितत्वस्याप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ *राजास इति* । राजशब्दोऽसेऽसमासे यकमुत्पादयति—राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । 'असे' इति किम्? आधिराज्यम्, ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । यद्यपि तत्र राजशब्दः पठ्यते, तथाप्ययमेवास इति प्रतिषेधो ज्ञापयति—'अस्त्यत्र राजशब्दे तदन्तविधिः' इति । एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे विशेषविहितो यगेव भवति ।

अपर आह—'ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव तदन्तात् ष्यञि सिद्धे राजशब्दस्य तत्र पाठो यका सह समावेशार्थः' इति, तथा चावेष्ट्यधिकरणे *शाबरभाष्ये* उक्तम्—'तस्य कर्मणि ष्यञ्' इति ॥

न्यासः

प्रकृतेर्भावे कर्मणि च ढग्विधिं समुच्चिनोति । तेन यथासंख्यं न भवति; अन्यथा हि समुच्चयो नोपपद्यते । अस्वरितत्वाद्वा यथासंख्यं न भविष्यति, प्रतिपादितं हि पूर्वम्—'स्वरितत्वेन यथासंख्यं भवति' इति । न चेह यथासंख्यार्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ पत्यन्तात् पूर्ववदणि प्राप्ते, पुरोहितादिषु राजशब्दाद् ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञि, शेषेभ्यस्त्वतलोर्यग् विधीयते । **राजासे** इति । राजशब्दादसे=असमासे यग् भवति—राज्यमिति । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव भवति—आधिराज्यमिति । ननु च केवलो राजशब्दो ब्राह्मणादिषु पठ्यते, तत् कथमधिराजशब्दात्? तदन्तविधिना; एतदेव ज्ञापकमस इति वचने—अस्तीह प्रकरणे

1. शर्मिक । चर्मिक । कर्मिक । शीलिक । मूलिक । तिलिका । तिथ्विक । अजतिका । ऋषिक । पुत्रक । पथिका । प्रचिक । प्रविक । परिक्षक । पूजनिक । मूचिक । स्वकि । चूडिक—एते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरेऽधिकाः ।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः। अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम्। औष्ट्रम्। वयोवचनेभ्यः––कौमारम्। कैशोरम्। उद्गात्रादिभ्यः––औद्गात्रम्। औन्नेत्रम्।

उद्गातृ। उन्नेतृ। प्रतिहर्तृ। रथगणक। पक्षिगणक[1]। सुष्ठु। दुष्ठु। अध्वर्यु। वधू। ❀ सुभग मन्त्रे[2] ❀। उद्गात्रादिः॥

पदमञ्जरी

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ प्राणभृतः=प्राणिनः, प्राणिग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थम्। प्राणभृद्ग्रहणात्तृणत्वं तृणतेत्यादौ न भवति, जातिग्रहणाद्देवदत्तत्वमित्यादौ न भवति। यत्त्विहेगन्तं लघुपूर्वं तस्मात्परत्वादण् भवति––तैत्तिरम्। उद्गात्रादिषु य ऋत्विग्वचनास्तेभ्यः 'होत्राभ्यश्छः' इति छे प्राप्तेऽञ् विधीयते। सुष्ठुदुष्ठुभ्यां गुणवचनलक्षणे ष्यञि, वधूशब्दादिगन्तलक्षणेऽणि, शेषेभ्यस्त्वतलोः प्राप्तयोः। *सुभगं मन्त्रे इति*। सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगेऽञमुत्पादयति––'महते सौभगाय', सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् 'हृद्भगसिन्ध्वन्त' इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति। अत एव मन्त्रे कचिदञ् न भवति––सौभाग्यमस्यै दत्वाय॥

न्यासः

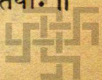
राजशब्देन तदन्तविधिरिति। इह पत्यन्तपुरोहितादी इति द्वौ राशी, अर्थावपि भावकर्मणी द्वावेवेति साम्याद्यथासंख्यं प्राप्नोति; तदस्वरितत्वात् पूर्ववन्न भवति॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्॥ प्राणभृतः प्राणिन उच्यन्ते, तेषां जातिः प्राणभृज्जातिरित्यर्थः। तद्वाचिनो यथासम्भवं त्वतलादिष्वञ्विधीयते। प्राणभृद्ग्रहणात् तृणादिशब्देभ्यो न भवति––तृणत्वम्, तृणतेति। जातिग्रहणाद् देवदत्तादिशब्देभ्यो न भवति––देवदत्तत्वम्, देवदत्तता। यदिगन्तं लघुपूर्वं च तस्मात् परत्वादण् भवति। तैत्तिरमिति। वयोवचनादपि यथायोगं त्वतलादिष्वेव प्राप्तेष्वञ्विधानम्।

वचनग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम्; अन्यथा वयःशब्दादेव स्यात्। तत्रोद्गात्रादिषु उद्गातृ, उन्नेतृ, अध्वर्यु––इत्येतेषामृत्विग्वचनत्वाद् 'होत्राभ्यश्छः' इति च्छे प्राप्ते सत्यञर्थः पाठः। सुष्ठु, दुष्ठु, वधू––इत्येतेषां लघुपूर्वलक्षणेऽणि प्राप्ते। **सुभग मन्त्र इति**। सुभगशब्दो मन्त्रविषयेऽञमुत्पादयति––महते सौभगाय। 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'हृद्भगसिन्धवन्त' इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति। मन्त्र इति किम्? सौभाग्यम्, ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। शेषाणामिह पाठस्त्वतलोः प्राप्तयोः॥

१. 'पत्रिगणक'––इति पाठा०।

२. प्रशास्तृ, होतृ, पोतृ, कर्तृ––एतेऽत्र गणेऽधिकाः शब्दाः कुत्रचित्।

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः। द्विहायनस्य भावः कर्म वा द्वैहायनम्। त्रैहायनम्। युवादिभ्यः—यौवनम्। स्थाविरम्।

❀ श्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ❀। श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा श्रौत्रम्।

युवन्। स्थविर। होतृ। यजमान। कमण्डलु। ❀ पुरुषासे ❀। सुहृत्। यातृ। श्रवण। कुस्त्री। सुस्त्री। सुहृदय। सुभ्रातृ। वृषल।

पदमञ्जरी

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ हायनान्तात्त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधानम्। *यौवनमिति*। 'अन्' इति प्रकृतिभावः, मनोज्ञादित्वाद्वुञपि भवति। स्थविरशब्दस्य वयोलक्षणेऽञि प्राप्ते पाठः, होतृशब्दस्याप्युद्गात्रादित्वादञ्येव। *पुरुषास इति*। पुरुषशब्दोऽसमासेऽणमुत्पादयति, पौरुषम्, प्राणभृज्जातिवाचित्वादञ् प्राप्तः, मनुष्यजातिवचनो ह्यसौ न पुंश्शब्दपर्यायः पुंल्लिङ्गवचनः; स्त्रियामपि दर्शनात्—तस्यामस्यां च पुरुषीश्च धेनुके दद्युरिति। अस इति किम्? राजपुरुषत्वम्। कमण्डलुशब्दस्येगन्तत्वादेवाणि सिद्धे त्वतल्निवृत्त्यर्थः पाठः। *हृदयास इति*। हृदयशब्दोऽसमासेऽणमुत्पादयति—हृदयस्य भावो हार्दम्, 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृद्भावः। असे इति किम्? अहृदयत्वम्। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेव सिद्धे समासप्रतिषेधश्चिन्त्यप्रयोजनः। कुशलादीनां क्षेत्रज्ञान्तानां ब्राह्मणादित्वात्ष्यञपि भवति।

श्रोत्रियस्य घलोपश्चेति। यदा 'श्रोत्रियँश्छन्दोधीते' इत्यत्र छन्दसः श्रोत्रभावो घश्च प्रत्यय इति पक्षः, तदा घलोपः; यदा तु 'वाक्यार्थे पदवचनम्' इति पक्षः,

न्यासः

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ हायनान्तात् त्वतलोः प्राप्तयोरण्विधानम्। ननु च 'तस्येदम्' इत्यनेन हायनान्तादण् सिद्धः? न सिध्यति; परत्वात् त्वतल्भ्यां बाध्यते—आषाढहायणस्य भावः कर्म वा आषाढहायण इति 'वृद्धाच्छः' प्रसज्येत। तस्माद् युक्तं हायनान्तादण्विधानम्। **यौवनमिति**। 'अन्' इति प्रकृतिभावः। युवादिषु युवशब्दस्य वयोलक्षणं बाधित्वा मनोज्ञादित्वाद्वुञि प्राप्ते पाठः। स्थविरशब्दस्य वयोलक्षणेऽञि होतृशब्दस्याप्युद्गात्रादित्वादञेव।

पुरुषास इति। पुरुषशब्दादसमासेऽण् भवति—पौरुषम्। अस इति किम्? राजपुरुषत्वम्। अस्य 'प्राणभृज्जाति' इत्यप्राप्ते पाठः। **कमण्डलुशब्दस्येगन्तत्वादेवाणि**

दुर्भ्रातृ । ❀ हृदयासे ❀ । क्षेत्रज्ञ । कृतक । परिव्राजक । कुशल । चपल । निपुण । पिशुन । सब्रह्मचारिन् । कुतूहल । अनृशंस । युवादिः ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते । लघुः पूर्वोऽवयवोऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः पुनरसौ लघुः पूर्वः ? इक्सन्निधानादिक इति विज्ञायते । लघुपूर्वो यस्मादिकस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः ।

पदमञ्जरी

तदा घशब्देन य इति रूपं लक्ष्यते । क्वचित्तु *यलोपश्चेति* पाठः; तत्र यलोपे सङ्घातग्रहणम्, वर्णग्रहणे त्वकारस्य यस्येतिलोपे सति इकारस्य यणादेशप्रसङ्गः, सङ्घातलोपे त्विकारस्य यस्येति लोपः—सर्वथा श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रमिति ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते इति । यद्येवम्, पूर्वशब्दोऽवयववचनः, व्यवस्थावचनो वा, तत्राद्ये पक्षे यस्य सर्वपूर्वो वर्णो लघुस्तस्मादेवेष्वणुप्रभृतेः स्यात्, द्वितीये तु पाण्डुप्रभृतिभ्योऽपि स्यात् । यदा

न्यासः

सिद्धे त्वतलोर्बाधनार्थः पाठः । **हृदयास इति ।** हृदयशब्दादसमासेऽण् भवति—हार्दम्, 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृद्भावः । अस इति किम् ? परमहृदयत्वम् । कुशलादीनां क्षेत्रज्ञपर्यन्ताणां ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि प्राप्ते पाठः, शेषाणां तु त्वतलोः । ननु च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावात् समासादण्प्राप्तिरेव नास्ति, तदपार्थकः 'पुरुषासे', 'हृदयासे' इति च प्रतिषेधः ? नापार्थकः; एषा हि विषयसप्तमी—समासे चिकीर्षिते विषयभूत एव पुरुषशब्दहृदयशब्दाविति । यदि प्रतिषेधो नोच्येत, ततो नञ्समासस्य भावप्रत्ययस्य चाणो युगपत्प्रसङ्गे परत्वादणेव स्यात् । प्रतिषेधात्तु समास एव तावद्भवति । ततो यस्य भावप्रत्ययस्य निमित्तमस्ति स उत्पद्यते । कश्चासौ ? त्वतलौ—अपुरुषत्वम्, अपुरुषता; अहृदयत्वम्, अहृदयता । इह हायनान्त एकराशिः, युवादिर्द्वितीयः; अर्थावपि द्वावेव—भावकर्मणी, तेन सामर्थ्याद्यथासंख्यं प्राप्नोति; तदल्पाच्तरस्य युवादिशब्दस्य परनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नान्न भवति । अस्वरितत्वाद्वा ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ इगन्तादिति । इक् अन्तो यस्येति बहुव्रीहिः । प्रातिपदिकमन्यपदार्थः । **लघुपूर्वग्रहणेत्यादि ।** अथेगेव कस्मान्न विशेष्यते ? तस्य बहुव्रीह्यर्थे गुणभूतत्वाद् विशेषणेन सम्बन्धस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । पूर्वशब्दोऽयं व्यवस्था-

१. भ्रातृ, कुचुक, कन्दुक, दुःखी, दुर्हृदय, दुर्हृत्, मिथुन, कुलली, महस्, कतक, कितव, पोत—एतेऽत्र गणेऽधिकाः शब्दाः पुस्तकान्तरे ।

अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्णयन्ति—इक्चासावन्तश्चेतीगन्तः। लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते, पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति। अस्मिन्व्याख्याने–अन्तग्रहणमतिरिच्यते। 'लघुपूर्वादिकः' इत्येतावदेव वाच्यं स्यात्। शुचेर्भावः कर्म वा शौचम्। मौनम्। नागरम्। हारीतकम्। पाटवम्। लाघवम्।

इगन्तादिति किम्? घटत्वम्। पटत्वम्। लघुपूर्वादिति किम्? कण्डूत्वम्। पाण्डुत्वम्।

कथं काव्यमिति? ब्राह्मणादिषु कविशब्दो द्रष्टव्यः।

योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तम्। गुरुरुपोत्तमं यस्य तद् गुरू-

पदमञ्जरी

लघुः पूर्वो भवतीत्याशङ्कयावयववचन एव पूर्वशब्दः, सोऽप्यवध्यपेक्ष एव प्रवर्त्तते, तत्र कस्यचिदनिर्देशे सर्वपूर्वः प्रतीयते, इह तु सन्निधानादिक एवेति? दर्शयति—*लघुः पूर्वो यस्येत्यादि*। *तेनेति*। लघुपूर्वेणेगन्तेन। अस्मिन्व्याख्याने, अन्तग्रहणमतिरिच्यत इति लघुपूर्वेणेका प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधेः सिद्धत्वात्।

कथं काव्यमिति। कावमिति भवितव्यमिति प्रश्नः॥

योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्॥ *त्रिप्रभृतीनामित्यादि*। एतच्च 'अणिञोरनार्षयोः'

न्यासः

शब्दत्वादपरमपेक्षते। इह चापरस्यानिर्दिष्टत्वान् न ज्ञायते—कुतो लघुः पूर्वः? तत्परिज्ञानाय पृच्छति—**कुतः पुनरसौ लघुः पूर्व इति**। प्रत्यासत्तिन्यायमाश्रित्याह—**सन्निधानादित्यादि**। सन्निधानं त्विह सूत्रे इकः; श्रुतत्वात्।

तेनेति। अन्तभूतेन लघुपूर्वेणेकान्तग्रहणमतिरिच्यत इति; निष्फलत्वात्। यतो हि 'लघुपूर्वात्' इत्युक्ते च प्रातिपदिकस्य तदन्तविधौ सति सामर्थ्यादेव तस्यान्तत्वं लभ्यत इत्यपार्थकमन्तग्रहणमस्मिन् व्याख्याने। पूर्वके तु विधाने, अन्तग्रहणेऽसति 'लघुपूर्वेग्वतः' इत्येव विधिनिर्देशो विज्ञायते, ततश्चानन्तस्यापीको विधित्वं स्यात्। तदा लशुन-लकुट-प्रभृतिभ्योऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग इत्येवमर्थमन्तग्रहणम्।

कथं काव्यमिति। अन्यथा भवितव्यम्; कविशब्दस्य लघुपूर्वेगन्तत्वादित्यभिप्रायः॥

योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ्॥ त्वतलादिषु प्राप्तेषु वुञ् विधीयते। उत्तमशब्दोऽयमिहाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं गृह्यते, तत् स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेति मत्वाऽऽह—

पोत्तमम् । यकारोपधाद् गुरूपोत्तमाद्वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः कर्म वा रामणीयकम् । वासनीयकम् ।

योपधादिति किम् ? विमानत्वम्[1] । गुरूपोत्तमादिति किम् ? क्षत्त्रियत्वम् ।

❀ सहायाद्वेति वक्तव्यम् ❀ । साहायकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा गौपालपशुपालिका । शैष्योपाध्यायिका । कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः—मानोज्ञकम्, काल्याणकम् ।

मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस । छात्त्र । मेधाविन् । अभिरूप । आढ्य । कुलपुत्र । श्रोत्रिय । चोर । धूर्त्त । वैश्वदेव ।

पदमञ्जरी

इत्यत्र व्याख्यातम् । *सहायाद्वेति वक्तव्यमिति* । सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ यः पत्यन्तो द्वन्द्वस्तस्माद्यक् प्राप्तः, यस्तु हायनान्तस्तस्मादण्प्राप्तः, अन्यस्मात्त्वतलौ, मनोज्ञादिष्वपि गुणवचनात् ष्यञ् प्राप्तः, चोरधूर्त्ताभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात्ष्यञेव, युवशब्दाद्युवादित्वादण्, शेषेभ्यस्त्वतलौ । *अमुष्यपुत्रेति* । निपातनात्षष्ठ्या अलुक् ॥

न्यासः

त्रिप्रभृतीनामन्त्यमित्यादि । तमप्रत्ययान्तस्य तु ग्रहणे सति 'अणिञोरनार्षयोः' इत्यादौ सूत्रे यो दोष उक्तः, स इहापि तदनुसारेण वेदितव्यः । उत्तमस्य समीपमुपोत्तमम्, 'अव्ययं विभक्तिसमीप' इत्यव्ययीभावः ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ द्वन्द्वात् त्वतलादिषु प्राप्तेषु वुञ् विधीयते । मनोज्ञादिषु यो गुणवचनस्तस्मात् ष्यञि, चौर-धूर्त्तशब्दाभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञेव, युवन्शब्दाद युवादित्वादणि, शेषेभ्यस्त्वतलोः । **अमुष्यपुत्र इति** । निपातनाद् विभक्तेरलुक् । इह द्वन्द्वमनोज्ञादी द्वौ राशी, प्रत्ययार्थावपि भावकर्मणी द्वावेव—इति यथासंख्यं प्राप्नोति, तत् पूर्ववदस्वरितत्वान्न भवति ।

अथ वा—चकारोऽत्र समुच्चयार्थः क्रियते । तस्य चान्यत्समुच्चेतव्यं नास्तीति वुञ्विधिमेव प्रत्येकं भावकर्मणोः समुच्चिनोति । तेनैकस्माद्राशेर्भावे कर्मणि च वुञ् भवति, न तु यथासंख्यम् ; अन्यथा हि समुच्चयो नोपपद्यते ॥

1. 'कुलीनत्वम्'—इति पाठः ।

युवन् । ग्रामपुत्र । ग्रामखण्ड । ग्रामकुमार । अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः[1] ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा= विकत्थनम् । अत्याकारः=पराधिक्षेपः, तदवेतः=तत्प्राप्तः, तज्ज्ञो वा । तदिति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी निर्दिश्येते । तत्प्राप्तस्तदवगतवान् 'तदवेतः' इत्युच्यते । श्लाघायां तावत्—गार्गिकया श्लाघते । काठि-

पदमञ्जरी

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ गोत्रवाचिन इति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते, अपत्यवाचिन इत्यर्थः । अपत्यप्रत्ययान्तादिति यावत् । अपर आह—प्रवराध्याये पठितानां गोत्राणामिह ग्रहणमिति । *चरणवाचिनश्चेति* । चरणशब्दः शाखाध्यायिषु पुरुषेषु रूढः, अनयोश्च गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात् 'प्राणभृज्जाति' इत्यञ्प्राप्तः । *प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति* । 'यथासंख्यं तु सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते' इति पूर्वमेवोक्तम् । *श्लाघादिषु विषयभूतेष्विति* । प्रत्ययार्थत्वं श्लाघादीनां न भवति, भावकर्मणोः प्रत्ययार्थयोरधिकृतत्वात् नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्—ये ते भावकर्मणी श्लाघादयश्चेत्ते भवत इति; असम्भवात् । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं हि भावः, न च गोत्रचरणशब्दानां श्लाघा-

न्यासः

गोत्रचरणाच् श्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ अपत्यनिमित्ता समाख्या गोत्राख्या, सा च प्रवराध्याये पठ्यते । या च वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे सा चरणशब्दस्याख्या । 'गोत्रञ्च चरणैः सह' इति पारिभाषिकं गोत्रचरणयोर्जातित्वमिति 'प्राणभृज्जाति' इत्यादिनाऽञि प्राप्ते वुञो विधानम् । इह गोत्रचरणवाचिनी द्वे प्रातिपदिके, अर्थावपि द्वावेव—तत्र यथासंख्यं प्राप्नोति, तत् पूर्वपदस्वरितत्वान्न भवति । अत एवाह—प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति । श्लाघादिषु विषयभूतेष्विति । प्रत्ययार्थतां प्रत्ययार्थविशेषणताञ्च श्लाघादीनां निरस्यति । न तावत् प्रत्ययार्थता श्लाघादेर्युज्यते; भावकर्मणोः प्रत्ययार्थयोरधिकृतत्वात् । नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्—ये भावकर्मणोः श्लाघादयस्ते भवत इति । तथा हि न भावः श्लाघादीनामन्यतमोऽपि भवितुमर्हति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावः । न च गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादयः प्रवृत्तिनिमित्तं

1. बहुल, अवश्य, अहोपुरुष—एते शब्दा अत्र गणेऽधिकाः कुत्रचित् ।

कया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च विकत्थत इत्यर्थः । अत्याकारे—गार्गिकयात्याकुरुते । काठिकयात्याकुरुते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च परानधिक्षिपतीत्यर्थः । तदवेतः—गार्गिकामवेतः । काठिकामवेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वाऽवगतवानित्यर्थः ।

श्लाघादिष्विति किम् ? गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥

होत्राशब्द ऋत्विग्विशेषवचनः । ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मित्रावरुणीयम् । ब्राह्मणाच्छंसीयम् । आग्नीध्रीयम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् । पोत्रीयम् ।

बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

पदमञ्जरी

दयः प्रवृत्तिनिमित्तम्, नापि गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादिकर्मत्वेन प्रसिद्धिः । तस्मात् श्लाघादिषु भावकर्मणोः साध्यतया विषयभूतेष्वित्येवार्थः । *तदवेतस्तत्प्राप्त इति* । इणः प्राप्त्यर्थत्वात् । *तज्ज्ञो वेति* । अवपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वात् । तच्छब्देन चेह गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्रतिनिर्दिश्येते । *गार्गिकयेति* । 'आपत्यस्य च' इति यलोपः ॥

होत्राभ्यश्छः ॥ होत्राशब्द ऋत्विजां वाचक इति । जुहोतेस्त्रन्, स्वभावतश्चायमृत्विक्ष्वपि स्त्रीलिङ्गः । *अच्छावाकीयम् ब्राह्मणाच्छंसीयमिति* । वेदे स्त्रीलिङ्गतापि दृश्यते 'सोऽस्याच्छावाकीयां कुर्यात्' इति ॥

न्यासः

भवति । कर्मापि नैव श्लाघादिस्वभावं भवति । न हि गोत्रचरणानां श्लाघादयः कर्मतया रूढाः, यथा—अग्नेस्तापादयः; क्रियारूपत्वात्तेषाम् । साध्यतया व्यवस्थितानां सत्त्वधर्मौ भावकर्मणी प्रतिविषयाभावे उपपद्येते । तस्माच् श्लाघादिषु साध्यतया भावकर्मणोः प्रत्ययार्थतया विषयभूतेषु वुञ् भवति । **तदवेतस्तत्प्राप्त इति** । इणोऽत्र गत्यर्थत्वात् । **तज्ज्ञातो वेति** । अवपूर्वस्येणो ज्ञानेऽपि वृत्तिसम्भवात् । **तच्छब्देन** चेह गोत्रचरणयोः सम्बन्धिनो भावकर्मणी प्रतिनिर्दिश्येते । **गार्गिकयेति** । 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपः ॥

होत्राभ्यश्छः ॥ त्वतलोः प्राप्तयोश्छो विधीयते ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

'होत्राभ्यः' इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्धोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । छस्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मत्वम् ।

'न' इति वक्तव्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । यस्तु जातिशब्दो ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः, ततस्त्वतलौ भवत एव—ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मता ।

भवनावधिकयोर्नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ॥

❃ इति काशिकावृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ❃

पदमञ्जरी

ब्रह्मणस्त्वः ॥ *नेति वक्तव्ये इति* । छप्रत्यये प्रतिषिद्धे 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्येव प्रत्ययः सिद्धः, विभक्तेरनुच्चारणाल्लाघवं भवतीति भावः । *यस्तु जातिशब्द इति* । 'होत्राभ्यः' इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

न्यासः

ब्रह्मणस्त्वः ॥ **नेति वक्तव्य इति** । छप्रत्ययेऽप्यपवादे प्रतिषिद्धे त्वप्रत्ययः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्येव सिध्यति । तस्मान्नेत्येव वक्तव्ये यदेतद्वचनं तत्त्वेन तलो बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थम् । यदि नेत्युच्यते; तदा च्छे प्रतिषिद्धे यथा त्वो भवति तथा तलपि स्यात् । त्ववचने तु तलो बाधा सिद्धा भवति ॥

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां पञ्चमाध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः

अथ पञ्चमाध्याये द्वितीयः पादः

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेऽभिधेये खञ् प्रत्ययौ भवति, तच्चेद्भवनं क्षेत्रं भवति। भवनमिति—भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति भवनम्। मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम्। कौद्रवीणम्। कौलत्थीनम्।

धान्यानामिति किम्? तृणानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति। क्षेत्रमिति किम्? मुद्गानां भवनं कुशूलम्।

पदमञ्जरी

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ धिनोतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ण्यत्, अस्मादेव निपातनादन्त्यस्य लोपः, इकारस्य चात्वम्। धिनोतीति धान्यम्। 'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति हि दृश्यते। धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी। भवनमित्यधिकरणे ल्युट्। क्षियष्ट्रन्, क्षेत्रम्। *भवति जायतेऽस्मिन्निति भवनमिति* । एतेनोत्पत्तिवचनोऽत्र भवतिर्गृह्यते, न सत्तावचन इति दर्शयति। एतच्च क्षेत्रग्रहणाल्लभ्यते। क्षेत्रशब्दो हि तृणानां धान्यानां चोत्पत्त्याधारमाचष्टे। न हि धान्यानां सत्तां प्रति भूमिः क्षेत्रव्यपदेशमासादयति। *मुद्गानां भवनं कुसूलमिति*। असति क्षेत्रग्रहणे सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं स्यादिति भावः। किञ्च—भवनशब्दो गृहे रूढ इति मुद्गानां गृहमित्यत्रैव प्रसङ्ग इत्यपि शक्यते वक्तुम्।

न्यासः

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति भवनमिति। अधिकरणे ल्युट्। जायन्त उत्पद्यन्त इत्यर्थः। एतेनोत्पत्तिवचनो भवतिरत्र गृह्यते, न सत्तावचनः। तस्य हि ग्रहणे सत्यन्यत्र चोत्पन्नानां यत्र स्थापनं पश्चाद् यत्र स्थाप्यन्ते तत्रापि प्रसज्येत। यदि तद्व्युत्पत्तिवचनो भवतिर्गृह्यते, क्षेत्रग्रहणमनर्थकं स्यात्। तत्र मुद्गानां भवनं कुसूल इत्यत्र मा भूदित्येवमर्थं क्रियते। न चोत्पत्तिवचनस्य भवतेर्ग्रहणे सति कुसूले प्रसङ्गः, न ह्यसौ मुद्गादीनामुत्पत्तेरधिकरणम्, किं तर्हि, सत्तायाः? नैतदस्ति; सति हि क्षेत्रग्रहणे भवतिरत्रोत्पत्तिवचनो भवति। कथम्? क्षेत्रशब्दो ह्ययं धान्यानामुत्पत्त्याधारमाचष्टे। तेन तस्य ग्रहणे सति सत्तां प्रति न भूमिः क्षेत्रव्यपदेशमासादयतीति युक्तं तदुत्पत्तौ भवतिर्वर्त्तत इति। क्षेत्रग्रहणे त्वसति, भवतिः सत्तावचनोऽपि गृह्यते। तथा कुसूलेऽपि प्रसज्येत। अपि च—भवनशब्दो रूढ्या गृहवचनोऽप्यस्ति, सोऽपि क्षेत्रशब्देन निवर्त्यत इति। अथ कथं षष्ठी समर्थविभक्तिः

बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥

व्रीहि, शालि-शब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खञोऽपवादः । व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं व्रैहेयम् । शालेयम् ॥

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खञोऽपवादः । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥

तिल, माष, उमा, भङ्गा, अणु—इत्येतेभ्यो[1] विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खञि प्राप्ते वचनम्, पक्षे सोऽपि भवति ।

पदमञ्जरी

यदि तर्हि क्षेत्रग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यम्, तदेवास्तु, किं भवनग्रहणेन ? धान्यानामिति शेषलक्षणषष्ठी, क्षेत्रं प्रत्ययार्थः । न चैवं क्षेत्रशब्दस्यापि शरीरभार्याद्यनेकार्थत्वादतिप्रसङ्गः; धान्यसम्बन्धादुत्पत्तिभूमिरेव प्रत्येष्यते । तदेतद्भवनग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः, *वृत्तिकारेण* तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तम् ॥

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ *खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवतीति* । युक्तं यदणुतिलमाषेभ्यः पक्षे खञपि भवतीति, तेषां धान्यत्वात्; उमाभङ्गयोस्त्वधान्यत्वादयुक्तम्, धान्यान्येव हि चमकानुवाकेषु पठ्यन्ते 'व्रीहयश्च मे' इत्यादीनि, तान्येव धान्यानि, न चोमाभङ्गावत्र पठ्येते ? अत आह—*उमाभङ्ग*-

न्यासः

रुपादीयते, यावता 'तस्य भावस्त्वतलौ' इत्यतः षष्ठीसमर्थविभक्तिरनुवर्त्तत इति तथैव सिद्धम् । एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति—पूर्वे प्रत्यया नावश्यं षष्ठीसमर्थाद् भवन्तीति । तेन 'होत्राभ्यश्छः' इति । होत्रायाः प्रथमासमर्थायाः स्वार्थे च्छः सिद्धो भवति—होत्रैव होत्रीयमिति । एवञ्च चतुर्वर्णादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः स्वार्थे ष्यञ् सिद्धो भवति ॥

व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ यवयवकषष्टिकाद् यत् ॥ विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवतीति । युक्तं यत् पक्षे तिलमाषाणुभ्यः खञ् भवतीति; तेषां धान्यत्वात् । उमाभङ्गयोस्त्वधान्यत्वात् खञ पाक्षिको न युक्तः । यदेव

1. 'तिलादिभ्यः शब्देभ्यः'—इति पाठा० ।

उमाभङ्ग्योरपि धान्यत्वमाश्रितमेव । तिल, माष, उमा, भङ्गा, अणु— एषां भवनं क्षेत्रं[1] तिल्यम्, तैलीनम् । माष्यम्, माषीणम् । उम्यम्, औमीनम् । भङ्ग्यम्, भाङ्गीनम् । अणव्यम्, आणवीनम् ।

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थात् 'कृतः' इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन सम्बध्यते, न चर्मणा ।

पदमञ्जरी

योरपि धान्यत्वमाश्रितमेवेति । न चमकानुवाको धान्यपरिगणनार्थः, तत्राधान्यानामप्यश्मादीनां पाठाद्, धान्यानामपि केषाञ्चित् कोद्रवादीनामपाठात । तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णयः, तत्र 'शणसप्तदशानि धान्यानि' इति स्मृतिः , तत्र चोमाभङ्गे अपि पठिते । तस्माद्युक्तमेव यत्ताभ्यामपि पक्षे खञ् भवतीति ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ *तृतीयासमर्थादिति* । कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मणः करणत्वात्सामर्थ्यलभ्या तृतीया समर्थविभक्तिः । सर्वशब्दस्य चर्मशब्देन समासं कृत्वायं निर्देशः । सर्वचर्मण इति समासश्च सामर्थ्ये सति भवति, ततश्चर्मशब्देनास्य सम्बन्ध इति कश्चिद्भ्राम्येत्तं प्रत्याह—*सर्वशब्दश्चात्रेति* । कथं तर्हि

न्यासः

हि 'तिलाश्च मे यवाश्च मे' इत्यादिषु वेदवाक्येषु पठ्यते तदेव धान्यम् । यवादय एव मन्त्रे पठ्यन्ते, नोमाभङ्गे । यदि तयोरपि धान्यत्वं स्यात् ते अपि पठ्येयाताम्, ततोऽवगम्यते न तयोर्धान्यत्वम्, एवञ्च न खञस्ताभ्यां प्राप्तिरस्ति, यतः सोऽपि पक्षे स्यादित्येवाह—**उमाभङ्ग्योरित्यादि** । शणसप्तदशमुद्गानि धान्यानीति स्मृतिः । तत्र शणादिषु मध्य उमाभंगे अपि धान्यत्वेन संख्यायेते इति तयोर्धान्यत्वमाश्रितमेव । यस्तु पुनर्वेदे तयोः पाठः; स वैदिककर्मण्यनुपयोगात् । अतो न तत्रापाठादधान्यत्वमित्यभिप्रायः ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ इह कृतः प्रत्ययार्थः । तत्र चर्मणः करणत्वं स्यात्, कर्तृत्वं वा । तत्र यदि करणत्वं तदा नियतं करणलक्षणया तृतीयया भवितव्यम् । अथ कर्तृत्वमेव 'न लोक' इत्यादिना षष्ठ्यां प्रतिषिद्धायां कर्तृलक्षणा तृतीयैव । तस्मात् प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या तृतीया समर्थविभक्तिरिति मत्वाऽऽह—**तृतीयासमर्थादिति** । स च सर्वचर्मण इति निर्देशः सर्वशब्दस्य चर्मशब्देन समासं कृत्वा कृतः । ततः 'चर्मणैवास्य सम्बन्धो न ह्यन्यथा समास उपपद्यते' इति यो मन्यते, तं प्रत्याह—**सर्वशब्दश्चात्रेत्यादि** । यद्येवम्, असामर्थ्यात् समासो न प्राप्नोति ? इत्यत आह—

१ 'तिलानां भवनं क्षेत्रम्'—इति पाठा० ।

२ आचार्यपारम्पर्योपदेशः स्मृतिः ।

तत्रायमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः । सर्वश्चर्मणा कृत इत्येतस्मिन्वाक्यार्थे वृत्तिः । सर्वचर्मीणः, सार्वचर्मीणः ॥

यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात्सम्मुखशब्दात्षष्ठीसमर्थाद् 'दर्शनः' इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः=आदर्शादिः, प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । यथामुखं दर्शनः यथा-

पदमञ्जरी

समासः ? इत्याह—*तत्रायमिति* । अस्मादेव निपातनादिति भावः । किं पुनः कारणं सर्वशब्दः कृतेन सम्बध्यते न चर्मणा ? इत्याह—*सर्वश्चर्मणेत्यादि* । सर्वश्चर्मणा कृत इति योऽयं वाक्यार्थः, अस्मिंस्तद्धितवृत्तिरिष्यते, यदि चर्मणा सम्बध्येत, ततो यदि सर्वचर्मेति षष्ठीसमासः, ततः सर्वसम्बन्धिना चर्मणा कृत इत्यर्थः स्यात् । अथ कर्मधारयः, ततः सर्वेण चर्मणा कृत इति, न तु कृतस्य सर्वत्वमुभयथापि लभ्यते । तस्मात्कृतेनैव सम्बन्धो न्याय्य इति भावः ॥

यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ॥ *दृश्यतेऽस्मिन्दर्शन इति* । अधिकरणे । ल्युट्, कः पुनरसौ ? इत्याह—*आदर्शादिरिति* । आदिशब्देन जलादिकं गृह्यते । *प्रतिबिम्बाश्रय इति* । यो हि मुखादिप्रतिबिम्बस्याश्रयस्तत्र मुखादिकं दृश्यते । मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम्, सादृश्यप्रतिषेधात्कथमत्र समासः ? तत्राह—*निपातनादिति* । *भट्टिकाव्ये* तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः, तथा च मायामृगं प्रकृत्य भवति श्लोकः—'यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहुलो भवन्' इति, यथा-

न्यासः

तत्रायमित्यादि । अस्मादेव निपातनादित्यभिप्रायः । अथ चर्मणैवाभिसम्बन्धः कस्मान्न विज्ञायते ? इत्याह—**सर्वश्चर्मणा कृत इति** । अत्र हि वाक्यार्थे तद्धितवृत्तिरिष्यते । तथा ह्ययमेव वाक्यार्थस्तद्धितानुगतः प्रतीयते । अस्मिंश्चार्थे वाक्यार्थ एवं तद्धितवृत्तिर्लभ्यते, यदि सर्वशब्दः कृतेन सम्बध्यते न चर्मणा । यदि सर्वशब्दश्चर्मणा सम्बध्यते, सर्वचर्मणा इति षष्ठीसमासो वा स्यात्, कर्मधारयो वा; तत्र षष्ठीसमासे तद्धितान्तात् सर्वसम्बन्धिना चर्मणा कृत इत्येषोऽर्थः प्रतीयते । कर्मधारये तु सर्वचर्मणा कृत इत्येषोऽर्थः । न चायं द्विप्रकारो यस्तद्धितान्तादवसीयते, अपि तु सर्वचर्मणा कृत इत्ययमेव । तस्मादशक्यः सर्वशब्दस्य चर्मणा सम्बन्धो विज्ञातुमिति कृतेनैव सम्बन्धो युक्तः ॥

यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ॥ दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शन इति । अधिकरणे ल्युट् । **यथामुखमिति** । 'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभावः । मुखस्य सदृशं यथामुखम् । किं पुनस्तत् ? आदर्शाश्रयं प्रतिबिम्बम् । ननु च 'असादृश्ये' इति प्रतिषेधान्नात्र समासेन भवितव्यम् ? इत्यत आह—**निपातनादित्यादि** । **समासश्चायं पूर्वपदार्थप्रधानः** ।

मुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्त्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

'तत्' इति द्वितीया समर्थविभक्तिः । 'व्याप्नोति' इति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणम् । सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथिन्, अङ्ग, कर्मन्, पत्त्र, पात्र-इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थात् 'व्याप्नोति'

पदमञ्जरी

मुखं दर्शन इत्यव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत् सत्त्ववचनत्वात्कर्मशक्तियोगे सति दर्शनशब्दयोगे कृयोगलक्षणा कर्मणि षष्ठी, तस्याः 'नाव्ययीभावात्' इत्यम्भावः । अत एव पूर्वमुक्तम्—'यथामुखशब्दात्संमुखशब्दाच्च षष्ठीसमर्थात्' इति । समं मुखं संमुखमिति समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । निपातनादन्त्यलोपः, संमुखस्येति कर्मणि षष्ठी । प्रत्ययसन्नियोगेनान्त्यलोपनिपातनान्नेदं प्रयोगार्हम्, किं तर्हि ? प्रक्रियावाक्यम् । संशब्दस्तु न समशब्दस्यार्थे दृश्यते । *सम्मुखीन इति* । यत्रादर्शादौ सर्वं मुखं दृश्यते तदेवमुच्यते । कथं तर्हि 'संयुगे संमुखीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः' इति ? अभिमुखावस्थानात्साधर्म्याद्भविष्यति ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्त्रपात्रं व्याप्नोति ॥ *परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणमिति* । तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासम्भवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः, पञ्चम्यर्थे च प्रथमा द्वितीया वेत्याह—*पथ्यङ्गकर्मपत्त्रपात्रान्तादिति* । *सर्वपथीन इति* ।

न्यासः

पूर्वपदं चासत्त्ववचनमिति प्रथमासमर्थादेव प्रत्यय उपपद्यते । अथ वा—'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इति ज्ञापकादव्ययीभावाद् द्वितीयादयो भवन्तीत्यतो द्वितीयासामर्थ्यात् प्रत्यय उपपद्यते । **यथामुखं दर्शनो यथामुखीन इति** । मुखसदृशं प्रतिबिम्बं यत्राऽऽदर्शादौ दृश्यते स एवमुच्यते । **सम्मुखीन इति** । समं मुखं सम्मुखम्, समानाधिकरणसमासः, पूर्वपदान्तलोपश्च निपातनात् । **सर्वस्य मुखस्य दर्शन इति** । कर्मणि षष्ठी । यत्राऽऽदर्शादौ सर्वं मुखं दृश्यते स एवमुच्यते ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्त्रपात्रं व्याप्नोति ॥ अथ सूत्रे द्वितीयान्तप्रकृत्युच्चारणं किमर्थम् ? तदिति द्वितीयासामर्थ्यात् प्रत्ययो यथा स्यात् । अथ वा—पथ्यङ्गकर्मपत्त्रपात्रमिति नैवेयं द्वितीया, न हि व्याप्नोतिक्रियया पथ्यादयः सम्बध्यन्ते, किं तर्हि ? सर्वादि । तस्मात् तस्यैव कर्मत्वम्, न पथ्यादीनां तदवयवानाम् । तत् कुतः ? न सा द्वितीया, सुब्व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने प्रथमा त्वेषा । तस्मात् समाहारद्वन्द्वस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् 'अतोऽम्' इत्यम्भावः कृतः । परिशिष्टमिति । 'सर्वादेः पथ्यङ्ग-

इत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मीणः पुरुषः । सर्वपत्त्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

'प्रपदम्' इति पादस्याग्रमुच्यते, आङ् मर्यादायाम्, तयोरव्ययीभावः । आप्रपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् 'प्राप्नोति' इत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदीनः पटः । शरीरेणासम्बद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

पदमञ्जरी

'पूर्वकाल' इत्यादिना समासः, 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यकारः समासान्तः, तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणात्पथ्यन्तमेव प्रातिपदिकमिति खप्रत्ययः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ *प्रपदमिति पादस्याग्रमुच्यत इति* । प्रारम्भः पदस्येति कृत्वा । *तयोरव्ययीभाव इति* । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यनेन । *द्वितीयासमर्थादिति* । क्रियाविशेषणे 'कर्मणि द्वितीया' । आप्रपदं यथा तथा सर्वशरीरं प्राप्नोतीत्यर्थः । *शरीरेणासम्बद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायत इति* । योग्यत्वात्, योग्यो ह्यसावाप्रपदं शरीरं प्राप्तुम् । व्याप्नोतीति प्रकृते प्राप्नोतीति वचनमर्थभेदात्—सम्बन्धमात्रम्=प्राप्तिः, सम्बन्धः साकल्योपाधिकः=व्याप्तिः । 'आप्रपदम्' इत्यत्र त्वभिविधौ व्याप्तिर्गम्यते, न मर्यादायाम् ॥

न्यासः

कर्मपत्त्रपात्रम्' इत्येतच्च । सर्वादेः प्रातिपदिकस्य पथ्यादयश्चादौ न भवन्ति । ततः सामर्थ्यात् तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह—पथ्यङ्गकर्मपत्त्रपात्रान्तादिति । सर्वपथीन इति । सर्वश्चासौ पन्थाश्चेति 'पूर्वकाल' इत्यादिना समासः, 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यकारः समासान्तस्ततः । ननु च समासान्ते कृते पथ्यन्तमेव न भवति ? यदत्र पथ्यन्तं तदाश्रयो विधिर्भवतीत्यदोषः । ननु च व्यवधानान्न प्राप्नोति ? अन्तग्रहणात् समासान्ताः समासग्रहणेन गृह्यन्त इति नास्ति व्यवधानम् ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ **तयोरव्ययीभाव इति** । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यनेन । **शरीरेणासम्बद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यातमिति** । प्राप्तियोग्यतामुपादाय हि योग्योऽसावाप्रपदाच्छरीरं प्राप्तुम् । अथ व्याप्तिप्राप्त्योः को विशेषः, येन व्याप्नोतीति कृते प्राप्नोतीत्युक्तम् ? सम्बन्धमात्रम्=प्राप्तिः, सम्बन्ध एव साकल्येन=व्याप्तिरित्येव विशेषः ।

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यम् 'बद्धा', 'भक्षयति', 'नेय'–इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति। अनुरायामे, सादृश्ये वा। अनुपदं बद्धा उपानत् अनुपदीना। पदप्रमाणेत्यर्थः। सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः। अयः=प्रदक्षिणम्। अनयः= प्रसव्यम्। प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परशारैः पदानाम-

पदमञ्जरी

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु॥ अनुरायाम इति। 'यस्य चायामः' इति वा, 'यथार्थे यदव्ययम्' इति वाऽव्ययीभाव इत्यर्थः। *पदप्रमाणेत्यर्थ इति।* आयामे तावदयमेवार्थः, सादृश्येऽपि तुल्यपरिमाणतया सादृश्यमित्ययमेवार्थो भवति। *सर्वान्नीनो भिक्षुरिति।* प्रकारकात्स्न्र्ये सर्वशब्दः, यान्यन्नानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतानि सरसानि विरसानि तानि सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः। अयनमय इति गमनमात्रमयशब्देनोच्यते, तत्प्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेत्याशङ्कामपनयति–*अयः प्रदक्षिणमिति।* प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थः। एवम् *अनयः प्रसव्यम्।* वामपर्यायगमनम्। एतच्च रूढिवशाल्लभ्यते। रूढो ह्ययमयानयशब्दः शाराणां प्रदक्षिणप्रसव्यगमने—शृणन्त्येभिर्द्यूतकाराः परस्परमिति शाराः, द्यूतसाधनविशेषाः, ख्वान इति येषां प्रसिद्धिः, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति करणे घञ्। तत्राभिमुखयोः क्रीडतोः कितवयोर्यदेवैकं प्रति प्रदक्षिणं गमनं तदेवेतरं प्रति प्रसव्यमित्ययश्चासावनयश्च अयानय इति कर्मधारयः।

अथ वा—एकमेव प्रत्ययानयत्वम्, कथम्? वीथीभेदेन। चतस्रो वीथयः, तत्रात्मीयाः शाराः परपार्श्वे स्थिताः प्रथमायां वीथ्यामात्मनः प्रदक्षिणं गच्छन्ति, द्वितीयस्यां प्रसव्यम्, एवमुत्तरयोः; तत्र समाहारद्वन्द्वे लोकाश्रयत्वेन पुंल्लिङ्गता।

अपर आह—एकदेशद्वारेण गमनसमुदायस्यायानयव्यपदेशः, कृताकृतादिवत्समानाधिकरणसमास एवायमिति। प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रेऽपि नेष्यते, किन्तु विशेष इत्याह—*प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनामित्यदि।* यस्मिन् गतिविशेषे सति

न्यासः

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ अनुरायाम इत्यादि। यदायामे तदा 'यस्य चायामः' इति समासः। यदा सादृश्ये तदा 'यथार्थे यदव्ययम्', तेन 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना। यथा पदमायतं तथा च बद्धोपानदनुपदीना। सादृश्ये यथानुपदं तथा बद्धाऽनुपदीना। **पदप्रमाणेत्यर्थ इति।** यदाप्यनु सादृश्ये, तदाप्ययमर्थो वेदितव्यः, तुल्यप्रमाणतयैव सादृश्यम्। **अयः प्रदक्षिणमिति।** अयनमयः, गमनमित्यर्थः। प्रदक्षिणं गमनमय इत्युच्यते। **अनयः प्रसव्यमिति।** अयविपरीतं प्रसव्यमनय इत्युच्यते। एवमवयवार्थं दर्शयित्वा समुदायार्थं दर्शयितुमाह—**प्रदक्षिणप्रसव्य-**

समावेशः सोऽयानयः । अयानयं नेयः अयानयीनः शारः । फलकशिरसि स्थित इत्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

परैर्द्यूतकारसम्बन्धिभिः पादानां स्थानापरपर्यायाणामसमावेशः=अनाक्रमणम्, अनध्यासनम् । एतदुक्तं भवति—प्रदक्षिणाप्रत्ययगामिनामात्मीयानां शाराणां सम्बन्धीनि यानि पदानि तानि परकीयैः शारैर्नाक्रम्यन्ते, यस्मिन् गतिविशेषे सोऽयानय इति ।

ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् ।
असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते ॥

अयानयं नेया इति । नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया, प्रधाने कृत्यप्रत्ययः । *फलकशिरसि स्थिता इत्यर्थ इति* । आरम्भकाले यत्र स्थाने शाराः स्थाप्यन्ते तच्छिरः, तत्र स्थितः शारः परपार्श्वादात्मपार्श्वं नेतव्यः, तत्रायश्चा-

न्यासः

गामिनामित्यादि । बहुवचनमयानयनिमित्तप्रदर्शनार्थम् । यदि शाराः प्रदक्षिणं प्रसव्यं च गच्छन्त्येवमयानयौ भवतः, नान्यथा । तत्रात्मीयाः शाराः प्रदक्षिणं गच्छन्ति, परकीयाः प्रसव्यम् । तेषामेवङ्गामिनां यानि स्थानानि तेषां यस्मिन् प्रदक्षिणप्रसव्यगमनात्मके गतिविशेषे सति परैर्विपक्षभूतैः शारैरसमावेशः=अनध्यासनमनाक्रमणं सोऽयानय इत्युच्यते, न तु प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रे स एवायम् । एवंरूपोऽयानयो यदा ससहायैः शारैः पदान्यधिष्ठीयन्ते तदा वेदितव्यः । ससहायानामेव हि शाराणां पदानि परैर्न शक्यन्तेऽध्यासितुम् । असहायानां तु शक्यत एव । **फलकशिरसि स्थित इति** । यत्र फलकेऽक्षैर्दीव्यन्ति तस्य शिरोभूतं यत्र स्थानं कितवानां प्रसिद्धं तत्र स्थितः शारः 'अयानयीनः' इत्युच्यते; तत्रैवायानयीनशब्दस्य रूढत्वात् ।

अपरे तु—नेयो नेतव्यः, न नीतस्ततः । तत्र 'शिरसि स्थितः' इत्यर्थानुपपत्तेः 'फलकशिरसि स्थाप्यते' इत्यर्थ इति ग्रन्थेन भवितव्यमित्याहुः । नीतो वा नेयः; तदुपलक्षणत्वात् । भाविन्यावस्थयोक्तः । अयानयसम्बद्धित्वेऽपि सर्वेषां विशेष्यादेव प्रत्ययोत्पत्तिरुक्तैव । सत्यपि द्वितीयाधिकारे पुनर्द्वितीयोच्चारणं इष्टाद् द्वितीयान्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन विशिष्टार्थनेयवचनादयानयशब्दाद् द्वितीयान्ताद् प्रत्ययो भवति, न नेयवचनमात्रात् । स एव विशिष्टो यो नयः प्रदक्षिणप्रसव्यगामीत्यादिना ग्रन्थेन दर्शितः ।

अथायानय इति कोऽयं शब्दः, यदि ह्ययं समाहारे द्वन्द्वः, तस्य नपुंसकत्वादयानयमिति भवितव्यम् ? अथेतरेतरयोगे, द्व्यर्थत्वादयानयाविति भवितव्यम् ? नायं द्वन्द्वः, किं तर्हि ? मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषः—अयसहितोऽनयोऽयानय इति । अथ बद्धाभक्षयतिनेयेष्विति कथं तिङन्तस्य द्वन्द्वः ? कः पुनराहायं द्वन्द्व इति ? यदि न द्वन्द्वः, कथं नेयेष्विति बहुवचनम् ? सौत्रत्वान्निर्देशस्य । सुब्व्यत्ययेन वा च्छन्दस्येकवचनस्य स्थाने बहुवचनमुपपन्नम् । ननु च्छन्दसि सुब्व्यत्यय उक्तः, नेदं छन्दः ?

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर, परम्पर, पुत्रपौत्र–इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः 'अनुभवति' इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति। परोवरेति परस्योत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते। परांश्चावरांश्चानुभवति परोवरीणः।

परपरतराणां च परम्परभावो निपात्यते। परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः। पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः।

परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते—मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्तीति। तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार, अत्यन्त, अनुकाम—इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः

पदमञ्जरी

नयश्च भवति, तेनासावयानयं नेयः। 'बद्धाभक्षयतिनेयेषु' इति निपातनात्तिङन्तस्य द्वन्द्वः। असमासपक्षे तु बद्धेत्यत्र प्रथमैकवचनम्, नेयेष्विति सप्तमीबहुवचनमित्यसमञ्जसमापद्येत ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ *परस्योत्ववचनमिति*। परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यत इत्यर्थः, तत्र 'आद्गुणः'। अथ वा—परशब्दस्य ओत्वं निपात्यतेऽन्त्यस्यालः, ततः 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपैकादेशः, परस्यौत्वमिति प्राप्नोति 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम्' इति पररूपेण निर्देशः। *परपरतराणां चेति*। चकारः पूर्वनिपातनापेक्षया समुच्चयार्थः। अर्थगतस्य बहुत्वस्य शब्दे समारोपाद् बहुवचनम्। *तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यमिति*। अव्युत्पन्नमेव प्रबन्धस्य वाचकम्। अत एव स्त्रीलिङ्गमेकवचनं च। पारम्पर्यमित्यपि तस्मादेव स्वार्थे ष्यञ् भवति। कथं परोवर्यवदिति? असाधुरेवायम्; खप्रत्ययसन्नियोगेन परोवरेति निपातनात् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ *गामीति*। 'गमेरिनिः', 'आङि णिच्च' इति

न्यासः

'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इत्यदोषः। अथवा–द्वन्द्व एवायम्, न तु तिङन्तस्य। न हि भक्षयतिशब्दोऽयं तिङन्तः। किं तर्हि? तिङन्तप्रतिरूपको निपातस्तिङन्तेन समानार्थः, यथा–अस्तिक्षीरा ब्राह्मणीत्यत्रास्तिशब्दः।

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ कथं पुनरप्रत्ययसन्नियोगेन निपातनस्य विना प्रत्ययेन दर्शनमुपपद्यते? इत्याह—तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यमिति ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ गामीति। 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्याव-

'गामी' इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी । 'भविष्यति गम्यादयः' इति । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठी-प्रतिषेधः । अवारपारं गामी अवारपारीणः ।

❀ विगृहीतादपीष्यते ❀ । ❀ विपरीताच्च ❀ । अवारीणः । पारावारीणः ।

अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

बहुलवचनात्केवलादपि णिनिर्भविष्यति । *गम्यादय इति* । यद्यप्याङ्पूर्वो गमिर्ग-म्यादिषु पठ्यते, तथापि बहुलवचनादेव णिनिरिव भविष्यत्कालत्वमपि भविष्य-तीति भावः । *अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेध इति* । 'गत्यर्थकर्मणि' इत्यत्र यदुक्तम्—'द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थं तेन कृत्प्रत्ययप्रयोगे षष्ठी न भवति—ग्रामं गन्ता' इति, तन्नाश्रितम्; प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्यैवाभावात् । *अवारपारीण इति* । द्वन्द्वात्प्रत्ययः । अवारपारे तीरे आहिताग्न्यादिषु प्रक्षेपादुभयं भवति—अवारपारे, पारावारे इति । *अत्यन्तमिति* । क्रियाविशेषणम् । एवम्—*अनुकाममिति* । कामः=इच्छा, तस्य सदृशमनुकामम्=कामानुरूपम्, 'यथार्थे यद-व्ययम्' इति समासः ॥

न्यासः

श्यकार्थे णिनिः । भविष्यति चायं काले गामिशब्दो वर्त्तते, यदाह—**गमिष्यतीति गामी** । सा च भविष्यति वृत्तिः 'भविष्यति गम्यादय;' इति वचनाल्लभ्यते, इत्याह—**भविष्यतीत्यादि** । **अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेध इति** । तेन द्वितीयास-मर्थतोपपद्यत इत्यभिप्रायः । कृद्योगा हि षष्ठी द्वितीयाया अपवादः, तेन षष्ठीप्रति-षेधे हि सति द्वितीययैव भवितव्यम् । **अवारपारमिति** । अवारस्य पारमिति षष्ठीसमा-सोऽयम् । वा च षष्ठ्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः । तेन पक्षे पारावारमित्यपि भवति ।

विगृहीतादपि भवति । **विपरीताच्चेति** । कथं पुनरधिकारादेव द्वितीयासमर्थ-विभक्तौ लब्धायामिहाधिकं द्वितीयोपादानं कृतम् ? एतेन तदधिकस्य विधिर्भवतीति सूचितम् । तेन विगृहीताद् विपरीताच्च प्रत्यय उपपद्यते । **अत्यन्तमिति** । अन्तस्या-भावोऽत्ययो वेति । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिनाऽव्ययीभावः । अथवा-अन्तमतिक्रान्त-मिति 'कुगति' इत्यादिना तत्पुरुषः । क्रियाविशेषणञ्चैतत् । **भृशं गन्तेत्यर्थ इति** । भृशार्थत्वेन लोकेऽत्यन्तशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । **अनुकाममिति** । कामसदृशमनुकामम्, कामानुरूपमित्यर्थः । यथार्थेऽव्ययीभावः । इदमपि क्रियाविशेषणमेव ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

'समांसमाम्' इति वीप्सा, सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः, विजायते गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यत इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समांसमां विजायते समांसमीना गौः । समांसमीना वडवा ।

❀ पूर्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्यः ❀ ।

केचित्तु 'समायां समायां विजायते' इति विगृह्णन्ति, 'गर्भमोचने विजनिर्वर्त्तते' इत्याहुः, तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते, परिशिष्टस्यालुग्वक्तव्यः ।

पदमञ्जरी

समांसमां विजायते ॥ *समांसमामिति वीप्सेति* । द्रष्टव्येति शेषः । अत्र निर्देशे वीप्सा द्रष्टव्या, तेन द्विवचनमित्यर्थः । अथ वा—वीप्सावाची समुदायो वीप्सा, वीप्सावाचीत्यर्थः । *सुबन्तसमुदायः प्रकृतिरिति* । प्रातिपदिकाधिकारेऽपि वचनसामर्थ्यात् । *गर्भं धारयतीत्यर्थ इति* । दृश्यते च विजनिर्गर्भधारणे, 'स विजायमानो गर्भेणाताम्यत्' इति ।

पूर्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्य इति । अन्यथा तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे लुग्भवति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति, तथा पूर्वपदेऽपि स्यात् ।

केचित्त्वित्यादि । नन्वत्यन्तसंयोगे द्वितीयया भवितव्यम् ? तत्राह—*गर्भविमोचने त्विति* । तत्र विमोचनेन कृत्स्नायाः समाया व्याप्त्यभावाद् द्वितीयाभाव इति भावः । *यलोपमात्रमिति* । यकारमात्रलोपो न सर्वस्या विभक्तेरिति मात्रशब्दस्यार्थः । *परिशिष्टस्येति* । आम्शब्दस्यालुग्वक्तव्यः । ननु याटः सुब्भक्तत्वा-

न्यासः

समांसमां विजायते ॥ समां समामिति 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्वचनम् । अत आह— **समांसमामिति वीप्सेति** । **सुबन्तसमुदायः प्रकृतिरिति** । प्रातिपदिकाधिकारे वचनसामर्थ्यात् । **गर्भं धारयतीत्यर्थ इति** । अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् ।

पूर्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्य इति । तद्धित उत्पन्ने 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्याम् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुक् प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

गर्भविमोचनेऽपि विजनिर्वर्त्तत इत्याहुरिति । तदेवं मन्यते—यदा गर्भधारणे वर्त्तते तदात्यन्तसंयोगे द्वितीयैवात्र, न सप्तमी । गर्भविमोचने विजनावुपपद्यते सप्तमी । **यलोपमात्रमिति** । न हि गर्भविमोचनेन सकला समा व्याप्यत इति मात्रशब्देन सर्वस्या विभक्तेर्लोपो न भवतीति दर्शयति । **परिशिष्टस्येति** । आम्शब्दस्य ।

❀ अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ❀ । समांसमां विजायते । समायांसमायां विजायत इति वा ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥

'विजायते' इति वर्त्तते । 'अद्यश्वीनः' इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने=आसन्ने प्रसवे । आविदूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते—'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इति । अद्य वा श्वो वा विजायते अद्यश्वीना गौः । अद्यश्वीना वडवा ।

केचित्तु–'विजायते इति नानुवर्त्तते, अवष्टब्धमात्रे निपातनम्' इत्याहुः । अद्यश्वीनं मरणम् । अद्यश्वीनो वियोग इति ॥

पदमञ्जरी

त्सुब्लुकैव लोपः सिद्धः तत्र यलोपवचनं नियमार्थं भविष्यति—यकारस्यैव लोपो न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येति, तत्किमुच्यते 'अलुग्वक्तव्यः' इति ? एवं मन्यते—यथैव निपातनात्पूर्वपदपरिशिष्टस्य लोपो न भवति एवमुत्तरपदेऽपि न स्यादिति ।

अनुत्पत्ताविति । वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोरपि पक्षे यलोपो वक्तव्यः, तेन द्वैरूप्यं सिद्धं भवति ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ अवष्टब्ध, विजन—इत्येतयोर्यथाक्रमं विवरणम्—आसन्ने प्रसव इति । कथं पुनरवष्टब्धशब्दस्यासन्नमर्थः ? इत्याह—*आविदूर्ये हीति* । यद्यप्यालम्बनेऽपि षत्वं विधीयते; तथापि विजनस्यालम्बनत्वासम्भवादाविदूर्यमेवार्थः । किं पुनरत्र निपात्यते ? अद्य वा विश्वो वेति वार्थे समासः खप्रत्ययः, टिलोपस्त्वव्ययत्वादेव सिद्धः । *अद्यश्वीना वडवेति* । विजायत इत्यस्यानुकूलतया स्त्रीलिङ्गमुदाहृतम्, न पुनः सूत्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अद्यश्वीनो गोसमूहः, अद्यश्वीनं गोमण्डलमित्यत्रापीष्टत्वात् । तस्मात्सूत्रे ह्रस्वान्तस्याविभक्तिको निर्देशः ।

केचित्त्विति । तेषां यथाभिधानं क्रियाध्याहारः । *अवष्टब्धमात्रे इति* । भवत्याद्यर्थेऽपीत्यर्थः । *अद्यश्वीनं मरणमिति* । अद्य वा श्वो वा भविष्यतीत्यत्रार्थे प्रत्ययः ॥

न्यासः

अनुत्पत्ताविति । तद्धितस्य । **उत्तरपदस्य चेति** । चकारात् पूर्वपदस्य लोपो वक्तव्य इति यकारस्य प्रत्ययसन्नियोगेन विधीयमानो लोपस्तदभावे न प्राप्नोतीति पक्ष उपसंख्यायते ।

अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ अवष्टब्धे विजन आसन्ने प्रसव इति । अत्र पूर्वयोः पदयोरुत्तराभ्यां यथाक्रममर्थाख्यानम् ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

'आगवीनः' इति निपात्यते । गोराङ्पूर्वाद् आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कारिणि खः प्रत्ययो निपात्यते । आगवीनः कर्मकरः । यो गवा भृतः कर्म करोति आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात् ॥

अनुग्वलङ्गामी ॥ १५ ॥

गोः पश्चाद् 'अनुगु' । अनुगुशब्दाद् 'अलङ्गामी' इत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । अनुगु पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालकः ॥

अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते, अलङ्गामीति च प्रत्ययार्थः । अध्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'अलङ्गामी' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्खौ प्रत्ययौ भवतः । अध्वानमलङ्गामी अध्वनीनः, अध्वन्यः । 'ये चाभावकर्मणोः', 'आत्माध्वानौ खे' इति प्रकृतिभावः ॥

पदमञ्जरी

आगवीनः ॥ *गोराङ्पूर्वादिति* । गोशब्दान्तादाङ्पूर्वात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । *आ तस्य गोः प्रतिदानादिति* । प्रतिदानम्=प्रत्यर्पणम् । एतेन वृत्तिविषये गोशब्दो गोप्रतिदाने वर्त्तत इति दर्शयति । *कारिणीति* । कृञ आवश्यके णिनिः । *आगवीन इति* । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावे उपसर्जनह्रस्वत्वे च कृते खप्रत्ययः, 'ओर्गुणः' ॥

अनुग्वलङ्गामी ॥ *अलङ्गगामीति* । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । *गोः पश्चादनुग्विति* । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः, उपसर्जनह्रस्वः । *पर्याप्तमिति* । क्रियाविशेषणमेव । *अनुग्विति* । ततश्च द्वितीयान्तात्प्रत्ययः । कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणान्न भवति, तद्यथा—शोभनं पाचक इति ॥

अध्वनो यत्खौ ॥ *द्वितीयासमर्थादिति* । यदा तिङन्तेन विग्रहः—अध्वानं गच्छतीति, तदा द्वितीयासमर्थत्वम् । यदापि सूत्रोपात्तेन गामीत्यनेन विग्रहः, तदापि द्वितीयैव । कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति; 'अकेनोः' इति प्रतिषेधात् । इह 'अध्वनो यच्च' इति सिद्धम्, चकारात्खश्च ? एवमुच्यमाने उत्तरसूत्रे चकारेणानन्तरो यदेवानुकृष्यते, न चानुकृष्टः खः । अतो यत्खयोर्द्वयोरप्यनुवृत्त्यर्थं यत्खावित्युक्तम् ॥

न्यासः

आगवीनः ॥ अनुग्वलङ्गामी ॥ अध्वनो यत्खौ ॥ अभ्यमित्राच्छ च ॥ अभ्यमि-

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'अलङ्गामी' इत्येतस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति । चकाराद्यत्खौ च । अभ्यमित्रमलङ्गामी अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठम् । गोष्ठशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते । भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद् भूतपूर्वोपाधिकात्स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति । गोष्ठीनो देशः[1] ।

भूतपूर्वग्रहणं किम् ? गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

पदमञ्जरी

अभ्यमित्राच्छ च ॥ *अभ्यमित्रमिति* । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः, क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि द्वितीया ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ *गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठ इति* । घञर्थे कविधानम्, 'स्थास्नापाव्यधिहनि युध्यर्थम्' इत्यधिकरणे कः, 'अम्बाम्बगोभूमि' इति षत्वम् । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः, 'सुप्सुपा' इति समासः । *तस्यैवेति* । गोष्ठशब्दस्यार्थद्वारकं च विशेषणत्वम्, न स्वरूपेण, न हि भूतपूर्वाद् गोष्ठशब्दात्प्रत्ययो विधातुं शक्यते । *गोष्ठो वर्तत इति* । सम्प्रति गवामवस्थानं दर्शयति ॥

न्यासः

त्रादिति । अमित्रस्याभिमुखमभ्यमित्रम् । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । क्रियाविशेषणञ्चैतत्, तेन द्वितीयैव समर्थविभक्तिर्भवति ॥

गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे ॥ 'भूतपूर्वे चरट्' इति प्राप्ते खञ् विधीयते । **गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठमिति** । 'सुपि स्थः' इति कः, 'अम्बाम्बगोभूमि' इत्यादिना मूर्धन्यः ।

भूतपूर्व इति । पूर्वं भूत इति भूतपूर्वः । 'सुप्सुपा' इति समासः । **भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणमिति** । अर्थद्वारकं वेदितव्यम्, यथा—'धातोः कर्मणः समान' इत्यादिसूत्रे कर्मत्वम्, समानकर्तृकत्वञ्च ॥

---

1. 'कञ्चिद्विशिष्टगत्या गोष्ठीशब्दस्यापि ग्रहणम्'—इत्यधिकं क्वचित् ।

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। अश्वशब्दात्षष्ठीसमर्थाद् 'एकाहगमः' इत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति। एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः। अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा आश्वीनः। आश्वीनानि शतं पतित्वा॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः॥ २०॥

शालीन, कौपीन-शब्दौ निपात्येते यथासंख्यमधृष्टे, अकार्ये चाभिधेये। अधृष्टः=अप्रगल्भः। अकार्यम्=अकरणार्हं विरुद्धम्[1]। शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथाकथञ्चिद् व्युत्पादयितव्यौ।

पदमञ्जरी

अश्वस्यैकाहगमः॥ एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः, 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यपं बाधित्वा 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' इति घञ् प्राप्नोति। उक्तं हि 'घञनुक्रमणमजपोर्विषयः' इति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या, एकाहेन गम्यत इति परिच्छेदावगमाद्, अस्मादेव निपातनादप् द्रष्टव्यः, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः। *अश्वस्येति*। कर्त्तरि षष्ठी। *आश्वीनानि शतं पतित्वेति*। यावन्ति योजनान्येकाहेनाश्वेन गम्यते, तावतां शतं गत्वेत्यर्थः॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः॥ *यथाकथञ्चिदिति*। नात्रावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यमित्यर्थः। अभिनिवेशे तु यः शालायामधृष्टो भार्याजितत्वादन्यत्र धृष्टः, यच्च कूपे अकार्यं मूत्रणादि, कथं तस्याभिधानं प्राप्नोति, कथं तर्हि विवक्षितार्थः? इत्याह—*शालाप्रवेशमर्हतीति*। अन्यत्राप्रागल्भ्यादासितुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। *कूपावतरणमिति*। यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। *उत्तरपदलोपश्चेति*। वृत्तिविषये शालाकूपशब्दौ तत्कर्मिकायां क्रियायां

न्यासः

अश्वस्यैकाहगमः॥ एकाहेन गम्यत इति एकाहगम इति। 'अकर्त्तरि च' इत्यादिना घञ्, निपातनान्न वृद्धिः। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः। **आश्वीनानि शतं पतित्वेति।** एकाहेन यानि गम्यन्ते योजनानि तेषां शतं गत्वेत्यर्थः। शतं संख्येये वर्तमानं स्वसंख्योपादान एव स्वभावाद् वर्त्तते। तेनाश्वीनानि शतमित्याश्वीनशब्देन बह्वर्थप्रवृत्तिसामानधिकरण्येऽप्येकवचनान्तमेव प्रयुज्यते॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः॥ यथाकथञ्चिदिति। येन केनचित् प्रकारेण। नावयवार्थे प्रत्यभिनिवेशः कर्त्तव्य इति दर्शयति—**उत्तरपदलोपश्चेति।** उत्तरपदं प्रवेशनशब्दोऽवतरणशब्दश्च, तस्य लोपः। **शालीनो जड इति।** स हि जाड्यात् प्रतिवचनमपि दातुं शक्तोऽप्यार्यैराद्रियमाणो न शक्नोति तत्र स्थातुम्—जनता पश्यतीति,

---

१. विरूपम्—इति पाठा०।

शालाप्रवेशनमर्हति, कूपावतारमर्हति—इत्यर्थयोः खञ्प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्यते । शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थात् 'जीवति' इत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः सङ्घाः=व्राताः । उत्सेधः=शरीरम्, तदायास्य ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः, तेषां कर्म व्रातम् । तेन व्रातेन जीवति

पदमञ्जरी

वर्तते इति गम्यमानत्वादप्रयोग एव लोपः । *कौपीनं पापमिति* । पापसाधनत्वात्तु पुरुषलिङ्गे कौपीनशब्दः, साधार्म्याद्वा; साधर्म्यं गोप्यत्वात् । तत्साहचर्याच्च तदाच्छादने वासःखण्डे । अपर आह—कार्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेनाद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम्, अस्पृश्यत्वाच्च तदाच्छादनमिति ॥

व्रातेन जीवति ॥ व्रातशब्दो लोके सङ्घमात्रवचनः, इह तु न तथेति दर्शयितुं भाष्यग्रन्थं पठति । *नानाजातीया इति* । अनेन चैकजातीयक्षत्त्रियादिसङ्घनिराकरणम् । *अनियतवृत्तय इति* । नियतवृत्त्यायुधजीविसङ्घनिषेधः । *उत्सेधजीविन* इत्येतद्व्याचष्टे । *उत्सेधः शरीरमिति* । उच्छ्रायत्वात् । *तदायास्येति* । आयासेर्ण्यन्ताल्ल्यप्, तेन सकर्मकत्वम् । अण्यन्तपाठे त्वन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वं द्रष्टव्यम् । शरीरायासेन भारवहनादिना जीवन्ति, न तु बुद्धिभावेनेत्यर्थः । *व्राता इति* । सङ्घवचनोऽयमिह सङ्घिषु प्रयुक्तः । एवंभूतानां यः सङ्घस्तद्व्रातमित्यर्थः । एवमपि तथाभूतेन सङ्घेन ये जीवन्ति तत्र प्राप्नोति, न चेष्यते ? तत्राह—*तेषां कर्म व्रातमिति* । इदमर्थे छे प्राप्तेऽस्मादेव निपातनादण् । *यस्त्वन्य इत्यादि* । अनभिधानमत्र हेतुः ॥

न्यासः

अतः शालाप्रवेशनमर्हति । शालाशब्दोऽयमिह कुटीरवचनः । **कौपीनं पापमिति** । तद्धि लोके निन्द्यत्वादकार्य्यत्वाच्चाकार्य्यम्, तल्लोके कूपेऽवतरणं प्रवेशनमर्हतीत्युच्यते । तत्सामर्थ्याच्च शरीरावयवः कश्चित् कौपीनशब्देनोच्यते । यदपि तस्य शरीरावयवस्याच्छादनार्थं वासः, तदपि तत्सम्बन्धात् प्रव्रजितादीनां कौपीनमित्युच्यते ॥

व्रातेन जीवति ॥ **नानाजातीय इति** । अनेकजातीयाः । **अनियतवृत्तय इति** । अनियतक्रियाः । **तेषां कर्म व्रातमिति** । व्रातसाहचर्य्यात् तदपि व्रातमित्युच्यते । अथ वा—व्रातानामिदमित्यर्थविवक्षायां छे प्राप्ते, अस्मादेव निपातनादण् भवति ।

व्रातीनः । तेषामेव व्रातानामन्यतम उच्यते । यस्त्वन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

'साप्तपदीनम्' इति निपात्यते सख्येऽभिधेये । सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् । 'सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः' ।

कथं साप्तपदीनः सखा, साप्तपदीनं मित्रमिति ? यदा गुणप्रधानः साप्तपदीनशब्दः सखिभावे सत्कर्मणि च वर्तते तदा सख्यशब्देन सामानाधिकण्यं भवति, यदा तु लक्षणया वर्तते तदा पुरुषेण सामानाधिकरण्यं भवति ॥

पदमञ्जरी

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ साप्तपदीनमिति निपात्यत इति । किं पुनरत्र निपात्यते ? समर्थविभक्तिस्तृतीया । अवाप्यत इति प्रत्ययार्थः, सप्तभिः पदैरवाप्यत इति तद्धितार्थे द्विगुः समासः, सप्तपदशब्दात्खञ् । *कथमिति* । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम्, तत्र व्युत्पादितस्य न सखिशब्देन प्रश्नः, उपचारेणेत्युत्तरम् । *गुणप्रधान इति* । गुणो भावः, कर्म च भावः, प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्गुणः । यस्य हि गुणस्य भावादिति कर्मापि हि सख्यशब्दवाच्यत्वाद्गुण इत्युक्तम् ॥

न्यासः

तत्पुनः कर्म भारवहनादि । **तत्र नेष्यत इति** । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि न भवति ? प्रकृतायां महाविभाषायां व्यवस्थितविभाषात्वात् ।

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ साप्तपदीनमिति निपात्यत इति । किं पुनरत्र निपात्यते ? प्रत्ययः प्रत्ययार्थश्च प्रकृतः । खञ्प्रत्ययार्थश्चावाप्तिः । सप्तभिः पदैरवाप्यत इति तद्धितार्थे समासः । ततः सप्तपदशब्दात् खञ् ।

कथमित्यादि । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । तत्र यदि साप्तपदीनमिति निपात्यते, सखिशब्देन सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति, न हि सख्यमेव सखा भवतीति प्रष्टुरभिप्रायः । **गुणप्रधान इत्यादि** । गुणो भावः कर्म वा प्रधानं यस्य स तथोक्तः । स यदा च गुणमात्रे मुख्यया वृत्त्या वर्त्तते तदा गुणप्रधानो वेदितव्यः । **तदा सख्यशब्देन सामानाधिकरण्यं भवतीति** । द्वयोरप्येकार्थवृत्तित्वात् । **यदा त्वित्यादि** । लक्षणा= उपचारः । धर्मधर्मिणोरभेदेनोपचारेण गौण्या वृत्त्या यदा तद्वति संख्यावति पुरुषे वर्त्तते तदानेनैव समानाधिकरणो भवति । यथा यदा शुक्लशब्दो गुणमात्रे वर्त्तते तदा द्रव्यशब्देन समानाधिकरणे न भवति—पटस्य शुक्ल इति, यदा त्वसौ त्वमित्यभिसम्बन्धात् पटे वर्त्तते तदा सामनाधिकरण्यं भवति—शुक्लः पट इति; तथेहापि वेदितव्यम् ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

'हैयङ्गवीनम्' इति निपात्यते संज्ञायां विषये । ह्योगोदोहस्य हियङ्गवादेशः, तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनम्, घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति—ह्योगोदोहस्य विकार उदश्वित् ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ २४ ॥

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूलयोरर्थयोः कुणब्, जाहच्—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्कन्धुकुणः । कर्णादिभ्यः—कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ।

पीलु । कर्कन्धु । शमी । करीर । कवल । बदर । अश्वत्थ । खदिर । पील्वादिः ।

कर्ण । अक्षि । नख । मुख । मख । केश । पाद । गुल्फ । भ्रूभङ्ग । दन्त । ओष्ठ । पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

पदमञ्जरी

हैयङ्गवीनं सञ्ज्ञायाम् ॥ ह्योगोदोहस्य विकार इति । दुह्यत इति दोहः=क्षीरम्, गोर्दोहो गोदोह इति षष्ठीसमासः, ह्यःशब्दस्य तेन 'सुप्सुपा' इति समासः, ततो विकारेऽनुदात्तलक्षणस्याञोऽपवादः, खञ् । *घृतस्यैषा संज्ञेति ।* घृतस्यापि न सर्वस्य, किं तर्हि ? तस्यैवाविकृतगन्धरूपस्य । ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिप्रतिपादनाद् नवनीतं हैयङ्गवीनमुच्यते, घृतशब्दोऽपि तत्रैव प्रयुक्तः ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ पाकः=परिणामः, मूलः= उपक्रमः । 'तस्येदम्' इत्यणादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः, जकारस्य प्रयोजनाभावादित्संज्ञाभावः ॥

न्यासः

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ ह्योगोदोहस्य हियङ्ग्वादेश इति । ह्योगोदोहशब्दस्य हियङ्गशब्द आदेश इत्यर्थः । ह्यो गोदोहनं ह्योगोदोहः, 'सुप्सुपा' इति समासः । विकारे खञ्प्रत्यय इति । 'तस्य विकारः' इति प्राप्तस्याणोऽपवाद इति ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ अणोऽपवादौ । 'तस्येदम्' इत्यणि प्राप्ते कुणबादयो विधीयन्ते । जकारस्य प्रयोजनाभावात् 'चुटू' इतीत्संज्ञा न भवति[1] ॥

---

१. प्रयोजनाभावान्नेत्संज्ञेति व्यवस्था । न हि प्रयोजनाभावे कस्यापीत्संज्ञा भवति, 'इदर्थाभावात् सिद्धम्' इति वार्त्तिककारवचनात् ।

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥

'तस्य' इत्येव। तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दाद् मूलेऽभिधेये तिः प्रत्ययो भवति। मूलग्रहणमनुवर्त्तते, न पाकग्रहणम्; 'एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशोऽनुवर्तते' इति। पक्षस्य मूलं पक्षतिः=प्रतिपत् ॥

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥

'तेन' इति तृतीयासमर्थाद् 'वित्त' इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप्, चणप्—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। वित्तः=प्रतीतः, ज्ञात इत्यर्थः। विद्यया वित्तः विद्याचुञ्चुः। विद्याचणः ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥

वि, नञ्—इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना, नाञ्—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः।

पदमञ्जरी

पक्षात्तिः ॥ एकयोगशिष्टानामपि शब्दानां शब्दाधिकारपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, तस्यैवानुवृत्तिर्भवति। तथा च 'दामहायनान्ताच्च' इत्यत्र सङ्ख्याग्रहणमनुवर्त्तते, नाव्ययग्रहणम्। अर्थाधिकारपक्षे तु युगपदन्योऽन्यार्थाभिधायिनां द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वार्थविच्छेदान्न स्यादेकदेशानुवृत्तिः। पक्षस्य मूलं पक्षतिः=प्रतिपदि, पक्षिणश्च पक्षमूले प्रयुज्यते ॥

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ वित्तः प्रतीत इति। 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' इति निपातनात्, चुञ्चुप्चणपोश्चकारस्य यथेत्संज्ञा न भवति, तथा 'चुटू' इत्यत्रैव वृत्तिकारेणोक्तम् ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ नसहेति प्रकृत्यर्थविशेषणमिति। यदि प्रत्ययार्थः स्यात्ततो द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमेवार्थं गमयत इति सहार्थ एव गम्येत, न नसह, अपि तु सहैवेति। तस्मात्प्रकृत्यर्थ एव भवति। एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते। यद्येवम्,

न्यासः

पक्षात्तिः ॥ एकयोगनिर्दिष्टानामिति। स्वरितत्वेनादिशब्दानामनुवृत्तिर्भवति। स्वरितत्वप्रतिज्ञाप्रतिबद्धत्वात्। एकयोगनिर्दिष्टानामपि यत्र प्रतिज्ञायते स्वरितत्वम्, तत्रैव भवति, नान्यत्र। तेनैकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशस्यानुवृत्तिरुपपद्यते ॥

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ विद्याचुञ्चुः, विद्याचण इति। अथ 'चुटू' इति चकारस्येत्संज्ञा कस्मान्न भवति? उक्तोऽस्य हेतुस्तत्रैव—पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थमिति ॥

'नसह' इति प्रकृतिविशेषणम् । असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययौ भवतः । विना । नाना ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दात् शालच्, शङ्कटच्—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययौ भवतः । विगते शृङ्गे विशाले । विशङ्कटे । तद्योगाद् गौरपि विशालः, विशङ्कट इत्युच्यते ।

पदमञ्जरी

सहेत्येव प्रत्ययार्थोऽस्तु, विनञोः प्रतिषेधार्थत्वात्, विगर्दभरथक इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेधे वृत्तिर्दृष्टैव ? सत्यम्; क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत—विगतौ सह विकृतौ सहेति, नाञो ञकारो वृद्ध्यर्थः, स्वरार्थश्च ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ क पुनरेते शालजादयो भवन्ति ? इत्याह—*ससाधनक्रियावचनादिति* । क्रियाविशिष्टसाधनवचनादित्यर्थः । एतच्च 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इत्यत्र प्रत्यपादि । *उपसर्गादिति* । अन्यत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरेऽपि प्रादीनामभिधानम् । *स्वार्थ इति* । अनिर्दिष्टार्थत्वात् । *विगते इति* । विगमनक्रियाकर्त्तरि वेर्वृत्तिं दर्शयति । *तद्योगादिति* । विशालावयवयोगात्, व्युत्पत्तिपक्षे नान्या गतिरिति भावः ।

न्यासः

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययौ भवत इति । 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति' इति कृत्वा । ञकारस्त्वाद्युदात्तार्थः ।

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ ससाधनक्रियावचनादित्यादि । उक्तमेतत्—उपसर्गा ह्येवमात्मका भवन्ति यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषणमाहुः । यत्र न प्रयुज्यते तत्र ससाधनक्रियामिति । इह न कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते, तस्मात् ससाधनक्रियावाचिन उपसर्गात् प्रत्ययो भवति । स च भवन् 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति' इत्यनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवति । **विगते शृङ्गे इति ।** एतेन विगमनक्रियायां शृङ्गसाधनायां विशब्दो वर्त्तत इति दर्शयति ।

यदि ससाधनायां क्रियायां प्रत्ययः, विशालो गौर्विशङ्कटो गौरिति न सिध्यति, न हि गौरिह विगमनस्य साधनम्, किं तर्हि ? शृङ्गे ? इत्यत आह—**तद्योगादित्यादि ।** यथा सास्नाद्यवयवयोगादवयवधर्मेण गौः सास्नेत्युच्यते, तथा विशालविशङ्कटशृङ्गयोगाद् गौस्तथेत्युच्यते । **परमार्थवस्त्वित्यादि ।** समुदायो व्युत्पत्त्यर्थः । अतोऽत्र न केवलं ससाधनक्रिया नास्ति, अपि च साधनमपि नास्ति । तस्माद् गुणशब्दा विशालादयः परमार्थतो लोके प्रसिद्धाः, यथा—शुक्लादयः शब्दाः । तेन नात्र विशालादिषु

परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्यन्ते । नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम्, प्र, उद्—इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकाराद्वेश्च । सङ्कटः । प्रकटः । उत्कटः । विकटः ।

❀ कटच्प्रकरणेऽलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ❀ । अलाबूनां रजः अलाबूकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् ।

पदमञ्जरी

वस्तुगतिमाह—*परमार्थतस्त्विति* । विशालत्वम्=विस्तीर्णत्वं नाम गुणः, तस्माद्गुणवचना एते । वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षया बहुवचनम्; ततश्च यद्गुणयोगाच्छृङ्गे वृत्तिस्तद्गुणयोगादेव गव्यपि वृत्तिः सिद्धेति भावः । तथा च—विशालो देश इत्यपि दृश्यते ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ *कटच्प्रत्ययो भवतीति* । पूर्ववत्ससाधनक्रियावचनेभ्य स्वार्थे । *सङ्कटः*=संहतः, संबाध इत्यर्थः । *प्रकटः*=प्रज्ञातः, प्रकाश इत्यर्थः । *उत्कटः*=उद्भूतः । *विकटः*=विकृतः ।

अलाबूतिलेत्यादि । *भङ्गाभ्य* इति पाठः, भङ्गाशब्दष्टावन्तः । अथालाबूप्रभृतिभ्यो रजस्यभिधेये कटच्प्रत्ययो भवति, रजसो विकारत्वाद्विकारप्रत्ययानामपवादः । तत्रालाबूशब्दादोरञः, 'मयड् वैतयोः' इति मयटश्चापवादः । तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्वादन्तोदात्ताभ्याम् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञो मयटश्च । 'उमोर्णयोर्वा' इति वुञश्च, 'असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्' इति मयटश्च । भङ्गायाः 'तृणधान्यानां च द्व्यषाम्' इत्याद्युदात्तत्वादणो मयटश्च ।

न्यासः

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः कर्त्तव्यः । तदेवं परमार्थतोऽनर्थकाः । वेः शालच्छङ्कटचावप्यनर्थकावेव विधीयेते इत्युक्तं भवति । एते इति । व्युत्पादयिष्यमाणान् संकटादीन् बुद्धौ कृत्वा बहुवचनं कृतम् , तेऽपि हि गुणशब्दा एव ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् वार्थे प्रत्यय इति सर्वं पूर्वदेव वेदितव्यम् ।

अलाबूतिलोमेत्यादि । अलाबूप्रभृतिभ्यो रजस्यभिधेये कटच्प्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विकारप्रत्ययानामवादः; अलाबूप्रभृतीनां यद्रजस्तस्य तद्विकारत्वात् ।

गोष्ठादय इत्यादि । आदिशब्दः प्रकारे । पशुनामानि गोशब्दादीनि, तेभ्यः स्थानादिष्वभिधेयेषु गोष्ठजादयः प्रत्यया वक्तव्याः । 'तस्येदम्' इत्यर्थविवक्षायां स्थानादिषु गोष्ठजादयो विधीयन्ते । ननु 'तद्धिताः' इति बहुवचनेनैव संगृहीतं सङ्घाते कट-

❀ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ❀ । गवां स्थानं गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् ।

❀ सङ्घाते कटच् वक्तव्यः ❀ । अवीनां सङ्घातः अविकटम् ।

❀ विस्तारे पटच् वक्तव्यः ❀ । अविपटम् ।

❀ द्वित्वे गोयुगच् ❀ । उष्ट्रगोयुगम् । अश्वगोयुगम् ।

❀ प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच् ❀ । हस्तिषड्गवम् । अश्वषड्गवम् ।

पदमञ्जरी

गोष्ठादय इति । प्रयोगसमवायिप्रत्ययरूपं निर्दिष्टम् । चकारस्तु स्वरार्थेऽनुबन्धव्यः । तथा हि—समासाश्रयेण *भाष्ये* एतत्प्रत्याख्यातम्, समासे चान्तोदात्तत्वं भवति । सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे । *गवां स्थानमिति* । 'तस्येदम्' इत्यत्रार्थे 'सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत्' इति यति प्राप्ते गोष्ठच्प्रत्ययः; अप्रसृतावयवः समूहः=सङ्घातः, प्रसृतावयवस्तु=विस्तारः, उभावपि सामूहिकानामपवादौ ।

द्वित्व इति । प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्य इत्यर्थः । *उष्ट्रगोयुगमिति* । द्वयं युगमित्यादिवद् द्वयवयवसङ्घाभिधायित्वादेकवचनम् । एवं *हस्तिषड्गवमित्यादा*वपि द्रष्टव्यम् ।

स्नेह इति । स्निह्यन्त्यनेनेति स्नेहः=द्रवरूप इङ्गुदादीनां विकारः । तत्र इङ्गुदशब्दः 'लघावन्ते' इत्याद्युदात्तः, ततः 'तस्य विकारः' इत्यण्प्रत्ययः प्राप्तः; तिलशब्दाद् 'अनुदात्तादेश्च' इत्यञ् प्राप्त, सोऽपि त्विष्यते–तिलानां विकारस्तैलमिति, तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ? नेत्याह; उपमानात्सिद्धम् । कथम् ? गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठम्, तत्साधर्म्यादुष्ट्रादिस्थानमपि गोष्ठमित्युच्यते । तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादिभिर्विशेष्यते—उष्ट्रगोष्ठम्, महिषगोष्ठम्; मुख्यार्थप्रतिपत्तये गोभिरपि गोगोष्ठमिति । यथा गोपतिशब्दे स्वामिमात्रपरतया प्रयुक्ते गोभिरपि विशेषणम्—'गवामसि गोपतिरेक इन्द्रः', 'विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम्' इति, तथा नानाद्रव्याणां रज्जुवीरणादीनां सङ्घातः कटः, तत्साधर्म्यादन्योऽपि सङ्घातः कटशब्देनोच्यते, स चाविप्रभृतिभिर्विशेषयिष्यते, एवं पटवद्विस्तीर्णोऽविसङ्घो*ऽविपट* इति । तथा युगशब्देन द्वयमुच्यते—गवोर्युगं गोयुगम्, द्वयात्मत्व-

न्यासः

जित्यादि सर्वम् ? सत्यम्; अनन्तरोक्तस्यैव वाक्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । अविकट इति । अत्र 'तस्य समूहः' इति सामूहिके प्रत्यये प्राप्ते कटच् ।

अविपटमिति । प्रकीर्णानामवीनां विस्तार उच्यते ।

❀ विकारे स्नेहे[1] तैलच् ❀। एरण्डतैलम्। इङ्गुदतैलम्। तिलतैलम्।

❀ भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ ❀। इक्षुशाकटम्। इक्षुशाकिनम्। मूलशाकटम्। मूलशाकिनम्॥

अवात्कुटारच्च ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारच्प्रत्ययो भवति। चकारात् कटच्। अवकुटारम्। अवकटम्॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः ॥ ३१ ॥

'अवात्' इत्येव। नमनम्=नतम्। नासिकायाः सम्बन्धिनि

पदमञ्जरी

सामान्यादन्यदपि युगलं गोयुगमित्युच्यते, तत उष्ट्रादिभिर्विशेष्यते, मुख्यगोयुगप्रतिपत्तये गवापि। तथा षड् गावः समाहृताः षड्गवम्, 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्, पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम्। तत्साधर्म्यादित्यादि पूर्ववत्। तथा तिलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्याद् द्रवरूपं विकारमात्रं तैलम्, तत इङ्गुदादिभिस्तिलैश्च विशेषणम्। एवं च कृत्वा तिलानां विकारस्तैलमित्यपि भवति, वाक्यप्रारम्भे तु तैलचा बाधितत्वादन स्यात्।

अपर आह—'यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते, कौशलमेव त्वस्य निमित्तम्, तथा च वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति; तथा तिलानां विकारस्तैलमिति व्युत्पत्तिमात्रम्, द्रवरूपो विकारस्त्वस्यार्थः। तथा चेङ्गुदादिभिर्विशेषणसिद्धिः' इति; तत्तु न रोचयामहे; न हि तैलमित्युक्ते द्रवरूपं विकारमात्रं प्रतियन्ति। शाकटच्शाकिनौ तु वक्तव्यावेव॥

अवात् कुटारच्च ॥ अवकुटारम्, अवकटमिति। अवाचीनम्, अप्रसिद्धमित्यर्थः॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः ॥ नमनं नतमिति। 'नपुंसके

न्यासः

द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम्। षड् हस्तिनो हस्तिषड्गवम्।

इङ्गुदस्य स्नेह इङ्गुदतैलम्। तिलस्य रसस्तिलतैलम्।

भवने क्षेत्र इत्यादि। इक्षुणां भवनं क्षेत्रमिक्षुशाकटम्। इक्षुशाकिनम्। मूलस्य भवनं क्षेत्रं मूलशाकटम्। मूलशाकिनम्॥

अवात् कुटारच्च ॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः ॥ नमनं नतमिति।

1. 'स्नेहने'—इति पाठा०।

नतेऽभिधेये टीटच्, नाटच्, भ्रटच्—प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये। नासिकाया नतम् अवटीटम्। अवनाटम्। अवभ्रटम्। तद्योगान्नासिकापि। पुरुषोऽपि तथोच्यते—अवटीटः, अवनाटः, अवभ्रट इति॥

नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥ ३२ ॥

'नते नासिकायाः' इत्यनुवर्त्तते, 'संज्ञायाम्' इति च। निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये बिडच्, बिरीसच्—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। निबिडम्। निबिरीसम्। तद्योगान्नासिकापि। पुरुषोऽपि—निबिडः, निबिरीसः।

कथं निबिडाः केशाः, निबिडं वस्त्रम्? उपमानाद्भविष्यति[1]॥

इनच्पिटच्चिकचि च ॥ ३३ ॥

'नेः' इत्येव, 'नते नासिकायाः' इति च। निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्, पिटच्—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, तत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक,चि—इत्येतावादेशौ भवतः। चिकिनः। चिपिटः।

पदमञ्जरी

भावे क्तः', नीचैस्त्वमित्यर्थः। *नासिकायाः सम्बन्धिनीति*। सम्बन्धश्च नमने कर्तृत्वेन, सूत्रे तु 'नपुंसके भाव उपसंख्यानम्' इति कर्त्तरि षष्ठी। यद्वा—शेषविज्ञानात्सिद्धमिति शेषलक्षणैव। अवटीटादिषु नासिकासाधने नमने वर्त्तमानादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययः। कथं तर्हि नासिका पुरुषश्च तथोच्यते? इत्याह—*तद्योगादिति*। टीटच्ष्टकारस्येत्संज्ञाभावः 'चुटू' इत्यत्रैव व्याख्यातः॥

इनच्पिटच्चिक चि च॥ *ककारः प्रत्यय इति*। अकारो विवक्षितः; चकारः,

न्यासः

भावे निष्ठां दर्शयति। **नासिकायाः सम्बन्धिनीति**। अनेनापि नासिकाया इत्यपि सम्बन्धलक्षणा षष्ठी। यदि नासिकायाः सम्बन्धिनि नते वाच्य एते प्रत्ययाः, कथं तदेतेन नासिका पुरुषश्चाभिधीयते? इत्याह—तद्योगादिति॥

नेर्बिडज्बिरीसचौ॥ **कथं निबिडा इति**। तद्योगोऽत्र नास्ति। अतस्तद्योगाभावात् तथाभिधानं नोपपद्यत इत्यभिप्रायः। **उपमानाद् भविष्यतीति**। निबिडतया नासिकया तुल्याः केशा वस्त्राणि च निबिडतया। तेनोपमानात् तदुभयं निबिडशब्दवाच्यं भविष्यति॥

इनच्पिटच्चिक चि च॥ **ककारः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यादि**। वक्तव्यो व्याख्येय

1. 'घनत्वसाधर्म्यात्'-इत्यधिकं कुत्रचित्।

❀ ककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिक्च प्रकृत्याऽऽदेशः ❀। चिक्कः। तथा चोक्तम्—'इनच्पिटच्काश्चिकचिचिकादेशाश्च वक्तव्याः' इति ॥

❀ क्लिन्नस्य चिल् पिल्लश्चास्य चक्षुषी ❀। क्लिन्नस्य चिल्, पिल्—इत्येतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययः 'अस्य चक्षुषी' इत्येतस्मिन्नर्थे। क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः। पिल्लः ॥

❀ चुलादेशो वक्तव्यः ❀। चुल्लः।

अस्येत्यनेन नार्थः। चक्षुषोरेवाभिधाने प्रत्यय इष्यते। क्लिन्ने चक्षुषी चिल्ले। पिल्ले। चुल्ले। तद्योगात्तु पुरुषस्तथोच्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥

उप, अधि—इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे त्यकन्प्रत्ययो भवति। संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासन्ना-

पदमञ्जरी

एवकार इत्यादिवत् कारशब्दः, कप्रत्यय इत्यर्थः। *तथा चोक्तमिति*। सूत्रे निशब्दस्य द्वावादेशौ द्वौ च प्रत्ययौ विहितावित्यादेशप्रत्ययत्रयविधानार्थमेतद् वार्त्तिककारेणोक्तम्। *अस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थ इति*। यद्यपि चक्षुषी प्रकृत्यर्थविशेषणम्, अस्येति षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः, तथापि क्लिन्नत्वस्य चक्षुर्गतत्वं प्रत्ययस्यैव द्योत्यमिति मत्वैवमुक्तम्।

अस्येत्यनेनेति। वाक्यैकदेशं प्रत्याचष्टे, कस्मात्? *नार्थः*, इत्याह। *चक्षुषोरेवाभिधान इति*। चक्षुषोर्वर्त्तमानात्क्लिन्नशब्दात्स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः। कथं तर्हि पुरुषस्याभिधानम्? इत्याह—*तद्योगादित्यादि*। अर्शआदिषु 'स्वाङ्गाद्धीनात्' इति पठ्यते, तेन मत्वर्थेऽकारः ॥

उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ *नियतविषयमिति*। पर्वतविषयम्। आस-

न्यासः

इत्यर्थः। व्याख्यानं तु चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। **तथा चोक्तमिति**। वार्त्तिककारेण। **अस्येत्यनेन नार्थ इति**। वाक्यैकदेशं प्रत्याचष्टे। यदि चक्षुषोरेवाभिधाने प्रत्ययः पुरुषस्य तथाभिधानं न प्राप्नोतीत्यत आह—**तद्योगादित्यादि** ॥

उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ **संज्ञाधिकाराच्चेति**। 'नते नासिकायाः' इत्यादिसूत्रात् संज्ञाधिकारानुवृत्तेः। **नियतविषयमिति**। पर्वतविषयमेवासन्नारूढं गृह्यते।

रूढं गम्यते । पर्वतस्यासन्नम्=उपत्यका । तस्यैवाऽऽरूढम्=अधित्यका । 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' इतीत्वमत्र न भवति, संज्ञाधिकारादेव[1] ॥

कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् 'घटः' इत्येतस्मिन्नर्थेऽठच् प्रत्ययो भवति । घटत इति घटः । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्यः इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यः 'अस्य' इति

पदमञ्जरी

आरूढमिति समाहारद्वन्द्वः, आसन्नम्=समीपम् । आरूढम्=उच्चस्थानम् । *संज्ञाधिकारादेवेति* । तेन 'इत्त्वप्रतिषेधे त्यकन उपसङ्ख्यानम्' इति न वक्तव्यं भवति ॥

कर्मणि घटोऽठच् ॥ *कर्मशब्दादिति* । पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं न भवति; घटतेरकर्मकत्वात्, मासं घटत इत्यादौ कालादिकर्मणां सम्भव एवेति चेद् ? एवमपीह समर्थविभक्तेः सप्तम्या असम्भवः । *घटत इति घट इति* । पचाद्यच् । *कर्मठ इति* । अकारोच्चारणाट्ठकारमात्रस्याप्रत्ययत्वादङ्गसंज्ञां प्रति निमित्तत्वाभावात् ठस्येकादेशो न भवति ॥

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ॥ तारकादिषु बुभुक्षापिपासाशब्दयोः किमर्थः पाठः, यावता सन्नन्तावेतौ, तथा च निष्ठायामिटि च कृते सिद्धम्—बुभुक्षितः,

न्यासः

तेन वृक्षस्यासन्नम्, प्लक्षस्यारूढमित्यत्र न भवतीति भावः। अथोपत्यका, अधित्यकेत्यत्र 'प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य' इत्यनेनेत्त्वं कस्मान्न भवति ? इत्यत आह—**प्रत्ययस्थात् कादिति** । यद्यत्रेत्त्वं स्यात् संज्ञारूपं न सिध्येत्; नोपत्यिकाधित्यिकेत्येवंरूपा संज्ञा । तस्मात् संज्ञाधिकारादित्त्वं न भवति ॥

कर्मणि घटोऽठच् ॥ **'कर्मणि'** इत्यनेन कर्मणीति स्वरूपग्रहणं दर्शयति । अथ पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं कस्मान्न भवति ? असम्भवात् । असम्भवस्तु घटतेरकर्मकत्वात् । अठच्प्रत्ययेऽकारोच्चारणं ठस्येकादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ॥ तारकादिषु बुभुक्षा-पिपासाशब्दौ पठ्येते, तयोः किमर्थः पाठः, यावता सन्नन्ताभ्यां निष्ठायामिटि च कृते बुभुक्षितः, पिपासितो

---

1. 'न हि कृते इत्वे संज्ञा प्रतीयते'-इत्यधिकं कुत्रचित् ।